

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Barabás András.

*»Legfeljebb megfullad,
de a saját elhatározásából.«*

SAJÓ ANDRÁS

*»Mi németek nem változtunk hercegekké,
békák maradtunk.«*

HANNES BÖHRINGER

»A Júdás-csók lakat a költő száján!«

STANISLAW JERZY LEC

Mcmxcv Augusztus

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA HATVANNYOLC FORINT

MCMXCV AUGUSZTUS

HETEDIK ÉVFOLYAM NYOLCADIK SZÁM

Sajó András Az önkorlátozás cselei 3

Leszek Balcerowicz Szociális biztonság 9

Hannes Böhringer A német kiutazási kérelem 15

Norman Davies A félreértett európai győzelem 18

Orbán Ottó *Shakespeare-ből* 25

Kontra Ferenc Léglék 27

Isaac Bashevis Singer A sakter 31

Can Togay *Versek* 37

Matei Calinescu Hogyan lehet az ember az, ami? 41

Miskolczy Ambrus A bukás stratégiái: önkultusz–énkultusz 48

Stanislaw Jerzy Lec Fésületlen gondolatok 54

Márton László Négy napom 61

E számunkat MÓSER ZOLTÁN fotóival illusztráltuk

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: SZILÁGYI ÁKOS.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS, TÖRÖK ANDRÁS.

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: SARGINA LUDMILA.

ÚJ LEVÉLCÍM: 1153 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

ÚJ TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 118-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 816 FT, FÉL ÉVRE 408 FT, NEGYED ÉVRE 204 FT.

KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: PENNA STÚDIÓ. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP.

Megjelentettük saját szerzőnk verseskötetét!

Előzmények: Nádasdy Ádám (a **2000** esteknek is vendége, kérdezője és közönsége) a folyóiratban költőként, műfordítóként, esszéistaként és prózaíróként könnyen visszakereshető. Munkái az 1989/6, 1990/4, 1990/6, 1990/9, 1990/10, 1991/7, 1993/1, 1993/4, 1993/6, 1994/8, 1995/6, és az 1995/7 számban olvashatók.

A BŐR ÉS A NAPSZAKOK

NÁDASDY ÁDÁM
MAJD NEM MINDEN VERSE
1976–1995

2000
KÖNYVEK

A kötetből technikai okokból két adat kimaradt:

A szerző fényképét Lugo készítette.

A könyv megjelenését a Magyar Könyv Alapítvány támogatta.

Az önkorlátozás cselei

SAJÓ ANDRÁS

Azonosság

A történelmileg jelentős alkotmányokat többnyire egy válság megoldására, a korábbi viszonyok hibái visszatérésének kizárására fogadták el. Az alkotmányok ennyiben mindenekelőtt a félelmek és a félelmen cselled úrrá lenni próbáló értelem dokumentumai. De mitől is fél az alkotmányozó, aki alkotmányos rendszert kíván? Az alkotmány azonosságot kínál, miközben talán lehetetlen az azonosság. Mi vagyunk a nép: de kit rekeszhetünk ki belőle – magunk közül? Sőt: mikor zárhatnak ki bennünket? – hogy a legfenyegetőbb lehetőséget is kimondjuk. Egyenlőknek kell lennünk? Nagyszerű! De „nekik” is velünk? Hogy kerülhetjük el ezt? Hogy kerülhetjük el a mindennapos polgárháborút? Miről *hallgat* az alkotmány? Milyen elhallgatásokra épül kollektív identitásunk? A legmegvallhatatlanabb félelem az önmagunktól való félelem. Mi lesz, ha hatalomra kerülünk? „A hatalom megront, és a korlátlan hatalom korlátlanul ront meg.” (Lord Acton) Ez akkor is igaz, ha mi magunk kerülhetünk hatalomra. „A népnek egyetlen komoly ellensége van – a saját kormánya” – mondta Saint-Just a soros francia alkotmány vitájában. Saint-Just valamivel későbbi államférfiúi tevékenységét ismerve igazat kell adnunk neki.

És mi lesz, ha nem mi kerülünk hatalomra? Akárhogy is, az államhatalmat – és minden hatalmat, mely abszolút lehetne – meg kell fékezni. Korlátozni kell, hogy betartsa saját szabályait, és hogy a szabályok elvileg mindenki számára elfogadhatók legyenek. Ennyiben több az alkotmányosság diktálta alkotmány egy tetszőleges államszervezetet rögzítő jogszabálynál. Ennyiben lehetséges alkotmányos államberendezkedés írott alkotmány nélkül. Amint-hogy vannak államok, amelyek ugyan írott alkotmányuk szerint cselekszenek, ám alkotmányuk betartása nem zárja ki a szervezett zsarnokságot. És vannak országok, amelyeknek van ugyan alkotmányuk, de ez körülbelül annyit ér, mint esőben az otthon felejtett ernyő.

Önkorlátozás és nyugodt erő

A félelmen ravaszsággal leszünk úrrá.

Jon Elstertől és Homérosztól kölcsönzött képpel élve: az alkotmányozó leleményes Odüsszeusként magát rögzíteti az árbochoz, mert hallani akarja – hallania kell – a sziréneket, de tudja, másként, mint önmaga megkötésével nem lesz képes ellenállni a szirének csábdalának.

„Vannak a közügyekben olyan sajátos pillanatok, amikor az embereket valamely szokatlan szenvedély vagy törvénytelen előny hajtja, vagy érdekek vezetett emberek megtévesztéssel félrevezetik őket, és olyan intézkedéseket kívánnak, amelyeket később ők maguk sajnálnak és ítélnék el a leginkább... Ezekben a kritikus pillanatokban... üdvös lehet, ha felfüggesztjük a csapást, amit az emberek önmagukra mérnek, amíg az értelem, igazságosság és igazság visszanyeri hatalmát a köztudat felett.”¹

Mármost a különböző alkotmányok és az alkotmányosságra vonatkozó elképzelések is eltérnek aszerint, hogy Odüsszeusként mikor, hol várjuk a hatalmi szirénhangot, és aszerint is, hogy miféle módon erősítjük magunkat az árbochoz. Ne feledjük, a demokrácia beépül az alkotmányosságba, tehát elvileg belőlünk szól a szirénhang, a hatalom akarása a mi akarásunk lesz (vagy legalábbis a pillanatnyi többség akarata).

Az alkotmányos megkötés célja legközvetlenebbül abban áll, hogy növeli a pillanat diktátumával szembeni ellenállásunkat. Ha továbbhaladt hajónk, és valaki vissza akar úszni a szirénekhez, az más kérdés. Nem lehet örökké egy árbochoz kötözve élni. Aki akar, ám tegyen kísérletet. Legfeljebb megfullad, de a saját elhatározásából.

Tocqueville a nyugodt uralom nevében elutasította a „modern idők” jakobinus és haszonelvű találmányát, a számszerű többség feltétlen uralmát, mondván, hogy a többség uralma nem korlátlan. A többség fölött áll az erkölcsi világban a humanitás, értelem és igazság, a politikai világban az elidegeníthetetlen jogok. Tocqueville az elsiegett döntésektől óv, amire a demokratikus választások küldetéstudatos alkalmi győztesei, a választási győzelem szüretén meggazdagodni akarók fölöttébb hajlamosak. Persze Tocqueville a 19. század első felében élt. A modern demokráciáknak a 19. századinál kiterjedtebb és társadalmilag fontosabb államot kell kezelniük és olyan társadalmi problémákra kell választ adniuk, melyek dinamikusabbak, gyorsabb választ igénylők, mint azok, amelyeket Tocqueville ismert. A számítógépes jegyzés korában a tőzsde tíz perc alatt összeomolhat, magával rántva a nemzet- és világgazdaságot. Az alkotmányos döntési mechanizmusoknak ezért a hatékonyság új igényeit is ki kellene elégítenie.²

Az alkotmányosság meghatározatlanul hagyásáról

Az alkotmányosság az eddigiekből kitűnően az államhatalom korlátozása a nyugalom érdekében, a pillanatnyi szenvedély hűtésére anélkül, hogy az állam hatékonyságát

veszélyeztetnénk. A meghatározás nyilvánvalóan elégtelen, s ez biztató. Minden, ami konzervatív, ellenáll a meghatározás zsarnokságának. Kicsit csalóka logikával: mivel az alkotmányosságot nem lehet kimerítő feltételek megadásával sémába önteni, nyilván eléggé konzervatív eszme vagy érték lehet.

Egykoron, amikor a 19. század elején e kifejezést emlegetni kezdtek, az alkotmányosság viszonylag jól meghatározható szellemi irányzat volt, de bizonyos, hogy nincs és nem is lehet egyértelmű, iskolás meghatározása. Egy alkotmány és egy állam működése minden ponton megfelelhet valamiféle másutt alkotmányosként emlegetett jegynek, csak éppen az egész mégse „rezonál”. Az alkotmányosság félszabályos dolog, egy szilárd mag és célkitűzés vezérli. Nem pusztán jogi előírás vagy előírásá tét óvatosság. Mint Montesquieu-tól Tocqueville-ig annyian hangsúlyozták, az alkotmányosságnak a jogon kívüli működési elemei vannak. A jog nem pótolhatja az erkölcsöt, a szokást és a mindennapi értelmet. Nevezhetjük ezeket a nép génuszának, a nemzet szellemének, igazságosságnak vagy méltányos szokásnak is – ezek nélkül az frott alkotmány holt betű. De tévedés lenne ebből a soha el nem feledhető igazságból arra következtetni, hogy az alkotmányosság jogi oldala fölszabályozott, hogy a jog ügysem számít ott, ahol a korszellem mozgolódik. A korszellem igényelheti a formális támogatást, és a jogi forma különösen fontos ott, ahol a korszellem „még nem fejlődött ki”, ahol egyszerűen nincs alkotmányos gyakorlat és igazságosság, mert nincs semmi, ami irányítaná, integrálná a társadalmat. A jog és a jogba írt alkotmányosság nem pótolja a társadalom más cementjeit, de nélkülözhetetlen adalékanyag. És minél inkább az államnak kell integrálnia a társadalmat, annál fontosabb.

Anglia alkotmányossága megvan frott alkotmány nélkül. A bírák nem vizsgálhatják a törvényeket, a szabadságjogok jelentős részét nem biztosítja szigorú védőtörvény, a politikai rendszert a parlament bármikor átalakíthatná. Anélkül, hogy idealizálnánk az angol viszonyokat, ki lehet jelenteni, az alkotmányos szabadság visszavonhatatlan felszámolása éppúgy kizárt dolog Angliában, mint mondjuk a jogilag körülbástyázott alkotmányosság mintaaországaiban. A lakosság túlnyomó többsége szerint az alkotmányosság korlátozása, felszámolása elképzelhetetlen, a korona, a parlament sosem tenne ilyet, a miniszterek sem, a titkosszolgálat sem. És a hatalom gyakorlóit valószínűleg osztoznak ebben. Még ha alkalmilag korlátozzák is a szabadságot, az intézményrendszer képes beláttatni velük, hogy valami helytelen tettek. Következik a lemondás vagy a kiigazítás. A hatalomgyakorlás *bizalomra épül*, ragályos bizalomra. A hatalom birtokosai tudják, milyen *fair play*-t várnak tőlük, és aszerint cselekszenek. A hatalommal talán visszaélnék, luxusautót tartanak és luxusbarátnőt, az iskolatársat jövedelmező megrendeléshez segítik, de nem fenyegetik a szabadságot.¹ Elmennek, ha a játékszabályok szerint menniük kell. Ez a bizalomra és hitre épülő politikai rendszer nem működhet másutt – életveszélyes lenne. Hol másutt működne mondjuk a parlamenti szellem, mely azon alapul, hogy a miniszterek és a képviselők közösséget alkotnak, osztoznak jóban-rosszban, ráadásul már korábban egy szociális közösségbe tartoztak. Ezért érzi

személyes kényelmetlenségnek és udvariatlanságnak a kormánytag, ha megválaszolatlan marad a kérdés, ezért igyekszik érdemben válaszolni, mégha gyakran a legkeményebb iskolai folyosósfibusban is. És ezért kielégítő (többnyire) a felelős miniszter egyszerű kijelentése, hogy egy döntést „az összes körülmény figyelembevételével” hozta.

Hogy az önáltatás bűvöletében élék-e életüket, azt nem vagyunk hivatottak megítélni: ha mítoszról van szó, a történelmi fejlődés jóvoltából mindenesetre civilizáló képzet. De más országokban egyszerűen nem lehet ilyen feltevésekkel működni, totalitárius rendszerek után alapelv a bizalmatlanság. A hatalomra kerülteket meg fogja rontani a hatalom, nem azért, mert minden esetben csak a romlottak jutnak hatalomra, hanem mert ez a dolgok rendje. Nem kockáztathatunk meg ellenkező feltevést. Bármilyen költséges is az alkotmányos elrendezés, életidegen és részben sikertelen a jogi szabályozás, bizalmatlannak kell lenni az állammal és az államhatalom gyakorlóival szemben. Hogy azok, akik éppen most gyakorolják, minden gyanú felett állnak – sőt a mi pártunkon vannak (hisszük mi) –, ez nem változtathat álláspontunkon. Ezek elmennek, más jön helyettük. Vagy maradnak – túl soká. Ezért mondta Jefferson:

„Ne téveessen meg céljaik integritása, ne jussunk arra a következtetésre, hogy ezzel a korlátlan hatalommal nem fognak visszaélni, csak mert a hatalom gyakorlóit maguk nem állnak készen e visszaélésre. Előre kell tekinteni, és nem is túl messzire, amikor a kormányzat élén állók is megromlanak, ebben az országban csakúgy, mint ahogy ez történt abban az országban, ahonnan származunk... Az emberi természet az Atlanti-óceán mindkét oldalán azonos.”²

Arisztotelész, aki mindent gyűjtött, az értelem hét különböző fajtáját különböztette meg. Az alkotmányosságot vagy inkább annak megsértését elsősorban tapasztalati alapon ismerjük fel, azaz a froneszisz segítségével. *Experience must be our only guide. Reason may mislead us* – mondta az egyik philadelphiai küldött, id. Redish. A tapasztalat tanít meg arra, nem az okoskodás, hogy bizonyos feltételek hiánya, bizonyos gyakorlat egy idő után vagy emberpróbáló körülmények közt szabadság-korlátozáshoz, zsarnoksághoz vezet. Általában nem is egy jegy tesz figyelmeztetővé, hanem egy tünetegyüttes.

Az alkotmányosság a sikertelen és zsarnoki kormányzás tapasztalatainak tárháza – de nem receptgyűjtemény. Nem képes konkrét előírásokkal megtölteni az alkotmányt és a köré szerveződő állami gyakorlatot, de képes felháborodott utálkozásra indítani. Valahogy úgy vagyunk az alkotmányossággal, mint Augustinus Istennel: meghatározni nem tudom, mondta a későbbi szent, de azt tudom, mi az istentelenség. Az alkotmányosságot sem tudjuk jól definiálni, de nemcsak *érezzük*, hogy alkotmányosértés történt, hanem *igazolni is tudjuk*. Hogy mi váltja ki ezt a szinte ösztönös ellenszenvet a hatalom bizonyos lépései kapcsán, az országonként és korszakonként változik. Az alkotmányosság tana a (francia) forradalom alatti és utáni zsarnokságra adott válasz volt, és a bitórák konkrét formáihoz kötődött. Más korok alkotmányai és alkotmányosság-elképzelései szintén a kollektív emlékezetben élő hatalommal való visszaélésre vonatkoznak. Ennek felismerésében nyújthat segítséget – ahol van – az alkotmány szövege. A szöveg lehetséges jelentéseitől eltérő értelmezés, illetve gyakorlat alkot-

mánysértő jellegét könnyű felismerni. Frederick Schauer az alkotmányszöveg értelmezését egy üres képvasznonhoz hasonlítja. Az értelmezésről meg lehet állapítani, hogy mikor került a vásznon kívülre, de hiába feszítették ki a vásznot, ebből még nem tudható, mi kerüljön rá.⁵

Az alkotmányok egy korábbi zsarnokságtól való félelemben születnek, bár ezt követően önálló életet élnek, és már nem pusztán az lesz az alkotmányos, amit az eredeti félelemre adott válaszok diktálnak. A franciák ma alkotmányosnak találják azt a rendszert, melyben a végrehajtó hatalomnak kitüntetett szerepe van, mert a parlamentarizmus tehetetlenségére emlékeznek, és nem a végrehajtó hatalomra, amivel szemben eredetileg a törvényhozó hatalmat megerősíteni kívánták.

A zsarnokságokat, egypárturalmat követő alkotmányok tele vannak az egypártrendszerrel és a hatalom kisajátításával kapcsolatos görccsökkel. A szabadságot mint a legutóbb megélt zsarnokság intézményes tagadását rögzítik, és gyakran egyszerűen a zsarnokság intézményeinek fonákja kerül az alkotmányba. Magyarországon a parlament nem működött. Nosza, megtettük az alig delegálható törvényírás szervének.⁶

Minden eszköz gyanús, amit csak megérintett a zsarnokság. Az alkotmányosság mint gyanakvás mindent, ami az előző rendszerben a hatalmat erősítette, dicséretes rosszindulattal fogad, szinte megfélemlítve arról, hogy valójában az eszközöknek egy nagyon sajátos együttese vagy elrendezése volt a zsarnokság technikai alapja. A franciák antiterrorista törvényhozása például egy sor kétséges alkotmányosságúnak számító megoldást intézményesített 1986-ban (különbíróságok, a terrorista szándék büntetése, az őrizetbe vételi feltételek enyhítése – de mindez nem vált rendszerré). Egy kezdő jogállamban azonban minden elszigetelt eltévelyedés, minden kivételesség a zsarnoksághoz való visszatérést, a kivétel rendszeressé válását veti fel.⁷

Az államszocializmusban a parlament hatalmát az elnöki tanácsra delegálták, így még formális lehetősége sem maradt a politikai nyilvánosságnak. Ergo a delegálás a bi-bis. Hitler a felhatalmazási törvény alapján gyakorolta a hatalmat: a delegálás a bűnös. Az amerikaiak is így voltak ezzel százötven évig – de ma a delegált hatalom csak a klasszikus megoldáshoz visszatérés híveit zavarja. A franciák egyenesen intézményesítették a rendszert, az olaszok is elfogadhatónak tartják a törvényerejű rendeletet.

A zsarnokság tapasztalatai generációról generációra hagyományozódnak. Bármennyire idegesít ez sok becsületes németet, még mindig a náciizmus a viszonyítási pont,⁸ ahogy a múlt századi francia politika is a forradalmi szereposztás szerint zajlott. De a mégoly meghatározó alkotmányos félelmek is elkopnak, megváltoznak lassan. A békében és félelem nélkül élők demokráciájában az alkotmányosság megnyugtató háttérfeltevéssé válhat, a jogállamiság rutinszerű működésének rendező ereje új önbizalom, praktikus engedékenység forrása.

Az alkotmány fogalma

Laurence Sterne halhatatlan műve, a *Tristram Shandy úr élete és munkálkodása* a főhős fogantatásával kezdődik, és alig jut túl ezen a pillanaton – noha tudjuk, hogy hősünk létezik, és történni fog vele egy s más. Egy alkotmány ugyan éppen az, amivé élete során teszik, de ha meg akar-

juk határozni, alighanem a létrejötté az irányadó, és az a legérdekesebb, ami az alkotmány előtt történt.

Vannak alkotmányok, amelyek nem is születnek, csak léteznek, mint az angol, az izraeli és az új-zélandi. A hasonlóan írott alkotmány nélküli monarchiabeli Magyar Királyság is megfelelt a kor jogállami követelményeinek. Az amerikai alkotmányt viszont üveglap alatt szemlélheti, akit szerencséje iskolai kiránduláson a megfelelő vitrin elé terel, de bizonyos, hogy az amerikai alkotmány sokkal több, mint az a szépen kalligrafált, sárgult okmány. Az alkotmány – még kevésbé az alkotmányosság – nem köthető az írott jelleghez, bár a modern államok döntő többségében van írott alkotmány.

Az írott alkotmány azon elemei kapcsolódnak össze, amelyek kedveznek az alkotmányosságnak (mint hatalomkorlátozásnak). Bizonyos alapvető pontokon, megfelelő előírások mellett az írott alkotmányt nehezebb módosítani. Ha az alkotmány írott jogi dokumentum, alkalmas a bírói-jogászai alkalmazásra, ami az alkotmányban foglaltak speciális érvényesítésére ad lehetőséget.⁹

Alkotmányok születtek, hogy betetőzzék és lezárják a társadalmi forradalmat, megjelölve, mit tartanak az éppen győztesek maradandónak, és hogy megtiltsák a társadalmi és politikai elrendezés újabb meg újabb végiggondolását. Alkotmányok születtek, hogy megelőzzék a forradalmat, és hogy visszaállítsák a forradalom előtti állapotokat.

Az 1787-es amerikai alkotmány pragmatikus volt: az előző rendszer működési hibáit kellett kijavítani. Egyben lezárta a forradalmat is: megőrizte az angolok elleni lázadás eredményeit, de megtiltotta az olyan „szélsőségesen republikánus-demokrata” berendezkedést, mint amit 1787-ben, forradalmi hevülettel, Pennsylvania intézményesített.

Születnek alkotmányok azért is, hogy egy új államba szerveződött nemzet kifejezhesse a hazai és világpublikumnak: íme, vagyunk. Az újszülött felsír: tehát létezik. De írónak alkotmányok merőben a publikum ámtására is: a nagy sztálini alkotmány nyilvánvalóan a világ megtévesztésére szolgált. A világ csalódnai akar, tehát becsapják. Azóta is kihirdettek számos országban mindenféle jogokat emlegető alkotmányt, talán jó szándékkal, csak épp a kihirdetésekor megvalósíthatatlan, amit ígérnek. De ígéretekben nincs hiány, mert ez a nemzetközi elfogadás mércéje.

Olykor az alkotmányban különböző politikai szükségletek keverednek. A német alaptörvényt azért rendelték meg a megszálló hatalmak, mert szükségük volt egy önálló államiságú jövőbeli szövetségesre. A németek pedig írtak egy alkotmányt, mely ellenforradalmi volt, tagadta a hitleri forradalom eredményét, vagyis az embertelenséget, de pragmatikus is volt, kijavította a weimari alkotmányt. A posztoszocialista alkotmányok tagadták a kommunista államberendezkedést, de nem mertek radikálisan ellenforradalmiak lenni. A társadalom jelentős része komoly érdekeltségekkel rendelkezett a megunt viszonyokban. Másrészt a posztkommunista alkotmányok számszerű többsége az új nemzetállam kinyilvánítására szolgált.

Alkotmányozó hatalom

Mindez pusztán politikai keletkezéstörténet, bár a konkrét keletkezés rányomja bélyegét a létrejövőre. Ha fogóval jöttél a világra – megmaradnak a nyomai. Az anya alkoholizmusa és bujakórsága az újszülött hosszas kezelését igényli.

De ki jogosult alkotmányt adni? És kinek a nevében? Kit illet az alkotmányozó hatalom? Vagy, ha úgy tetszik, kinek az alkotmánya válik elfogadottá?

A forradalmi alkotmányok születése „szabálytalan”. Akik forradalmi időkben alkotmányt készítenek, azoknak gyakran hiányzik ehhez a formális felhatalmazásuk. Ritkaszámba megy, még nem forradalmi helyzetekben is, hogy teljesen új alkotmányt a régi alkotmányban foglalt előírások szerint, tehát a régi legitimitásánál fogva hozzanak létre. Az amerikai alkotmányt 1787-ben szabálytalanul készítette egy másra legitímált testület. A philadelphiai küldötteket a Konföderáció kongresszusa alkotmányreform előkészítésére küldte ki, és erre a feladatra delegálták őket a megbízó tagállamok. A küldöttek a Konföderációs Alkotmány előírásait sértő eljárásban és titokban új alkotmány kialakítását határozták el, amit a kiküldött kongresszus formálisan sosem fogadott el, igaz, nem is akadályozta meg, hogy a dokumentumban előírt, demokratikus legitimitációra sor kerüljön. (Az Unió tagállamainak demokratikusan választott¹⁰ testülete vagy külön ratifikációs tagállami kongresszus döntött az elfogadásról.)

Bármilyen legyen is az alkotmányt kidolgozók jogosultsága, a népakarat utólag is legitímál.¹¹ Az új alkotmányok utólagos népi legitímálásának leggyakoribb esete az utólagos népszavazás. Amikor a hadsereg nyomására 1958-ban de Gaulle kormányalakítási megbízatást kapott, ezt azzal a feltétellel fogadta el, hogy kormánya új alkotmányt dolgozhat ki, amelyről népszavazás dönt. (A megbízást de Gaulle június 1-jén kapta, azzal, hogy bizonyos elveket érvényesítenie kell. Szeptember 28-án a népszavazás résztvevőinek 80%-a – a szavazásra jogosult franciák kétharmada – elfogadta.)

A népszuverenitás korában tehát a formai legitimitás hiánya, a törvénytelen származás nem okoz gondot. A törvénytöréstől elég arra hivatkozni, hogy a nép nevében cselekszenek, és utólag igazolják ezt, amikor a nép valamilyen formában – rendszerint népszavazással – megerősíti az alkotmányt.

Elfordul, hogy az állami szuverenitás korlátozott, és az alkotmány éppen a szuverenitás teljességét szolgálja. Ilyenkor a legitimitást a szuverenitás gyakorlója adja, meghatározott eljárások előírásával és saját végső hozzájárulásával. Így született a német alaptörvény: a megszálló hatóságok indítványára és a megszálló hatóságok által kijelölt szervek szerinti jóváhagyással – miután alapvetően elfogadhatónak találták maguk is. A parlamenti gyűlés által elfogadott dokumentumot az egyes tagállamok demokratikusan választott parlamentjei hagyták jóvá, tehát nem hiányzott a demokratikus legitimitáció. A korlátozott szuverenitás viszonyai között formálódott egy sor volt gyarmati ország alkotmánya is.

A klasszikus – és elméletileg is legkielégítőbb – megoldás azonban az, ha külön erre a célra választott alkotmányozó nemzetgyűlés dolgozza ki – esetleg fogadja el – az alkotmányt. Az alkotmányozó testület a választás révén közvetlenül a néptől kapja legitimitását. Esetenként alkotmányozó testület jogosult az alkotmánymódosításra vagy a módosítási javaslat kidolgozására. Ez a francia hagyomány: a IV. köztársaság alkotmányának kidolgozására alkotmányozó gyűlést hívtak össze.

De az alkotmányozó gyűlés elképzelése sem találkozik feltétlenül a népakarral, azaz hiába gyakorolja a népszu-

verenitást, nem ragadja meg annak akaratát, ha ugyan a népszavazási többség a szuverenitás leghűbb kifejezése. Vagy talán a népszuverenitásból nem egyértelműen adódik az alkotmányozó akarat, ami a kevésbé legitímált alkotmányozási formákat némi megnyugvással töltheti el. Az 1946-os francia alkotmányozási folyamatban a lehető legerősebb megerősítésre törekedtek: az alkotmányozó nemzetgyűlés csak javaslatot készített, amelyet népszavazásra bocsátottak. A javaslat elbukott. Az újabb nemzetgyűlés újabb javaslata csak relatív többséget kapott, de facto a franciák majdnem kétharmada nem támogatta (31% tartózkodás). Az új alkotmány a népszuverenitás legitím kifejezésének számított – de vajon ezt akarta-e a szuverén nép? (Az alkotmányos berendezkedés kudarca után, 1958-ban a nép határozottan elfordult szuverén termékétől). Meglehető, nincs olyan működőképes alkotmány, mely megfelel a nemzet többségének. De attól még, hogy egyetlen párt sem képes egyetlen szöveg mellett felsorakoztatni a szavazók többségét, a nép élhet alkotmányos viszonyok között, mégannyira oktrojálnak tőne alkotmányt alatt.

Az alkotmányozó gyűlések tagjaira olykor speciális összeférhetlenségi szabályokat fogadnak el. Elvileg az alkotmányozó gyűlés nem foglalkozhatna folyó törvényalkotással.¹² A másik elvi követelmény szerint az alkotmányozók legalább egy cikluson keresztül nem lehetnek képviselők, nehogy a saját reménybeli pozíciójukhoz igazítsák a szabályokat. 1791-ben ezt a szabályt alkalmazták. A következmények igen súlyosak voltak: mivel az alkotmányozó nemzetgyűlésben a legképzettebb és legügyesebb mérsékelt reformerek vettek részt, helyükre az első konventválasztás során másodrangú figurák, és ellensúly hiányában könnyen radikalizálódó, másodrangú vidéki jogászok (Robespierre csapata) kerültek.¹³

Mindezen történelmi tapasztalatok és ellentmondásos elméleti követelmények tükrében mennyiben legyen az alkotmányozási folyamat demokratikus? Mennyiben számít az elméleti demokratizmus igénye, ha a folyamat sikerét veszélyezteti, mivel nem vonja ki a mindennapi politizálásból? Ha ezúttal is lemondunk arról, hogy az alkotmányosságot kizárólagos előírások gyűjteményének tekintsük, akkor, a hibátlanul létrejött alkotmányozó nemzetgyűlés esetét leszámítva igencsak ritka a demokratikusan írt alkotmány. Mint fentebb említettük, gyakran egy szűk elit titkos tanácskozásán jön létre. (Lásd 1787 Amerika, 1918 Németország, 1948 Németország, 1958 Franciaország, 1989 és 1990 Magyarország.)¹⁴

Az első elit alkotmány, az amerikai ratifikációja során rögtön fel is bukkant a később közhellyé vált kifogás: az alkotmány, megoldásaiban is, egy arisztokratikus elit értekeit és törekvéseit tükrözi. A virginiai ratifikációs gyűlésben Patrick Henry, „a nép jogainak” önjelölt „öre” teljes joggal kérdezte:

„Milyen joguk volt azt mondani, hogy Mi, a nép?... Ki jogosította fel őket erre... A nép nem adott jogot nekik, hogy a nevében szóljanak.”¹⁵

Valószínűleg nem az amerikai alkotmányozás folyamata volt az egyetlen, melyben a demokratizmust felhánytorgató kifogások alapvetően provinciálisnak bizonyultak – nemcsak mert az alkotmány győzelmével nem ezek a mégoly demokratikus és kisszerű, spórolós és helyi szempontok ha-

tározták meg a történelmet. Mindenképp provinciális értékek voltak. Az alkotmányok – különösen a történelemformálók – mindig felülemelkednek a köznapok közhiedelmében, melyek a mindennapokban a tömegek tévhitai. De bármennyire ragaszkodjon is az alkotmányból kihajított vagy szándékosan kihagyott tévhithez a többség, a demokratikus többségre hivatkozó provincializmus és maradiság jellegzetesen nem a nép hangja, hanem a középszerű politikusé, akit a demokrácia a megválasztás vagy újraválasztás rabjává tesz, aki tehát azt hiszi, nem hirdethet olyan értéket, amelyet nem sajátjukként ünnepeálnék a választók.

Talán ezért is bántak módjával a jogok részletezésével az alkotmányok. A lényegi kérdés az alkotmányban az állam berendezése, azt pedig a hagyományos értékeket (ellenértékeket) kedvelő állampolgár – aki a népszavazáskor is a pártja irányutatását követi – elfogadja, hogy a zsarnokságot korlátozó rendszer jobb, mint a zsarnoki, főleg ha ez a sokat emlegetett szavazó nem volt a zsarnokság hasonlósága.

De semmi titkolni- és szégyellnivaló sincs abban, ha az alkotmányt bizonyos fokig izolálni próbálják a demokratikusan megerősített többségi akarattól. A modern alkotmány-megerősítés rendszerint az érintett párteltek kompromisszuma – sajátos elittermék, melyet demokratikus eljárással festenek le. A modern jogállami és demokratikus alkotmány mindezek ellenére a nép szuverenitásából származtathatja erejét – amennyiben az alkotmány nem a nép ellen van, amennyiben nyitva hagyja azokat az utakat, amelyekben a népnek (az egyéni választónak) módja marad hétköznapjait meghatározni, és amennyiben módot hagy a népnek, hogy erős nemtetszése esetén megakadályozza az alkotmány érvényesülését vagy módosítsa az alaptörvényt.

J E G Y Z E T E K

- 1 *Federalist Papers*. 69. (Madison)
- 2 Az alkotmányos védelem egy része utólagos, korrektív. Ha a törvény bírói felülvizsgálata két évet késik a döntéshez képest, az alkotmányos sérelem jövátéhetetlen.
- 3 Meglehet, kissé régmódi ez a szabadság, kissé tekintélyelvű, de alapjában korrekt és gyakran toleráns hivatalnokok szabják a zsinórmértéket. Ez más nemzetek számára olykor elégtelennek tűnik, legalábbis a strasbourgi Emberi Jogi Bíróság ítéletei alapján, mely elfogadhatatlannak találta – egyebek közt – azt, hogy a foglyok a foglárok döntésének legyenek kiszolgáltatva. Nem a bánásmód volt alapjában elfogadhatatlan, hanem a bírói felülvizsgálat hiánya.
- 4 Thomas Jefferson, *Notes on the State of Virginia*, 121, W. Peden ed., 1955.
- 5 Frederick Schauer, *An Essay on Constitutional Language*. 29, *UCLA L. Rev.* (1982) 797, 828.
- 6 A történelem csalafinta csele – vagy a hivatal halhatatlansága – elég furcsa jogtechnikai folytonosságra vezetett Magyarországon. A parlamenti felsőbbiséget már a késői államszocializmus is használta. Felismerte, hogy a parlament a legengedelmesebb eszköz lehet a rejtőző hatalom akaratának kifejezésében, és egy sor kérdésben kikötötte a törvényhozás kizárólagosságát. (1987-ben azonban a parlamentet még bármikor helyettesíthette a Népköztársaság Elnöki Tanácsa). Ezt a szocialista törvényhozási felsőbbiséget és kizárólagosságot örökölte a Köztársaság.
- 7 Függetlenül a konkrét határozatok jogi-érvelési minőségétől, ezért volt figyelemre méltó a magyar Alkotmánybíróságnak „az elmúlt rendszer” büntetteivel kapcsolatos büntetőjogi felépést korlátozó, technikai részletekbe kapaszkodó törekvése, mellyel a „leszámolást” jogtechnikailag elaprózta.
- 8 Mivel ezen tapasztalat árnyékában élnek, a közismerten anti-

Nem szokás leírni, de nincs politikus, aki a parlament folyosóján vagy a nyilvános szereplésre sietve ne ismerné el egy másik politikus jelenlétében, hogy a népszavazás résztvevőjének fogalma sincs, mit szavaz meg. De ahol egy nem torzult társadalmi nyilvánosság valamennyire is működik, ott a népszavazáson nem jut át az a rendszer, amely megfosztja a polgárt szavazati joga és személyes biztonsága garanciáitól – például egyszemélyi uralom lehetővé tételével. Hitler személyes zsarnokságát a népszavazás azért fogadta el, mert már nem volt társadalmi nyilvánosság, s a helyén megfélemlítés, kierekesztés és tömegpszichózis érvényesült.

Annak az alkotmányjavaslatnak is rosszak az esélyei, amelynek az alkotmányozási folyamata nem hiteles. Ez a hitelesség, ismételjük, nem a megoldások kialakításának nyilvános tárgyalásaiból adódik, hanem például a tervezet készítőinek személyes hiteléből, abból, hogy ezek a társadalmilag elfogadható, személyes érdekektől láthatóan nem befolyásolt, nem függő személyek értékvallásai a tárgyalások előtt is világosak. Ennyiben sem mindig szerencsés, ha közismert politikusok a közvetlen szövegalkotók – ők többnyire nem rendelkeznek ezekkel a vonásokkal.

A népszavazásos alkotmányelfogadás az elmondottak szerint nem „magasabbrendű” például az alkotmányozó gyűlésnél. Mindkettő kiszolgáltatottja lehet a pártpolitikai és intézményi kisserűségnek¹⁶ – főleg a forradalmi vagy nemzetalkotó lelkesültség múltával. A többségi, de éppen így a kisebbségi pártok is képesek a népszuverenitás nevében, de a nemzedékek során át elfogadható közakarat és összeférés helyett a provincializmust népakarattá tenni.

- 9 A fratlan alkotmány hívei szerint a kartális alkotmány túl merev, a szokásokban élő alkotmány rugalmas alkalmazkodást tesz lehetővé. Az pedig, hogy a bírának nincs mit alkalmazni, éppen előny, mert megőrzi a hatalmi ágak elkülönülését, kizárja, hogy a bírák kormányozzanak és törvényt alkossanak.
- 10 1787-ben az amerikai alkotmány az egész népé volt, csak éppen az Egyesült Államok területén élők kilencvenöt százaléka nem vehetett részt a politikai folyamatban. A rabszolgaságról nem lehetett alkotmányosan (jogilag végrehajtható értelemben) beszélni – amikor ez mégis megtörtént, kitört a polgárháború.
- 11 Ezt az álláspontot képviselte – egyebek közt – a francia alkotmánytanács, amikor de Gaulle az általa kidolgozott alkotmányt úgy módosította, hogy szabálytalanul népszavazásra bocsátotta a közvetlen elnökválasztásra vonatkozó javaslatát. A népszavazás ezt megerősítette, és ezt az alkotmánytanács elégséges igazolásnak találta. A folyamat lehet idegen a népi részvételtől, a végső referendum mindent igazol! Az államszocializmusból örökölt magyar álláspont ezt vallja – bár nem az alkotmányban!
- 12 Az alkotmányozó gyűlések mintaképe, az 1789-es francia sem felelt meg az alkotmányozó testületre vonatkozó követelményeknek, a gyűlést nem erre a célra választották, kizárólag saját elhatározásból származott alkotmányozói megbízatásuk. A posztkommunista alkotmányozásban Bulgáriában működött alkotmányozó gyűlés, de ideje jelentős részét ez is törvényalkotással töltötte.
- 13 Ez a gyakorlati kifogás elesik, ha az alkotmányozó gyűlés eleve e szabály szerint jön létre, tehát a politikusok nagy része távol maradhat. Ha viszonylag kevés tagja van az alkotmá-

nyozó nemzetgyűlésnek, marad elég élvonalbeli politikus a rendes országgyűlésbe.

14 Az utóbbi annyira titkos és zártkörű volt, hogy még a technikai módosításokra sem adtak lehetőséget.

15 Lásd Page Smith. *The Constitution. A Documentary and Narrative History.* William Morrow. New York. 1978. p. 248.

16 Lásd pl. a svájci népszavazás eredményét: az Európai Térség elutasítását 1994-ben.

Szociális biztonság és gazdasági növekedés

LESZEK BALCEROWICZ

Egy nehéz fogalom

Mindig habozok hozzászólni olyan témákhoz, melyek a „szociális” jelzőt tartalmazzák. Nem mintha alábecsülném a szociális kérdések fontosságát, hanem mert felismertem, hogy a „szociális” szó visszatérő problémákat rejt.

Sokan hajlamosak reflexszerűen mindent elfogadni, amit ők maguk vagy valaki más „szociálisnak” minősít. A „szociális” szó azon kifejezések közé tartozik, melyek megbénítják a gondolkodást. Fel kell hagynunk a misztifikálásával.

Lengyelországban szép karriert futott be a „szociális piacgazdaság” jelszava, melyet – talán nem is tudatosan – Nyugat-Németországból importáltak, ahol a háború után a liberálisok – hangsúlyozom: a liberálisok – hozták divatba a szabadversenyes, de a jóléti állam által bizonyos mértékig korlátozott kapitalista gazdaság jelölésére. A lengyel közvéleményben ezt a jelszót – valószínűleg a felröppenők szándékaival ellentétben – a magas, esetleg tovább növekvő szociális kiadásokkal társítják. Nekünk azonban, Németországgal ellentétben, még nincs jól működő kapitalizmusunk, ugyanakkor a szocialista gazdaságtól egy annak lehetőségeit messze meghaladó jóléti államot vettünk át. Pedig még a német gazdaság sem képes az egyre növekvő szociális terhekkel megbirkózni.

Sokak szerint a „szociálpolitika” nagyobb jelentőséget tulajdonít az embernek, mint a politika más területei teszik. Erre utal az a tény, hogy a „szociálpolitika” jelszavával – hamisan – a számok és az emberek egyfajta ellentétét kapcsolják össze, holott mindkét oldalon, a pénzügyminisztériumban éppúgy, mint a munkaügyi és népjóléti minisztériumban, mindig az emberről van szó, még ha eltérő szempontokból is.

Újabban Lengyelországban divattá vált, hogy egy-egy miniszteri poszt várományosai előre kijelentik magukról, hogy „érzékenyek a szociális problémákra”. Mintha érzésük kinyilvánítása mérvadó kritériuma lenne képességeiknek.

A „szociális” fogalma rendkívül rugalmas, úgyhogy minden belefoglalható és semmi sem. Hogy ennek a rugalmasságnak korlátokat szabjunk, felteszem, hogy a „szociális” olyan dolgokat takar, melyek nem vezethetők vissza külső természeti hatásokra (pl. földrengés), és sok embert egyszerre érintenek. Ilyen jelenség természetesen sok van. Az

A szerző az első Szolidaritás-kormány pénzügyminisztere, jelenleg az ellenzéki lengyel Szabadság Unió elnöke.

alábbiakban három – még mindig igen szélesen értelmezett – területre koncentrálok:

1. A kívánt társadalmi rend, másképp fogalmazva: a társadalmi élet megszervezése országunkban;
2. A politikai cselekvés különféle formái (szociotechnikák), melyek az egyik rendszerről a másikra való átmenetben javasolhatók;
3. Az ún. szociálpolitika kritériumai.

A kívánt rendszer

Szavakban majdnem teljes az egyetértés Lengyelországban a tekintetben, hogy célunk a demokrácia és a nem szocialista piacgazdaság. Senki nem lép fel a szocializmusért a gazdaságban, még a szocializmus olyan piacgazdasági változatáért sem, amely a magánszektor kizárja vagy erősen korlátozza, amint azt a nyolcvanas években a geopolitikai korlátok hatására, óvatosságból vagy a gondolkodásra való restségből javasoltuk. Az egyetértés azonban véleményem szerint látszólagos, legalábbis ami a célul kitűzött gazdasági rendet illeti. Először is vannak egyesek, akik bár szavakban a nem szocialista piacgazdaság hívei, de akik a gazdasági reformnak a megvalósítását aktívan nehezítik vagy akadályozzák, különösen azért, hogy fékezik a privatizációt. Lengyelországot az a veszély fenyegeti, hogy foglya marad annak az állapotnak, melyet „latin-amerikai modellként” szokás jellemezni. Alacsony hatékonyság, torz gazdasági szerkezet, melyet a nagyméretű állami szektor és a széles körű állami beavatkozások idéznek elő. Ez a modell magában Latin-Amerikában nemsokára a múlté lesz, mert a kontinens egyes országai is tanultak hibáikból, és az utóbbi években rátértek gazdaságuk gyors privatizálására.

A piacgazdaságnak is különféle variánsai léteznek, melyek erősen különböznek egymástól a gazdasági növekedés üteme, és ennek következtében az emberek életkörülményei szempontjából. Ugyanúgy, ahogy a demokráciának is különféle válfajai léteznek. Nem elég általános jelszavakkal operálni; pontosan meg kell mondanunk, hogy a piacgazdaságnak mely válfajára gondolunk.

Három kérdést kell tisztázni: 1. A kívánt rendszer megvalósításának kritériumai, 2. azon rendszer meghatározása, mely e kritériumoknak a legjobban megfelel, 3. azon politikai lépések rögzítése, melyek e rendszer megvalósításához hozzájárulnak. Az alábbiakban megpróbálom az első két kérdéssel kapcsolatos véleményemet megfogalmazni,

először a gazdaság, majd – rövidebben – a politikai rendszer dolgában. A harmadik kérdésre a következő fejezetben térek ki.

A kelet-közép-európai országoknak végre lehetőségük nyílik rá, hogy maguk válasszák meg társadalmi rendjüket, mert néhány éve teljesen függetlenek. Vajon hogyan tudjuk kihasználni az újonnan szerzett szabadságot. Ha jól akarjuk kihasználni, akkor az új gazdasági rendszer megválasztásánál véleményem szerint két kritériumot kell mérlegelnünk: a gyors gazdasági fejlődés és a lehető legteljesebb esélyegyenlőség kritériumát.

A gyors gazdasági fejlődés a Nyugaténál határozottan gyorsabb fejlődést jelent. A gazdasági fejlődés az én értelmezésemben olyan folyamat, mely egyre nagyobb számban hoz létre egyre termelékenyebb munkahelyeket. Ez az egyedül hatékony módszer arra, hogy kikerüljünk a szegénységből. Az így értelmezett gazdasági fejlődésre Lengyelországnak és a többi posztoszocialista országnak sürgős szüksége van. Egyrészt mert évtizedek lemaradását kell behoznunk. Másrészt – és ez az, ami megkülönböztet bennünket a többi posztoszocialista országtól – Lengyelországban az eltelt tíz-húsz évben rendkívül sok fiatal áramlott a munkaerőpiacra. Bárki bármilyen megfontolásból akadályozza Lengyelország gazdasági fejlődését, ezt a fiatal generációt sodorja komoly veszélybe; hozzájárul a növekvő ifjúsági munkanélküliséghez és a fokozódó kivándorláshoz.

Az esélyegyenlőséget olyan helyzetként határozom meg, melyben azonos szellemi és jellembeli sajátosságokkal rendelkező emberek azonos valószínűséggel tudják életcéljukat megvalósítani. A teljes esélyegyenlőség természetesen elérhetetlen ideál, mert a véletlen tényezőket nem lehet az életből kiiktatni: sem az egyéni szerencsét vagy balszerencsét, sem az informális kapcsolatokban meglévő különbségeket, sem a családtól kapott „indítást”. Világosan meg kell különböztetni az esélyegyenlőséget a társadalmi helyzetet, pl. a jövedelmek azonosságától. Bár a kettő között van bizonyos összefüggés, mégis különböző jelenségekről van szó.

Mitől függ vajon az esélyegyenlőség megvalósulásának foka? Két, a társadalmi rendben gyökerező tényezőtől. Először is: a gazdasági életbe való bekapcsolódás mértékétől és az ezt szabályozó, jogi-adminisztratív rend homogenitásától. Arról van szó, hogy a vállalatok és az egyének pénzügyi sikerei ne attól függjenek, hogy milyen erős nyomást képesek az államra kifejteni. Ez ugyanis esetenként eltérő. A nyomásgyakorló csoportokra alapozott, differenciált állami beavatkozás ellentétes az esélyegyenlőség elvével. Másodszor: a szóban forgó elv érvényesülése függ az oktatáshoz való hozzáféréstől. A szülők eltérő vagyoni helyzete nem szabad hogy azt eredményezze, hogy a kevésbé tehető családok gyerekeinek képzési esélyei csökkennek. A megfelelő képzéshez való hozzáférés fontos a generációk közötti társadalmi mobilitás szempontjából. Harmadik – és a nem szocialista piacgazdaságra való áttérés szempontjából fontos – tényezőként olyan programok jönnek tekintetbe, melyek a polgárokat a *privatizáció nem konvencionális, tömeges formái* révén tulajdonosokká teszik.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a két említett kritérium – a gyors gazdasági fejlődés és a lehető legnagyobb esélyegyenlőség – jócskán átfedi egymást. A gyors fejlődés

egyúttal az esélyegyenlőséget is előmozdítja. És megfordítva: a gazdasági rendszerek bizonyos, a fejlődést blokkoló válfajai az esélyegyenlőséget is rontják.

Most térek rá a második lépésre, egy olyan gazdasági rendszer jellemzőinek meghatározására, mely hosszú távon gyors gazdasági fejlődést tesz lehetővé. Az eszközök és célok közti összefüggés mindig szaktudományos kérdés. Nem elég meleg érzéseket táplálni az emberek iránt, vagy kijelenteni, hogy az ember a legfőbb tényező, amikor fontos gazdasági célok, pl. a gyors gazdasági fejlődés megvalósítását szolgáló eszközök között kell választani. Az embereknek abból a vágyából, hogy szeretnének száraz lábbal átkelni egy folyón, még nem következik, hogy azt is tudják, hogyan kell egy hidat megépíteni.

A gyors és hosszú távú gazdasági fejlődés feltételeiről alkotott nézeteimet a különféle gazdasági rendszerek összehasonlító elemzésére, valamint a gazdasági fejlődés (*development economics*) elméletéből merített ismeretekre alapozom. A gyors gazdasági fejlődést legalább hét tulajdonság jellemzi. Nevezhetjük őket a *gyors fejlődés alapfeltételeinek*. Ezek a következők:

1. Makroökonómiai stabilitás és alacsony infláció.
2. Szabad hozzáférés a piachoz és a versenyhez, legalább oly mértékben, miként az ma Lengyelországban tapasztalható. A versenyt természetesen nem segíti az adókedvezmények és koncessziók kiterjedt rendszere, és szükség van a versenyképtelen vállalkozások kiszűrésére is. Egy olyan állam, mely folyamatosan fenntart nem nyereséges gazdasági egységeket, érvényteleníti a vásárlók ítéletét.
3. A magánszektor dominanciája: nincs nyomós ok arra, hogy a magánvállalatok tevékenységi köréből úgynevezett „stratégiai” szektorokat kizárjunk. Általában a gazdaságnak olyan területeit sorolják ide, melyek állami kézben kell hogy maradjanak, például az energiaellátást vagy a közlekedést.
4. Nyitottság az elszigetelődés helyett: ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy az exportot legalább annyira ösztönözni kell, mint a belső piacra történő termelést. Ez kizárja a belső piac erőteljes védelmét, ami magasba tornázza az ezen piacra szánt termékek nyereségét, és ezáltal gyengíti *relatív* exportösztönzőket.
5. Rugalmas munkaerőpiac és a munkaadók és munkavállalók közti egyetértés a fejlődés előmozdításáról. Vagyis olyan helyzet, melyben a vállalkozások nyeresége védelmet élvez a munkatermelékenység növekedését meghaladó bérkövetelések nyomásával szemben; és amelyben a nyereség újra beruházható, s a nem túl távoli jövőben magasabb reálbéréket és új munkahelyeket teremthet. Az átmenet gazdasági számára a fejlődés előmozdításának legfőbb eszköze a gazdaság privatizálása. Ez a munkaadói oldalt erősíti, mely a bértárgyalásokon a nyereséget képviseli, és a magánvállalkozások magasabb átlagos hatékonysága révén egyúttal a reálberek gyorsabb emelkedését is lehetővé teszi. Fontos az is, hogy milyenek a szakszervezetek. A magánszektorra épülő piacgazdaság dinamikáját és stabilitását is gyengíti, ha a szakszervezeti vezetők mindenáron béremelésre törekcszenek anélkül, hogy figyelembe vennék, hogy a növekvő reáljövödelmeket hosszú távon csak emelkedő termelékenység képes szavatolni, továbbá anélkül, hogy tekintettel lennének a növekvő munkanélküliségre. Ez volt a helyzet a hetvenes évek végéig Nagy-Britanniában.

6. Viszonylag alacsony adóhányad és az állam viszonylag alacsony részeseése a társadalmi termékből – mindenképp alacsonyabb, mint jelenleg Lengyelországban. A világban rendkívül gyors fejlődést mutató országoknak rendszerint átlag alatti volt az adószintje és költségvetési kiadásai. Fontos az is, hogy a béreket milyen mértékben terhelik szociális (pl. nyugdíj-) járulékok, hogy ezek a tételek nem emelik-e magasra a munkaköltségeket, akadályozva ezzel a foglalkoztatás növelését. Szélsőséges esetben ez lassíthatja a növekedést, és magas munkanélküliséget idézhet elő. Ez a gondja jelenleg Nyugat-Európának.

7. Politikai stabilitás, de nem öncélték, hanem azért, hogy a gazdasági fejlődés fenti alapfeltételeit garantálja. A rossz gazdaságpolitika melletti politikai stabilitás példája Észak-Korea, a jó gazdaságpolitika melletti politikai stabilitásé Dél-Korea.

Nincs példa olyan, a fentiekkel körülírt főcsapástól jelentősen eltérő országra, mely hosszú távon gyorsan fejlődött volna, vagyis gyorsabban, mint azok az országok, melyek a felvázolt modellt jobban megközelítik. A gazdasági fejlődés alapfeltételei ennyiben igazolhatóak, pontosabban cáfolhatóak, vagyis eleget tesznek a Popper-féle igazságkritériumnak.

A tapasztalat azt mutatja, hogy vontatott gazdasági fejlődésre azon országok ítéltetnek, melyek az alábbi pontokon térnek el a vázolt előfeltételektől:

- Az állami szektor dominanciája a gazdaságban, párosulva a verseny hiányával és kirívó protekcionizmussal. Ez volt a helyzet a szocialista országok esetében.

- Kiterjedt állami szektor egy elvileg tőkés gazdaságban, protekcionizmussal és széles körű állami beavatkozással párosulva. Ez volt a helyzet nem is olyan régen a latin-amerikai országokban, melyek többsége ezenfelül még a magas inflációtól is szenvedett. India gazdasági fejlődését még nemrégiben is mindenható intervencionizmus bénította meg.

- A gazdaság túlzott megterhelése fogyasztási jellegű állami kiadásokkal és ami ezzel összefügg: túlzott adóterhek. Ez a helyzet – jó tucat éve – Nyugat-Európa egyes országaiiban, melyek gazdasága egyértelműen „túlszocializált”. Ehhez kapcsolódnak a munkaerőpiac különféle megszorításai (az elbocsátásokat akadályozó előírások, magas törvényes végkielégítések, a rugalmas munkaszerződések jogi akadályai stb.). Mindez hozzájárul, hogy Nyugat-Európa – az Egyesült Államokhoz viszonyítva – nem képes elegendő új munkahelyet teremteni, és ennek következtében jelentős strukturális munkanélküliséggel viaskodik. A gazdaság túlszocializálása – tűnjék bármily paradoxnak is – súlyos szociális problémák kialakulásához vezetett.

Mindebből egyértelmű következtetések adódnak a poszt-szocialista országok számára, amennyiben képesek mások (és a maguk) hibáiból tanulni: ezekben az országokban nincs helye tipikus szociáldemokrata politikának, az államháztartáson keresztül erőteljes jövedelem-újranelosztásnak vagy akár csak az újranelosztás múltból örökölt rendje fenntartásának, mert e redistribúció sokkal nagyobb mérvű, mint az azonos egy főre eső jövedelemmel jellemezhető tőkés országokban. Ehelyett ésszerűsítő reformokra van szükség azokon a területeken, melyeket a múltban az államháztartásból finanszíroztak. E reformok sorsdöntőek abból a szempontból, hogy Lengyel-

ország megmarad-e a gyors fejlődés pályáján, és hogy Kelet-Közép-Európa más orszagai rátérnek-e. Ezért a legnagyobb körültekintéssel kell megközelítenünk azokat a „szociális chartákat”, melyek a múltban a sokkal magasabb fejlettségi szinten álló nyugat-európai országokban születtek, még mielőtt a túlszocializálás káros gazdasági hatásai egyértelműen megmutatkoztak volna.

A gazdasági fejlődés imént vázolt feltételeit a legmesszebbmenően az „ázsiai tigrisek” elégtették ki: első helyen Japán áll, öt követi Tajvan, Dél-Korea, Hongkong, Szingapúr és – némi lemaradással – Thaiföld, Malajzia és Indonézia. Nem csoda, hogy a hatvanas évek óta ezek fejlődnek a leggyorsabban, háromszor olyan gyorsan, mint Latin-Amerika, és sokkal kisebb jövedelemkülönbségek mellett. Téves ezt a sikert egyszerűen az állami beavatkozásoknak tulajdonítani. Először is, ami a gazdaságba történő állami beavatkozás formáit illeti, óriási különbségek vannak ezek között az országok között, mégis mindegyik gyorsan fejlődik. Másodsor, az intervenciók átlagos mértéke jóval kisebb esetükben, mint egyéb harmadik világbeli országokban. Végül, azokban az esetekben, amikor Délkelet-Ázsiában erőteljes beavatkozásra került sor (gondoljunk a dél-koreai nehéziparba történő állami beruházásokra a hetvenes években), ez – csakúgy mint másutt – károsnak bizonyult, és ezért az érintett országok hamar vissza is léptek tőle.

Még egy megjegyzést szeretnék tenni arról, hogy az elérni kívánt gazdasági rendszer két kritériuma – a gyors gazdasági fejlődés és a lehető legnagyobb esélyegyenlőség – nagymértékben fedi egymást. Ez arra vezethető vissza, hogy vannak olyan tényezők, melyek nélkülözhetetlenek mindkét kritérium *egyidejű* teljesüléséhez. A megfelelő képzéshez való hozzáférés, mint említettem, egyike az esélyegyenlőség alapfeltételeinek. De a gazdasági fejlődés is igényli, feltéve, hogy a többi alapfeltétel teljesül. Különben az oktatás kiépítése csak arra jó, hogy kiábrándítsa mindazokat, akik képzésben részesültek, de egy csökevényes gazdasági rendszerben tudásukat nem képesek megfelelően kamatoztatni. Az is igaz, hogy a piachoz való szabad hozzáférés nemcsak a gyors gazdasági fejlődés, hanem az esélyegyenlőség szempontjából is fontos. Az olyan rendszer, melyben a vállalkozás nyeresége a politikai és a hivatalnokok megkörményezésétől függ, fékezi a fejlődést és növeli az esélyegyenlőtlenséget – s ezen keresztül a jövedelemegyenlőtlenséget is.

A politikai rendszerről itt nincs sok mondanivalóm. Demokráciának mindenképp stabilnak kell lennie, mert az instabilitás árt a gazdaságpolitikának – és ezen keresztül a gazdaság fejlődésének –, továbbá gyengíti a demokrácia legitimálását a lakosság szemében. Szélsőséges esetben választók nélküli választásokhoz vezethet.

A politikai rendszerben olyan biztosítékokra van szükség, melyek megvédik a gazdaságot a populizmus romboló hatásától. Komoly szerep jut itt az *alkotmánynak*, melynek garantálnia kell a nemzeti valuta stabilitását, a versenyt és az általános gazdasági szabadság elvét. Ugyanakkor az alkotmánynak nem szabad különféle jól hangzó szociális jogokat tartalmaznia, mert ezek vagy üresek, vagy hiányzik megvalósításukhoz a pénz, vagy károsak a lakosságra nézve, mert magas adókat tesznek szükségessé és veszélyeztetik a valutastabilitást.

Végül a demokratikus intézmények rendszerének a *szubszidiaritás* elvén kell nyugodnia: a döntési jogosultságokat csak olyan kérdésekben szabad a magasabb szervekhez telepíteni, amelyekben az alacsonyabb szintű szervek a dolog természeténél fogva nem dönthetnek (pl. honvédelem) vagy amelyeknél a magasabb szinten egyértelműen jobban lehet dönteni. Ebből adódik az a követelmény, hogy a helyi önkormányzatnak messzemenő jogokat kell kapnia. E megoldás mellett három érv szól, melyek fiatal demokráciákban talán még fontosabbak, mint a megállapodottakban. A helyi önkormányzat, minthogy közel van a választóhoz, jó iskolája a demokráciának. Ugyanakkor jó iskolája a közös eszközökkel való gazdálkodásnak is. Az adók és a költségvetési kiadások közti összefüggés itt közvetlenebb, mint országos szinten. Végül a helyi önkormányzat a központi költségvetésből finanszírozott szolgáltatások, például az oktatás jobb ellenőrzését teszi lehetővé.

A Nagy Átalakulás szociotechnikái

A „szociotechnika” szót semleges és nem elutasító értelemben használom. A technikák tárgyalásánál abból indulok ki, hogy itt többé-kevésbé ugyanarról a kettős célról van szó, melyről az előző fejezetben beszéltem. Ez a feltevés természetesen nem vonatkozik a poszt-szocialista országok politikai életének valamennyi szereplőjére, mert ezek közül egyeseknek semmilyen világos elképzelése nincs a társadalmi rendről. Ők kizárólag a hatalomban érdekeltek és cselekvésük mindenekelőtt abban áll, hogy kihasználják és szítják a szociális elégedetlenséget. Vannak olyanok, akiket állítólag egy másfajta társadalom víziója vezérel, de ők is többségükben az emberek elégedetlenségére támaszkodnak.

Magyarozatként hadd utaljak mindenekelőtt három félreértésre:

1. Sokan a radikális gazdasági intézkedések bevezetésekor azonnal a társadalmi tiltakozás veszélyére utalnak, ugyanakkor nem beszélnek arról, hogy hasonló a kockázata annak is, ha ezeket az intézkedéseket *nem hozzák meg*. Az olyan drámai helyzetben, mint amilyen Lengyelországé volt 1989-ben, a radikális intézkedések meghozatala nem kockázatosabb, mint elodázásuk. Ilyen helyzetben azonban csak radikális lépések menthetnek meg a gazdasági katasztrófától. A mindenkorai helyzetben rendelkezésre álló cselekvési alternatívákat a társadalmi elégedetlenség nézőpontjából mindig a költségek és hasznok szembesítésével kell értékelni. Ha a kockázatkerülés nevében bizonyos cselekvési lehetőségeket eleve kizárunk, fennáll a veszély, hogy a társadalmat valami még rosszabbra ítéljük.

2. Hasonló veszélyt jelent, ha a „társadalmi költségek” fogalmát kizárólag a (radikális) gazdasági reformokkal kapcsoljuk össze, mintha ezen reformok elodázása nem lenne még költségesebb a társadalom fejlődésének perspektívájából. Gondoljunk csak arra, hogy mennyit változott az utóbbi években a helyzet Lengyelországban és Észkelet-országon Romániához vagy Ukrajnához képest.

3. Tévedés az is, ha a reformpártok kedvezőtlen választási eredményeit a radikális gazdasági reformok számlájára írják. E tendencia rajzolódott ki a legutóbbi választások után Lengyelországban. A gazdasági program és a választási eredmények között azonban nincs egyértelmű kapcsolat. A kormányzó pártok Litvániában és Magyarországon még

rosszabb eredményeket értek el, mint Lengyelországban, pedig a gazdasági program ezekben az országokban kevésbé volt radikális.

Szeretném most röviden áttekinteni a politikai cselekvés azon formáit, melyeket különböző személyek és politikai körök Kelet-Közép-Európa országaiban az új társadalmi rend megvalósítására javasoltak. Egyes formák, így pl. a helyi öngazgatás, tartós elemei lehetnek ennek a rendnek. Világosan utalni fogok rá, ha az átmenet kapcsán javasolt (részben követett) szociotechnikákról eltérő a véleményem.

Lényegében négy módszert látok:

1. *Bűnbakkeresés*. Különböző politikai csoportosulások különböző bűnbakokat javasoltak üldözni, egyesek (mint pl. Lengyelországban a *Független Lengyelország Konföderációja* vagy a *Mozgalom a Köztársaságért*) egyszerre többet is.

Leggyakrabban a kommunistákat és az „ügynököket” nevezték meg bűnbakként. Ha eltekintünk a nehéz és vitatott erkölcsi és jogi problémáktól, pragmatikusan megállapíthatjuk, hogy ezek a kérdések jelenleg nem időszerűek. Ehhez egyébként maguk a tisztogatásokban részt vevők is hozzájárultak, mikor a „kommunistátlanítás” és az „átvilágítás” eszméjét kompromittálták. Ez mit sem változtat azon, hogy az államnak szüksége van olyan eljárásra, mely lehetővé teszi a magas pozíciókat betöltő személyek múltjának átvizsgálását.

Egy másik gyakorta alkalmazott bűnbak kategória a „spekulánsoké” vagy „üzéreké”. Ez újabb példája annak, amikor az elért eredmény ellentmond az eredeti szándéknak. Mert ha valaki ezt a szociotechnikát alkalmazza annak érdekében, hogy a tömegeket megnyerje a kapitalizmusba való átmenetnek, akkor épp az ellenkezőjét éri el: erősíti azt a hamis meggyőződést, hogy minden vállalkozó spekuláns, ily módon gyengíti egy olyan rendszerbe való átmenetnek a legitimitását, amely geopolitikai okokból nem is olyan régen még elérhetetlen volt.

2. *Információs politika és agitációs munka*. A politikai cselekvésnek ezt a formáját sokkal komolyabban kell venni, mint eddig, többek között azért, mert ennek – az előbb említettel ellentétben – nincs kétértelmű erkölcsi hatása. Ugyanakkor óriási igény van a reformok értelmének megvilágítására. Felhívom a figyelmet arra, hogy ennek az információs és agitációs munkának a hatékonysága a reformok gazdasági és politikai kereteitől függ. Nehezen képzelhető el, hogy a fordulat utáni első két lengyel kormány – az adott keretfeltételek között – más információs politika mellett egészen más politikai eredményeket érhetett volna el, mint amilyeneket a gyakorlatban elért. A politikai pluralizmus körülményei között, amit pedig mindannyian nagyra értékelünk, a nyilvánosság számos különböző irányú kijelentés hatásának van kitéve. Lengyelországban sajnos az volt a helyzet, hogy félreorientált, gyakran tanácstalan embereket a más országoknál gyakrabban sorra kerülő választásokon nagy adag demagógiával és populizmussal etettek.

Gyakran hivatkoznak a csehek példájára azt bizonyítandó, hogy kizárólag vagy elsődlegesen a kormány információs politikáján múlik, mennyire népszerűek a radikális reformok. Ez kétes érv, mert a Cseh Köztársaságban a reformok gazdasági és politikai keretfeltételei sokkal kedvezőbbek voltak, mint Lengyelországban, mert szokatlanul stabil volt a gazdaság helyzete, az induláskor az ország meg tudta takarítani a hiperinflációt és az ellene való küzdelmet, annak minden járulékos terhével együtt; az örökölt

gazdasági szerkezet kevesebb munkanélkülit termelt; nem voltak és ma sincsenek erős és agresszív szakszervezetek; a populista ellenzék rendkívül gyenge volt és az ma is. Csak Szlovákiára kell tekintenünk, hogy felismerjük, mennyire fontosak a keretfeltételek egy reformbarát információs politika sikeréhez: a gazdaságpolitika ott ugyanaz volt, mint a cseh országgrészenben, de a munkanélküliség 1992-re négy-szer olyan nagyra nőtt, mint a nyugati szomszédnál. A radikális gazdasági programot kritizáló ellenzék győzött. A választási győzelem után azonban – csakúgy, mint Lengyelországban – ők sem hajtottak végre alapvető változtatásokat.

Mindez nem azt jelenti, hogy a reform alátámasztására kifejtett információs és agitációs tevékenységet alá kellene becsülni. Ezt a munkát úgy kell tekinteni, mint hosszú lejáratú beruházást, melynek eredményei bizonyos késéssel jelentkeznek. A reformokhoz való viszonyt végül is a politikai réteg mellett a tömegtájékoztató eszközök is formálják.

3. *Minél szélesebb részvétel.* Az emberek aktív részvételre bátorítása fontos politikai előfeltétele a reformok megvalósításának, és egyúttal fontos eleme a kívánt társadalmi rendnek. Ugyanakkor tisztázni kell, melyek is azok az intézményi szintek, amelyekben a részvétel kibontakozhat. Én két ilyen látok. Az egyik a helyi önkormányzaté, melynek jelentőségéről már szóltam. Az erős, hiteles önkormányzatok pótolhatatlanok, mert a fejlődést oda vonzzák, ahol a gazdasági bajok a leginkább felhalmozódtak. A részvétel másik szintje az úgynevezett nem állami szervezetek (NGO, *nongovernmental organizations*). Ezek nem profitorientált társulások a magánszektorban, melyeket különféle célok elérésére alapítanak tagjai. Példaként említtem a Jacek

Kuroń, volt szociális miniszter által létrehozott SOS-alapítványt, vagy a *Fundacja Edukacji Ekonomicznej* (Gazdasági Képzés Alapítvány), amellyel én is kapcsolatban állok. Ezek a szervezetek, melyek résztvevőit nem anyagi célok motiválják, fontos helyet foglalnak el az állam és a piac között.

4. *Paktumok.* Itt ismét egy mágiikus szóval van dolgunk, amely megnehezíti a kritikus gondolkodást. Először is meg kell különböztetnünk tartós struktúrákat létrehozó országos paktumokat és rendkívüli megoldásokra létrehozott átmeneti paktumokat. Aki paktumokat akar, annak világosan meg kell mondania, hogy e megoldások közül melyiket támogatja.

A tartós paktumok általában a munkavállalók, a munkaadók és az állam közti döntéshozatal, illetve előzetes állásfoglalás keretében szolgálnak. Ehhez két megjegyzés kínálkozik. Egyrészt felmerül a kérdés, vajon ezek a paktumok hatékony gazdasági megoldásokat kínálnak-e, főleg amikor széles körét fogják át a problémáknak. A tapasztalat inkább azt mutatja, hogy az effajta megoldások inkább akkor hatékonyak és akkor segítik a gyors gazdasági fejlődést, amikor egészen sajátos feltételek érvényesülnek, olyanok, melyeket mindenhol nehéz garantálni, Lengyelországról nem is beszélve. „Paktum nélkül a lakosság lázadni fog” – figyelmeztetnek egyesek; de ellenfeleikről sem mondhatjuk, hogy nem lennének realisták, mert a mi körülményeink között tartós paktumok kötése nem túl sok sikerrel kecsegtet. Egy effajta megoldás nem lenne veszélytelen, ugyanis olyan korporatív struktúrákat hoznánk létre, melyekben a szakszervezeti oligarchiák és a termelők képviselői dominálnak. Ez elvezethet a belföldi verseny-

korlátozásához és olyan döntési mechanizmusokhoz, melyekben a vétójognak fontos szerep jut. Kérdéses, hogy ezek után mi marad meg a szabadversenyből és az állam demokratikus szerveiből. Mindezen okokból a tartós paktumok megítélésében skeptikus vagyok.

Amire véleményem szerint Lengyelországban mindig is szükségünk volt (és van továbbra is), az a meghatározott időre szóló, egyszeri paktum a privatizáció meggyorsítására. A gyorsabb magánosítás megteremtené annak az alapját, hogy a központi bérszabályozástól a makroökonómiai stabilitást és a vállalatok nyereségét kevésbé veszélyeztető módon lehessen megszabadulni.

Az átmenet négy említett szociotechnikája mellett szeretném megemlíteni a reformok elősegítésének néhány további politikai módszerét, melyeknek általában kevés figyelmet szentelnek.

5. *A reformirányzat erősítése a pártrendszeren belül.* Ez minden bizonnyal a legfontosabb politikai cél. Lengyelországban különös súlya van ebből a szempontból a Demokratikus Unió és a Liberáldemokrata Kongresszus a Szabadságot egyesülésének. (Az új párt neve: Szabadság Unió.) Jelentősek azoknak a pártoknak a liberális csoportjai is, melyek – nem mindig találóan – jobboldalinak nevezik magukat, mint például a Demokratikus Baloldali Szövetség (SLD) liberálisai.

6. *A gazdasági reform közvetett politikai elemei szintén segítettek vagy segíthettek volna a kívánt gazdasági rend elfogadtatását:*

– Az 1989-ben foganatosított radikális intézkedések némelyike egyértelműen visszafordíthatatlan (így pl. a központi bank függetlensége, a valutakonvertibilitás, a magánszektor növekvő részaránya). E reformok híján Lengyelország gazdasága ma sokkal rosszabb helyzetben lenne, a további reformok esélyei kisebbek lennének, a társadalmi elégedetlenség pedig feltehetőleg nagyobb, hiszen az új és a régi rend gazdasági nehézségei egymást szárnyalnák túl.

– A privatizáció maga is mozgósíthat erőket a gazdasági reform mellett. Azok, akik már a magánszektorban dolgoznak, sokkal kedvezőbben ítélik meg a privatizációt, mint azok, akik még az államban. Ez azt jelenti, hogy a dolgozók közvetlen tapasztalatai korrigálják azt a „negatív propagandát”, amit a legtöbb párt és bizonyos tv-adások terjesztenek. Ahol ez a tapasztalat hiányzik, ott a propaganda felerősíti a dolgozók érthető félelmeit, és előítéleteket szül. Ezért a privatizáció felgyorsítása tűnik a legjobb eszköznek a privatizációval szemben ellenséges indulatok leküzdésére.

– A reformok támogatását növelné, ha olyan bankokat hoznánk létre, melyek kifejezetten a kevésbé vagyonosoknak nyújtanak beruházási hiteleket. A példakép a *Grameen Bank* Bangladesben. Ehhez hasonlók időközben sokkal gazdagabb országokban is létesültek.

A szociálpolitikáról

A határ a szociálpolitika és egyéb politikák – így a gazdaságpolitika – között elmosódott és végső soron önkényes. A tudósoknak is szakosodniuk kell valahogy, és azoknak a részterületeknek, melyekkel foglalkoznak, sajátos neveket kell hogy adjanak. A „szociálpolitika” megkülönböztető vonásának általában azt tartják, hogy olyan problémákat vizsgál, melyek az emberi élet szempontjából fontosabbak,

mint az, amivel mondjuk a pénz- és adópolitika foglalkozik. A „szociálpolitika” elhatárolásának nem látom világos és logikus kritériumát; azt hiszem, inkább egyfajta konvencióról van szó. E konvenció értelmében általában a „szociálpolitikához” sorolják:

– A társadalombiztosítást, vagyis az öregségi, a munkanélküliségi és a betegbiztosítást.

– A „szociális” (kollektív) fogyasztást. Ez a megjelölés nem azt jelenti, hogy a társadalom mint egész fogyaszt valamit; inkább az egyes személyek csoportjai fogyasztanak. A „szociális” itt – nem éppen találóan – azt jelenti, hogy olyan szolgáltatásokról van szó, melyeket a költségvetésből finanszíroznak; mint az oktatást vagy az egészségügyi szolgáltatásokat. Helyesebb lenne adókból finanszírozott fogyasztásról beszélni. Ezekért a szolgáltatásokért az emberek mint adófizetők, és nem mint vásárlók fizetnek. Minden költség adókból való fedezése nem örökérvényű törvény: az adókból történő finanszírozás csak az úgynevezett közjavak esetében az egyedüli lehetőség, mint a honvédelem, mely természeténél fogva nem állítható elő és nem fogyasztható részenként. A hagyományos szociális szolgáltatások esetében egyáltalán nem szükséges, hogy állami szervezetek – iskolák, kórházak stb. – állítsák elő őket: a közületi finanszírozás tökéletesen összeegyeztethető a különféle szektorhoz tartozó szolgáltatók versenyével.

– Foglalkoztatáspolitikai és munkaerőpiac. Ezek egyúttal központi területei a klasszikus gazdaságpolitikának. Ha kizárólag vagy döntően a szociálpolitika szemszögéből tekintjük őket, az a veszély fenyeget, hogy a támogatások kerülnek az előtérbe – olyan alapvető problémák rovására, mint az egyre több és termelékenyebb munkahely létesítése. A támogatás révén nyert biztonság kiszoríthatja a növekedés révén elért biztonságot.

A továbbiakban a szociálpolitika egészét befolyásoló kritériumokra szorítkozom:

1. A szociálpolitikai megoldások nem szabad, hogy elmentésben legyenek a gyors gazdasági fejlődés alapkövetelményeivel. Ha ezt felismerjük, úgy többek között szükségessé válik az állami kiadások valamint az adók csökkentése. Hadd emlékeztessenek arra, hogy Lengyelország – és vele a poszt-socialista országok többsége – sokkal kiterjedtebb és terheesebb költségvetést örökölt, mint amekkora a tőkés országokban a fejlettség hasonló szintjén szokásos.

Összehasonlító elemzésekből kiderül, hogy az állami kiadások társadalmi termékéből való részesedésének minden tíz százalékos növekedése évi egy százalékos gazdasági növekedés üteméből. Egy százalék rettentően nagy szám. Egy évtized múltán ez igen nagy különbséget eredményez két olyan ország fogyasztási és foglalkoztatási szintjében, melyek egymástól csak az állami kiadások terhére tekintve különböznek.

2. A szociálpolitikai kiadások ésszerűsítése nagymértékben függ attól, hogy vajon az önkormányzat ezen a területen is erősödik-e.

3. Függetlenül a hagyományosan a szociális területhez sorolt szolgáltatások finanszírozási módjától, mindenütt kell hogy legyen lehetőség a választásra az egymással versengő szolgáltatók között. Egyes szolgáltatások adókból történő finanszírozását össze lehet kötni a szolgáltatók versenyével, például az oktatásban „bónok” segítségével. Ekkor az államháztartás pénzeit a szolgáltatás igénybevevői között osztják szét, és nem a szolgáltatóknak utalják át automatikusan.

4. A szociális szférában is figyelembe kell venni a gazdasági elemzések eredményeit. Tudjuk persze, hogy bizonyos esetekben piaci megoldások nem jöhetnek szóba. Krónikus betegek esetében, például ha a biztosítási díj elérné a szolgáltatás árát, a beteg nem tudná biztosítani magát. Itt az államnak kell közbelépnie.

A gazdasági elemzés szabályainak figyelembevétele azt jelenti, hogy minden költséget, függetlenül attól, hogy érzelmi alapon mennyire indokolt, a teljes társadalmi hatás szempontjából kell megvizsgálni.

Ha a szociális kiadások egy bizonyos kritikus pontot túllépnek, akadályát képezhetik a gazdasági növekedésnek és növelhetik a munkanélküliséget.

5. Végül tanulnunk kell mások hibáiból, amikor a szociális szféra megoldásait keressük. Ez egyike a későn érkező országok csekély előnyeinek. Gondolok itt mindenekelőtt a gazdaság túlszocializálásának már említett problémájára Nyugat-Európa legtöbb országában, mely észrevétlenül átlépte azt a bizonyos kritikus pontot – a szociálpolitikai megoldásoknak mind a terjedelmét, mind pedig a formáját tekintve.

FORDÍTOTTA SZEGŐ ANDRÁS

A német kiutazási kérelem

INDIREKT VÁLASZ EGY NEHÉZ KÉRDÉSRE

HANNES BÖHRINGER

Hogyan tarthatnék távolságot, és hogyan őrizhetném meg az objektivitást az anyanyelvvel és a hazával szemben? Nem filozófiai beszéd tehát, csupán néhány személyes színezetű megjegyzés, ami most következik.

Szókratész védőbeszédére gondolok, amelyet az athéni bíróság előtt mondott el, röviddel kivégzése előtt. Mindennek ellenére több hálával tartozik bírónak, mint a szüleinek, mondta.

Németország, a német föld számomra tájakat, folyókat, hegyet, völgyet, síkságot és tengerpartot jelent, átítatva a különböző dialektusokkal, azok dallamával, dalaival, elbeszéléseivel, történelmi adottságaival – mindez érzelmgazdag képekké áll össze, hangulatokká, amelyek mindenható elkísérnek, könnyű és egyúttal nehéz poggyászként.

Az én szülőföldem az Alsó-Rajna-vidék, de a háttérben ott folyik a Neckar, amely mellett az apám felnőtt. Sváb pietizmus és alsó-rajnai misztika. Most Berlinben lakom, a hajdani poroszok homokos földjén. Az ő rajnai provinciájuk fővárosában nőttem fel. Berlint keresztül-kasul szelik a folyók, csatornák és tavak. De a városkép eltakarja őket.

Egy családba, egy népbe születünk. Nem kérdezik tőlünk, akarjuk-e. Ez nehezíti meg számunkra a sorsunkba való feltétlen beleegyezést. Ezért szükségünk van játéktérre és mozgási szabadságra mindazon belül, amire utalva vagyunk: a cselekvés játéktérére, a játékra annak értelmezésében, amely visszavonhatatlanul megtörtént, végső soron a fantázia játékkára.

Könnyebb számunkra egy helyen megmaradni, ha mozgási szabadságot élvezünk, ha megvan a lehetőségünk arra, hogy utazzunk, elköltözzünk vagy akár kivándoroljunk, amikor csak akarunk. Egy állam egyedül akkor kívánhatja meg joggal törvényei betartását, ha polgárainak megadja a kivándorlás jogát. Amikor az NDK állampolgárai elhagyhatták az országot, megmutatkozott az állam illegitimitása.

Sosem felejttem el azokat a heteket, amikor a fal leomlott. Kézzelfogható volt, hogyan esik szét egy rettegett birodalom. Egyirányú utcákba hajtottunk be az ellenkező

irányból. A rendőrség elvesztette a tekintélyét. Vadidegen emberek szólították meg és ölelték át egymást. És sokat sírtunk. Olyan volt, mint a tipikus német mesében, a Bé-kakirályban. A visszaváltozott herceg odakiáltott hű szolgájának, Vas Henriknek, miközben hazafelé hajtottak: „Henrik, eltört a kocsi.” „Nem, uram, nem a kocsi az, hanem a bilincs a szívemen, amely oly nagyon fájt nekem, amikor kegyelmed a kútban volt, amikor kegyelmed béka volt.” Nemcsak a vasfüggöny pattant szét, hanem hatalmas jégtömeg repedt és olvadt meg, amellyel a német-német határ innenső és túlsó oldalán érzéstelenítettük magunkat, hogy elviselhetővé tegyük ezt a szétválasztottságot.

A mesebeli hangulat sosem tart sokáig. Mi németek nem változtunk hercegekké, békák maradtunk. A szép királylányt, Európát szeretjük. De ő, úgy véljük, csúnyának talál minket. Arra vagyunk jók neki, hogy az aranylabdát felhozzuk a kútból. Ez a kút, amelybe újra és újra visszadobnak minket, történelmünk legsötétebb fejezete, a nemzetiszocializmus.

Saját múltunkból nem tudunk kivándorolni. Ezért szükségünk van benne a játék és a mozgás szabadságára. Máskülönbben elutasítjuk, megtagadjuk és kiforgatjuk mint valami tőlünk idegen dolgot. Így csikarjuk ki a játék megtagadott szabadságát. Azt, amelyre születés és sors okán utalva vagyunk, el kell tudnunk ismerni, mint valami önmagában tartalmasat ahhoz, hogy képesek legyünk megmaradni benne. Az ismert mellett elegendő ismeretlennek, kutatnivalónak kell lennie, ahonnan nézve a vélt ismert újra idegennek és meglepően újnak tűnik. Abból, ami vagyunk, úgynevezett identitásunkból mindig csak egy darabkát fogunk fel: azt, amit elismerünk. Az önismeret művészete felfogni azt is, ami elkerül minket, ami saját magunkban idegen.

Nagyobb játéktér lehet például a nagyobb történelmi horizont. Ha nemcsak szüleinket és nagyszüleinket ismerjük, hanem áttekintjük családjunk több nemzedékét, nem pusztán távolságot nyerünk a szüleinktől, hanem közelséget is látszólag oldalági elődeinkhez; egyes alakok vonzások és választások tárgyaként mintává, példaképpé válva szüleinket is más fényben láttatják. Valami hasonló érvényes egy egész népre is. A volt Szövetségi Köztársaság tekintete a nemzetiszocializmus rémére és az újjáépítésre, a gazdasági csodára és a Deutsche Markra meredt, a kútra és az aranylabdára.

A kérdés egy amsterdami konferencián hangzott el 1994-ben: „Is there a common future for the two different identities? The new Germany and new german ethics” (A ford.)

Az egyesített Németországnak olyan történelmi autenticitásra van szüksége, amelyben a történelem eseményei a maguk tartalmasságában mutatkoznak meg, nem pedig a nemzetiszocializmusban mint valami tölcser aljában futnak össze, amelyből azután kiszippantják őket. Csak így találhatjuk meg újra azon történelmi események, alakok, konstellációk sokaságát, amelyek mostani egzisztenciánkat meghatározzák, és amelyek értelmezése végre megadhatja nekünk azt a szabadságot, hogy tudatosan leváljunk róluk, és egyúttal ésszel hozzájuk kapcsolódjunk. Csak így remélhetjük, hogy idővel a Harmadik Birodalom okozta sokkot és benuktatást leküzdjük.

Egy külföldi számára alig elképzelhető, micsoda malomkőként nehezedik minden németre a nemzetiszocializmus; olyannyira, hogy legszívesebben nem is német lenne, hanem européer, világpolgár, vagy bármi más, csak nem német. Az üres helyet pedig elfoglalják a jobboldali radikálisok. Mindannak következtében, amit teszünk és tenni hagyunk, kétféle vád ér a gyanakvó nyilvánosság részéről: vagy az, hogy megpróbáljuk ártalmatlanná tenni a múltat és elfelejteni a holocaustot, vagy hogy e múlt mögé bújva kihúzzuk magunkat a felelősség alól. Ebben a helyzetben a neonáci bandák célzott merényletei mindig fel tudják kelteni a világ érdeklődését, és a német államot mély válságba taszíthatják.

Csak az újraegyesítéssel, az állami szuverenitás helyreállításával váltak jelentőssé a nemzetiszocializmus pusztító utóhatásai: nemcsak a szellemi élet elsekélyesedése, a bizottság és az intellektuális vicc elvesztése, hanem olyan fogalmak fokozatos tönkrététele, mint nép, haza, nemzet, közösség, áldozatkészség vagy bátorság; mély pacifizmus, annak a tudásnak a hiánya, hogy egy ország valutája mellett egy másfajta is létezik, amelynek értéke azon mérhető, mennyire képes polgárai kockára tenni az életüket a saját és a szomszédai szabadságának védelmében.

Az USA és a Szovjetunió, ez a két nagy szekularizált Ígéret Földje évtizedekig harcolt egymással a világalomért; két nehézsúlyú bokszoló a ringben. Meglepetésre egyikük padlóra került. De a győztes is támoog, hiányzik neki az ellenség, akibe kapaszkodhatna. Ez a szédülés fogta el az egyesített Németországot is, amely a hidegháború idején a front innenső és túlsó oldala közé szorult. Mint aki sokáig talpig gipszben feküdt, és ha a gipszágyat ezerszer el is átkozta, megszabadulva, a felkeléskor szédül és érzi, milyen gyenge az izomzata, és mennyire bizonytalan és fájdalmas minden mozgás, úgy vágnak vissza néha a németek a régi viszonyok közé. Váratlanul mozgási szabadságot kaptak. Ettől a szabadságtól a szomszédaink is félnek, de mi magunk még jobban.

A németek szeretnek utazni. De utazásaik során nem tesznek szert azokra a politikai tapasztalatokra, amelyekre a britek, a franciák vagy akár a hollandok mint gyarmatosítók szert tettek, és amelyeket hasznosítani tudtak. Németországot nem a tengerpartja jellemzi, hanem kisebb tájegységei, amelyek azonban csak akkor élvezhetők, ha Németországot egyúttal átjárja Európa levegője. Különbözn hamar szűk és provinciális lesz.

A volt Szövetségi Köztársaság, akár a Rajnai Szövetség, Franciaország és a Nyugat felé fordult, háttal Közép-Németországnak és a Keletnek. Németország így végérvényesen lehorgonyzott Nyugaton, és barátságot kötött Francia-

országgal. Az egyesített Németország inkább a kis német városállam hagyományában áll, amely az Osztrák–Magyar Monarchia kizárásával jött létre. Úgy vélem, a német politikának éppen ezért kellene szorgalmaznia a Monarchia utódállamainak felvételét az Európai Unióba. Történetileg oda tartoznak. Számomra fontosabbnak tűnik a tendenciákat figyelemmel kísérni, mint a jelenkori német–német félreértések és csatlódások okait fürkészni. Az elkerülhetetlen csatlódásoknak sürgősen pozitív felismerésekké kell átalakulniuk, hogy ne támadjon tartós gyűlölködés.

Németország az európai vallásháborúk csatateré volt. Még a hidegháború is vallásháború volt. Ez arra predesztinálja Németországot, hogy párbeszéd színtere legyen a keresztény vallások és az iszlám, illetve a keleti és a nyugati kereszténység között. A Kelet- és Nyugatrómai Birodalom törésvonala mentén még mindig zajlanak konfliktusok. Ez a párbeszéd gondosan, sok türelemmel politikai megbékélést készíthet elő kívül és belül. Amire szükség van, az a tolerancia, a mássággal való hasonlóság keresése, készség arra, hogy saját alapjainkat engedjük megkérdőjelezni; az áthidalhatatlan különbségek elfogadása, türelem az érthetetlen szemben, ugyanakkor az ítélerő élesítése, a különbségtétel elviselhető és elviselhetetlen között, aközött, amit még tudni kell, és amit már nem szabad eltérni.

Amikor kisfiú voltam, jöttek a híres német futballisták a Ruhr-vidékről, és lengyel neveket viseltek. A menekültek akkoriban idegengyűlölettel találták szembe magukat: németek, akiket az elvesztett keleti területekről nyugatra telepítettek. Ma a török vendégmunkások fiainak és unokáinak kell megtalálniuk az utat alkalmazkodás és az identitás megőrzése között. Végül soron ugyanez érvényes magukra a németekre is, a kelet- és a nyugatnémetekre egymással való viszonyukban és az európaivá válás folyamatában.

Avolt Szövetségi Köztársaság kicsi volt és gazdag. Aki végigutazott városain, érezhette annak a hitét, hogy ezt a talpalatnyi földet sok pénzrel és jó közigazgatással rendbehozták. Ez az illúzió már Nyugat-Berlinben szertefoszlott. Túl nagy, túl sűrűn lakott és abnormális helyzetű volt ahhoz, hogy rendben lehessen tartani. Az egyesített Németországnak, azt hiszem, hozzá kell szoknia a nagyobb mértékű rendtelenséghez és veszélyeztetettséghez. Nem védi többé vasfüggöny a Kelet szegénységétől és konkurenciájától. A nyomor beszívároog, és belül is növekszik: munkanélküliség, elhanyagoltság, eldurvulás, korrupció, az igazságerzet elvesztése, tudatlanság és egykedvűség, idegengyűlölet, szélsőbal- és szélsőjobboldaliság. Véget ér az önelégültség, amelynek rabjai voltunk, amíg azt hittük, a saját kis világunkat távol tudjuk tartani a nagyvilág nyomorúságától.

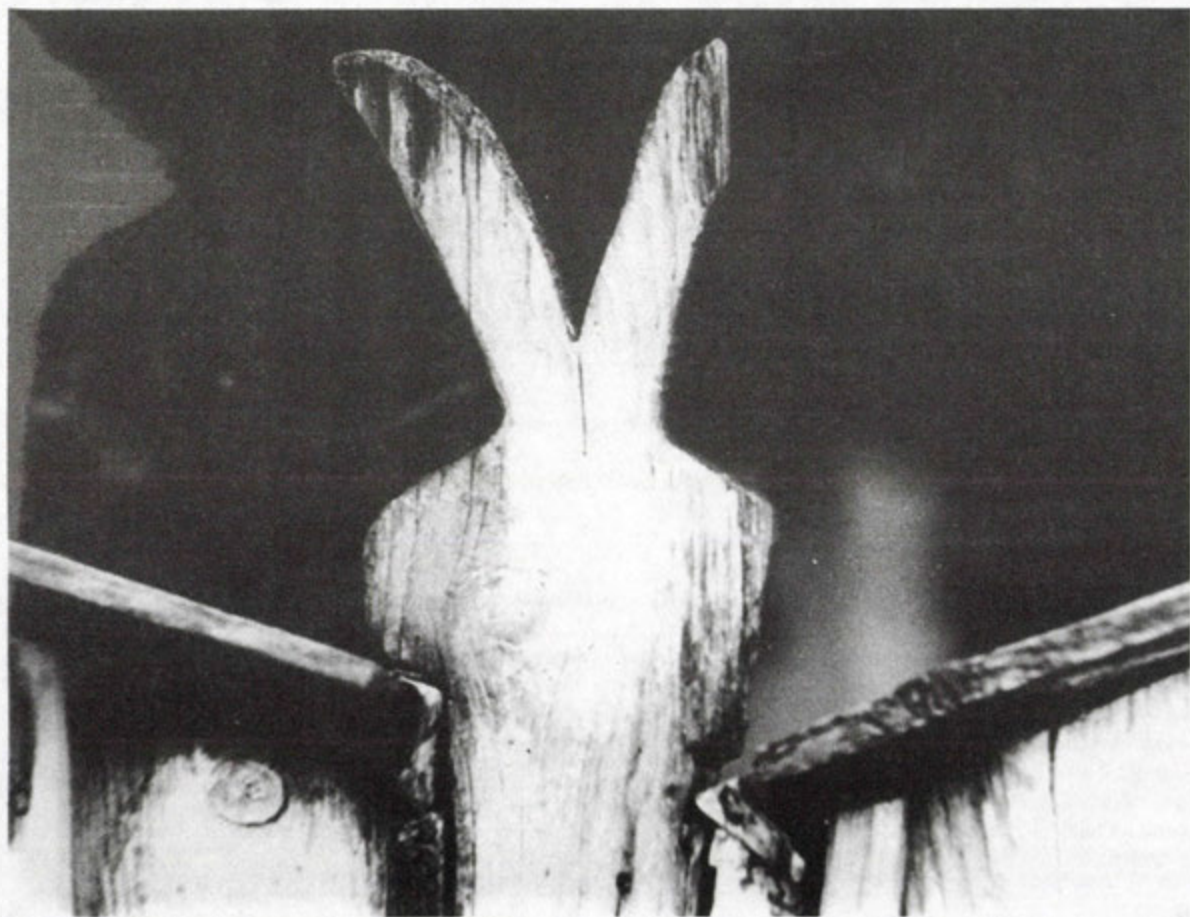
Mint az 1945 utáni újrakezdést, az 1989 utáni egyesülési folyamatot is az elszalasztott lehetőségekről szóló panaszok kísérik. Ezzel is meg kell tanulni együtt élni: hogy a legtöbb alkalmat elvesztegetjük, csak néhányat ragadunk meg, azokat is rendkívüli veszély nyomása alatt. És sokszor egy helyben maradunk, nem szánva rá magunkat a bátor, megmentő, bár kockázatos ugrásra. Pedig hát békák vagyunk. Ezért kételkedem néha abban, hogy Európának sikerül elkerülnie az antik görögység sorsát. Könnyen lehet,

hogy politikailag széthúzó, féltékeny és szűk látókörű maradjon. És ha sikerülne Európa politikai egysége: mi marad meg abból az Európából, amelyet egyesíteni akartak? Számunkra, németek számára itt, Európa közepén nincs jövő Európa nélkül.

Az új Németországnak nincs szüksége új etikára, legkevésbé speciális német etikára. A morál magától értetődik, vélték a régi poroszok. Felelősségteljes és kötelességtudó cselekvést értettek alatta. Mi változott azon kívül, hogy a cselekvés horizontja mára talán nagyobb, a világ pedig kisebb lett? Enélkül a porosz understatement nélkül a morál abba a veszélybe kerül, hogy önelégültté válik, azaz vakká a saját hibáival szemben. És ettől sem Kelet-, sem Nyugat-németország nem volt mentes, a maguk mindenkori provincialitásában. Ezért az új etikánál jobbnak tartanék egy

józan hiányjegyzéket, a rendszeres felügyelet *check listjét*. Morálban kevésbé szenvedünk hiányt, mint politikában. A politika viszont a *politesse-szel* (és a *policy-vel*) függ össze, világvárosi érintkezési formával és modorral, udvariassággal. A külső, akár külsődleges forma belül nagyobb játékkeret nyit, mozgási szabadságot nyújt az érthetetlen, a nehezen elviselhető, a megemészthetetlen kezelésében. A „kül”-politika eme formája nemcsak az idegennel, hanem – rajta keresztül – a saját magunkkal való tapintatos bánásmódot is jelenti. Így a békának nem is lett volna szüksége mesére, hogy megvigasztalja magát. Múltjának és belvilágának kútjában elég szabadsága lett volna, hogy be rendezkedjen benne, mint egy tágas palotában.

FORDÍTOTTA NÁDORI LÍDIA

A félreértett európai győzelem

NORMAN DAVIES

Ötven év elegendő időnek tűnhetne a második világháború végleges történetének elkészítéséhez. Azt hihetné az ember, hogy a közvetlen információáramlás korszakában a történészek egyetértésre tudtak jutni a háború fő eseményeinek értelmezésében. Ilyesfajta konszenzus azonban nem létezik. Ebben az ötvenedik évfordulókkal megtűzdelt időszakban sorra kerülnek terítékre az ellentmondásos események, Auschwitz felszabadításától, Drezda bombázásán keresztül egészen a Smithsonian intézetben kiállított *Enola Gay*ig. Az ellentmondások különösen élesen jelentkeznek Kelet-Európa tekintetében, ahol a döntő katonai események folytak, s ahol a kritikus ideológiai összecsapás is zajlott. Ahhoz, hogy 1945-re emlékezhessünk, szélesebb rálátásra van szükség, és ez a szélesebb rálátás gyakran hiányzik.

Miért emlékezünk egyes dolgokra, s miért feledkezünk meg másokról? Ezt a témát szeretném kifejteni a második világháborúval kapcsolatban. Rögtön azzal kell kezdenem, hogy saját emlékeim a háborúról rendkívül hiányosak. Csúpan Manchester bombázására, jobban mondva, azokra a történetekre emlékszem, melyeket az apám mesélt róla. Az elsőtétítés, a tojáspar és a gázálarc is megragadt az emlékezetemben. Úgy vélem azonban, hogy egyetlen angol sem állíthatja tiszta szívvel, hogy Angliában élve az események sűrűjében lett volna. Ha háborús emlékeim az emlékezetem szélére szorultak, az részben annak a számlájára írható, hogy Anglia ebben a háborúban maga is másodlagos helyet foglalt el. Ne legyenek illúzióink. Az európai háború központja nem nyugaton volt, hanem keleten, ott, ahol Adolf Hitler Harmadik Birodalmának és Joszif Sztálin Szovjetuniójának a halálos összecsapása a végkifejletre ért. Ennek a háborúnak a győzelmek főként azokra a szerencsétlen népekre zúdultak, melyek a két diktátor közelében éltek, s az övékhez fogható borzalmat Nyugat-Európa soha nem élt át. Sajnos a történelmet nem ezek a népek írják.

Ötven évvel ezelőtt, 1944. augusztus 16-án, a moszkvai amerikai nagykövét felkereste a szovjet külügyi népbizottságot, hogy a varsói felkelésnek nyújtott szövetséges segítség összehangolásáról tárgyaljanak. A nagykövetnek nyíltan a szemébe vágták, hogy a szovjet kormánynak nem áll szándékában segédkezni nyújtani egy olyan eseményhez, mely a szovjet szervek szerint nem más, mint „egy bünszövetkezet felelőtlen kalandja”.

A felkelés már csaknem három hete tartott, és sokban

hasonlított a párizsi fegyveres felkeléshez, mely ugyanabban a hónapban tört ki a náci megszállók ellen. A felkelők céljai Párizsban és Varsóban alapvetően megegyeztek. A főváros felszabadítását akarták elérni úgy, hogy a kritikus pillanatban, azaz akkor, mikor az előretörő szövetséges seregek – Párizsban az amerikai, míg Varsó esetében a szovjet hadsereg – tűz alá veszik a német laktanyákat, ők is megindíthassák a támadást.

Mikor azonban kiderült, hogy a szovjetek Varsó keleti külvárosaiiban csaknem öt hónapra felfüggesztik az offenzívát, a küszöbönálló katasztrófa elkerülhetetlenné vált. Az eredetileg két napra, de legrosszabb esetben is csak egy hétre tervezett felkelés végül hatvanhárom napig tartott. Visszavonulás helyett a Wehrmachtnek sikerült nagyszámú erősítést, köztük a náci háborús gépezet néhány legkegyetlenebb egységét is Varsóba vezényelni. A hősiességek egyedül folytatták a küzdelmet az embertelen megtorlások közepette. Negyedmillió ember esett el. A dühtől elvakult Hitler végül parancsba adta, hogy Varsót töröljék el a föld színéről. A túlélőket koncentrációs táborokba deportálták. 1945 januárjáig több ezer német katona maradt a városban, akik Németország védelme helyett a kihalt Varsót tették a földdel egyenlővé, s házról házra, utcáról utcára égették fel a várost.

Az ember azt várná, hogy Európa egyik történelmi fővárosának fizikai elpusztítása mindenki előtt ismert, aki csak egy keveset is tud a háborúról. De a jelek szerint nem ez a helyzet. Mikor Németország elnökét meghívták a varsói felkelés ötvenedik évfordulójának ünnepségére, az elnök lényegében ezt válaszolta: „Németország elnöke nagy megtiszteltetésnek tartja, hogy részt vehet a varsói gettó-lázadásról tartott megemlékezésen.”¹ A Lengyelországgal szomszédos állam elnöke, de legalábbis elnöki hivatala ezek szerint nem volt tisztában azzal, hogy Varsóban a háború alatt két nagy felkelés tört ki – az első 1943 áprilisában a gettóban, míg a második 1944 augusztusában. Herzog elnök később kiköszörülte a csorbát a megbékélésről tartott remekbe szabott varsói beszéddel. De ez az eset is jól mutatja, hogy gyakran még az alapvető történelmi tényekkel sincsenek tisztában az emberek.

A német elnök *faux pas*-ja arra készítetett, hogy előadásomban az önkényes válogatásról szóljak, azaz arról, hogy a háborúról meglévő ismereteink miért olyan szétesőek, torzak és aránytalanok. Pontosan mi akadályozza az 1939 és 1945 közötti események teljes és pártatlan felidézését? A szelekciónak kilenc típusát állítottam fel. Meglehető, más többet is találna.

A cikk a montreali lengyel konzulátuson 1994. augusztus 16-án elhangzott előadásnak módosított változata.

1.

Elsőként azzal a típussal foglalkoznék, amit a propaganda szelektációjának neveztem el, azzal a szándékos és szisztematikus eljárással, mely csak azokat a tényeket, illetve hamisításokat mutatja be, melyek egy adott politika szolgálatába állíthatók. 1939 és 1945 között a propagandisták mindkét oldalon buzgón dolgoztak. Mostani munkahelyemnek, a Londoni Egyetemnek a főépületét a háború alatt a kissé szemérmes elnevezésű Információs Minisztérium foglalta el. Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy e terület igazi specialistái másutt dolgoztak.

Jó példa erre az az orosz módszer, hogy a második világháború szovjetunióbeli szakasza helyett az „1941–1944-es nagy honvédő háború” kifejezést használják. Egy ország olyan nevet ad a háborúnak, amelyet csak akar, vélheti első pillantásra az ember. De aztán rádöbben, hogy ezzel az elnevezéssel az oroszok két dolgot szeretnének belénk sulykolni: az első az, hogy a szovjetek semmi mást nem tettek, csupán hőiesen védtek szülőföldjüket, a második pedig az, hogy a német támadás előtti időszakban kívül álltak a háborún. Hányszor olvastam már, hogy 1939 és 1941 között a Szovjetunió „semleges” volt. Azoknak az embereknek azonban, akik Lengyelországban, Finnországban vagy a balti államokban végignézték a Vörös Hadsereg bevonulását, soha az életben az eszébe nem jutna, hogy ezek semleges lépések lettek volna.

Már említettem a varsói felkelést. Nem mindenki tudja, hogy a háború után ez is egy kifinomult propaganda-hadjárat tárgya volt. A lengyel kommunista rezsim ugyanis megpróbálta elhitetni, hogy a valódi náciellenes ellenállás élén a kommunisták álltak. Valójában a kommunisták voltak azok, akik a háború után felszámolták azt a szervezetet – a Honi Hadsereget (AK) –, mely a háború alatt az ellenállás gerincét alkotta. Az ellenállás vezetői közül sokat a náci háborús bűnösökkel zártak egy cellába.² Az AK nevét évtizedekig ki sem lehetett ejteni. A háború utáni lengyel rezsim csupán az 1970-es években hozta újra szóba a Honi Hadsereget, de akkor is megpróbálta beszározni a nevét, azt állítván, hogy a szervezet „kollaboráns” és „antiszemita” jellegű volt.

Ha bármelyikük Varsóban jár, nézzék meg a háborús emlékműveket. 1947-ben gyönyörű emlékművet emeltek a gettó hőseinek, mely előtt később Willy Brandt kancellár is bűnbánóan térdet hajtott. De az 1944-es általános felkelésnek semmiféle emléket nem állítottak. Mikor az 1960-as években először látogattam el Varsóba, az idegenvezetőnk elvitt a Długa utcához, s megmutatta nekünk azoknak a csatornáknak a kijáratait, melyeken keresztül a Honi Hadsereg katonái közlekedtek. De ezt csak titokban láthattuk. Abban az időben még egyetlen útikönyv sem említette a varsói felkelést. A Honi Hadsereg veteránjai csak 1988-ban tudtak emlékművet emelni elesett bajtársaiknak. Semmi meglepő nincs tehát abban, hogy egy nemzet, melynek emlékeit ily sokáig bilincsbe verték, képtelen teljes képet adni a nagyvilágnak saját háborús történelméről.

2.

A második típust a személyes látásmód szelektációjának nevezném. Ez éppen az előző ellentéte, s a mindannyiunkban élő szándékoltalan, s gyakran még csak nem is tudato-

sított előítéletekből ered. Minden emberi lényben felhalmozódott egy bizonyos mennyiségű tudás, érzelem és lojalitás, mely automatikusan megszüri a beérkező információkat. Noha akadnak közöttünk, különösen a történészek között olyanok, akik elfogulatlanok és tudományosnak tüntetik fel magukat, véleményem szerint senki nem lehet teljesen mentes az előítéletektől.

Az elmúlt húsz évben angolul két tudományos igényű munka látott napvilágot a varsói felkelésről, s mindkettő olyan történész tollából, akik személyesen is átérték a felkelést. Mindketten ugyanabban a véres harcban vettek részt, mindketten tanúi lehettek, mikor barátjaikat lemészárolták. Egyikük, Janusz Zawodny később Amerikában lett tudós, másikuk, Jan Ciechanowski Londonban professzor. Mindketten szabadon leírhatták, amit gondoltak. Mindketten ugyanazokhoz a forrásokhoz értek hozzá. Mégis, homlokegyenest ellenkező végkövetkeztetésekre jutottak. Zawodny alapvetően együttérző felfogásában a felkelés egyfajta görög tragédia volt, melynek során a szövetségesek sorsukra hagyták a lengyeleket, akikre szükség-szerűen várt a pusztulás. Ciechanowski rendkívül kritikusan szemléli a felkelés vezetőit és azt az elhatározásukat, hogy a szovjet beleegyezés előzetes megszerzése nélkül ragadnak fegyvert. Zawodny könyvét a kommunista lengyel cenzúra betiltotta. Ciechanowskiét azonban tárt karokkal fogadták. A meglepő különbségek forrása nem lehet más, mint a két történész eltérő látásmódja.³

3.

Harmadikként a földrajzi szelektációt kell említeni, a lokálpatriotizmus vétkét, ha így jobban tetszik. A második világháborút két fő hadszíntéren vívták: Európában és a csendes-óceáni térségben. Ezt a két párhuzamos hadszínteret gyakran mégis külön-külön veszik górcső alá. Az Európában folyó háborúról szóló beszámolóknak ritkán említik például a japán tényezőt. Pedig ez két esetben is létfontosságúnak bizonyult.

1939 szeptemberében, miután a Molotov–Ribbentrop-szerződés titkos jegyzőkönyve előkészítette Kelet-Európa felosztását, világossá vált, hogy Hitler és Sztálin hamarosan learatja a háború termését. A két aláíró ezt a meg nem támadási szerződést az agresszió megkönnyítésének érdekében kötötte. A Wehrmacht szeptember 1-jén megtámadta Lengyelországot. A támadás olyan heves volt, hogy hamarosan az egész ország az uralmuk alá került. A szovjetek azonban késlekedtek. A náci parancsnokságot rendkívül aggasztotta, hogy a szovjetek képtelenek időben teljesíteni a rájuk háruló részt. Aztán szeptember 17-én, csaknem három hét késéssel hirtelen színre lépett a Vörös Hadsereg, és minden ellenállást felszámolt. A nácik és a szovjetek egy szimbolikus helyszínén, Breszt-Litovszkban még közös győzelmi katonai parádét is tartottak. Szeptember 28-án pedig aláírták a Határmegállapodási és Barátsági Szerződést.

Felmerül a kérdés: miért késlekedett Sztálin? A hiéna szerepét játszotta volna? Talán igen. De az igazi magyarázat Közép-Ázsiában keresendő. 1939. szeptember elején a Szovjetunió még mindig egy Japán-ellenes hadjáratot folytatott Mongóliában, melyben egy fiatal tábornok, Georgij Zsukov is kitüntette magát.⁴ A Japánnal kötött tűzszünetet szeptember 15-én írták alá. Sztálin szeptember 16-án adta ki a parancsot Lengyelország lerohanására, és a 17-ére

virradó hajnalon a szovjet csapatok átlépték a lengyel határt.

1945 februárjában kezdetét vette a jaltai konferencia. Gyakran felmerül a kérdés, hogy Roosevelt és Churchill miért nyújtotta át tálcán Kelet-Európát Sztálinnak a győzelem küszöbén. A kézenfekvő választ ismét Japánban találhatjuk. Az amerikaiaknak akkor még mindig nem volt atombombájuk. Az okinawai csatában ötvenezren estek el. Magának Japánnak az elfoglalása még több emberéletet követelt volna, egyes becslések szerint akár egy milliót is. Ezt elkerülendő ésszerűnek tűnt a szovjet hadsereg bevonása a harcba. Sztálin hallgatólagosan szabad kezet kért cserébe Kelet-Európában.

Erről jut eszembe a földrajzi névcsereknél a különös művészete, melyben az oroszok mindig is nagymesterek voltak. Valamennyi lengyel ismeri a „Visztula-vidék” elnevezést, melyet a cári Oroszország kormánya kreált 1864-ben, miután felszámolta a Lengyel Királyságot. Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó a jaltai egyezmény záradéka, mely felhatalmazza a Szovjetuniót, hogy annektálja a hosszú ideje vitatott hovatarozású Kuril-szigeteket. 1945-ben a szovjet hadsereg annak rendje és módja szerint el is foglalta az „Északi-Kuril-szigeteket” és a „Déli-Kuril-szigeteket”, majd bekebelezett további négy szigetet, melyek soha az életben nem tartoztak a Kuril-szigetsoporthoz. Ezt a négy szigetet sebtiben elnevezték Kis-Kuril-szigeteknek, és japán lakosait deportálták. Akárhányszor is próbálja az ember elmagyarázni, hogy a japán kormány miért nem nyugodott bele soha ebbe a trükkbe, minduntalan csak azt hallja: „De hiszen Sztálin a szövetségesek beleegyezésével foglalta el a Kuril-szigeteket.”

4.

A negyedik típus a sztereotípiákon alapuló szelekció. Az általános nézet szerint az emberi tevékenységeket csak gyűjtőnevek és sztereotípiák segítségével lehet megragadni. Mikor egy világháborút leírunk, nem pontosíthatjuk valamennyi mondatunkat, melyekben a „németek” szerepelnek, úgyhogy személyről személyre leírjuk, hogy kik vettek részt egy adott tevékenységben. Gyűjtőnevek nélkül nem tudnánk feldolgozni az amúgy kezelhetetlen anyagot. A szövetségesek szemében a „németek” voltak az ellenségek. Az ellenségek pedig „németek” voltak. Ezt a legnagyobb közép-európai nemzetet olyan színben tüntették fel előttünk, mint amelyik csaknem kizárólag Hitler-követőből vagy passzív kiszolgálóiból állt. Az egyik ilyen széles körben elterjedt sztereotípiája a „rossz németek” sztereotípiája, s ehhez csatlakozik kiegészítésképpen a „jó, ámde tehetetlen németekről” szóló kisebb körben vallott sztereotípiája.⁵

Mélyebbre ásva azonban érdekes dolgokra bukkanhatunk. Az egyik német egységről, a 101. zászlóaljról részletes tanulmány is készült. E zászlóalj állománya kizárólag hamburgi rendőrökből állt, s Hamburg a náci ideológiára legkevésbé fogékony városok közé tartozott. 1942 júliusában ezt a kétszáz középkorú férfit minden előzetes figyelmeztetés nélkül besorozták és Lengyelországba vezényelték. Egyik reggel kiadták nekik a parancsot. Józsefőv faluban SS-tisztek vették körül őket, s rájuk parancsoltak, hogy vonuljanak be a szomszédos városba, lőjenek le minden felnőtt zsidó férfit, aki a szemük elé kerül, s rakjanak vasúti kocsira minden zsidó gyereket és nőt. Ez a kis egy-

ség így kószolt bele először a háborúba, melyben később több mint 80 ezer embert ölt meg. Húsz évvel később egy nyugatnémet bíróság mindegyikőjükéről részletes aktákat állított össze. Ezek a katonák a lehető legközönségesebb emberek voltak. Besorozásukkor egyik sem volt náci. Egyikük sem tudta, hogy milyen szolgálatra fogják vezényelni őket. Néhányan, saját bevallásuk szerint, a levegőbe lőttek, mikor ártatlan civilek lemészárlására kaptak parancsot. Mások így védekeztek: Mi mást tehettem volna? Ez a kép nem egyeztethető össze azzal az elképzeléssel, mely az elállatiasodott németekről él az emberekből.⁶

De említhetünk egy másik példát, a Waffen-SS-t, a náci párt elit katonai egységeit. Az ember az egységek félelmetes elnevezése – *Leibstandarte Adolf Hitler* vagy *Totenkopf* – miatt természetesen azt gondolná, hogy ezek ideológiailag elkötelezett, vegytiszta német hadosztályok voltak. Ha azonban megvizsgáljuk az 1945-ben harcoló harminckilenc Waffen-SS hadosztályt, akkor azt látjuk, hogy a többségük nem is volt német. 1939 után könnyítettek a besorozási kritériumokon. A háború végére három holland, három magyar, két belga, két orosz és két lett Waffen-SS hadosztály szolgált. De felálltak szerb, horvát, albán és cseh hadosztályok is, és egyes Waffen-SS hadosztályokban észtek, ukránok, olaszok és finnek is szolgálatot teljesítettek. A *Waffen-SS Wiking* és a *Nordland* dán és norvég önkéntesekből állt; a *Waffen-SS Handschar* boszniai muzulmánokból, míg a *Waffen-SS Charlemagne* franciákból. A Waffen-SS hadosztályok között volt még egy embrionális angol egység, a *Legion of St. George* is. Lengyel SS azonban nem létezett.⁷

5.

A statisztikán alapuló szelekció. „Hazugság, mocskos hazugság és statisztika”, hogy Mark Twain idézze. Egy nagyszabású eseményt, egy világháborút például csak akkor tudunk felfogni, ha mennyiségileg is leírjuk. Durván tudnunk kell, hogy hány katona, hány hadosztály harcolt, mekkora volt a katonai és a civil áldozatok száma.

A közelmúltig négy unalomig ismételt kerek számadat keringett a köztudatban. Az első szerint „Oroszország húszmillió embert veszített a háborúban”, „hatmillió zsidót ölt meg”, „Lengyelország hatmillió állampolgárát veszítette el”, s végül „Auschwitzban négy millióan pusztultak el”. Meggyőződésem, hogy e négy számadat közül csak a hatmillió zsidó meggyilkolása az, ami kiállná egy alapos vizsgálat próbáját. A többi három adat csökkentése vagy éppen növelése már folyamatban van. Az Auschwitzi Állami Múzeum az Auschwitzra vonatkozó adatot már hivatalosan lecsökkentette 4 millióról 1,2 millió és másfél millió közé.⁸

A húszmillió orosz veszteségre vonatkozó adatot akkor tették nagy hirtelen közzé Moszkvában, mikor az 1959-es szovjet népszámlálási eredményről kiderült, hogy húszmillió fővel elmarad a háború előtti becslésekre alapozott demográfiai előrejelzésektől. Azt azonban már nem verték nagydobra, hogy hatmillió ember természetellenes halálért a háború alatt maga Sztálin a felelős. Vajon őket is a fasizmus áldozatai közé kell sorolni? Ebből az adatból az sem derült ki, hogy az oroszok csupán 55 százalékát tették ki a szovjet lakosságnak. Ráadásul ha a térképre pillantunk, akkor rögtön szembeötlő, hogy a német megszállás alig érte el a szűkebb értelemben vett Oroszországot. A

nácik nem annyira orosz területeket foglaltak el, hanem a balti államokat, Belorussziát és Ukrajnát. És a megszállás is ezen a területen szedte a legtöbb áldozatát, nem utolsósorban az itt felsorolt köztársaságok lengyel és zsidó lakosai között. Hányszor hallották már önök azt a számomra nagyon is valószínűnek látszó kijelentést, hogy a háború Európában az ukránok között szedte a legtöbb áldozatát? A szovjet propaganda és nyugati majmolói az ukránokat általában SS-kollaboránsok és koncentrációs tábori őrképében festette le.

Az ellentmondásos események, például Drezda bombázása is lehetőséget adnak a különféle manipulációkra. A keletnémet propaganda megpróbált minél sötétebb képet festeni az „anglo-amerikai imperialisták” bűneiről, s ezért a drezdai áldozatok számát a hirosimai adatokhoz hasonlította. A szövetséges elemzők általában a 35 ezer számadatort adják meg, de azt már elfelejtik hozzátenni, hogy ez csak az azonosított halottakra vonatkozik. Teszik ezt annak ellenére, hogy teljesen világos, hogy ezenfelül is több tízezeren hamvadtak el nyomtalanul a drezdai tűzviharban. Az összes ilyen esetben feltétlen szükség van a becslések alsó és felső határainak megállapítására.

6.

A következő kategória a különleges érdekeken alapuló szelekció, mely talán a legtöbb figyelmet érdemli. Teljesen helyénvaló, hogy minden nemzet, mindegyik etnikai csoport különleges figyelemmel kíséri saját sorsát. Ez akkor válik veszélyessé, mikor az egyik csoport az általa felfedezett tényeket önmagukban, az ugyanazon a területen élő vagy az ugyanabban az eseményben részt vevő emberek élmenyeitől különválasztva találja.

Erre jó példa lehet az a mai szójárással „etnikai tisztogatásnak” nevezhető eljárás, melyre a volhíniai és galíciai tartományokban került sor. Mikor diákként Lengyelországban éltem, már hallottam rebesgetni arról, hogy 1942, 1943 és 1944 folyamán az ukrán nacionalista bandák több tíz- vagy százezer lengyelt mészároltak le. Ezt a témát akkoriban még mély csend övezte. Ismereteim szerint a témával foglalkozó első könyv az 1980-as években jelent meg a wroclawi püspök tollából, aki létrehozott egy bizottságot a megmaradt egyházmegyei iratok feldolgozására. Ez a kis könyv szörnyű titkokat tárt fel. Az egyik falusi pap beszámolója szerint például 1943. november 7-ének éjjelén az ukrán bandák kitértek az erdőből, átvágták valamennyi katolikus torkát, a többieket pedig a templomba terelték és rájuk gyújtották az épületet. És ez így folyt faluról falura, körzetről körzetre. Mára már kétségbevonhatatlan tény, hogy azokban a sötét napokban nagyszabású népi hadjárat zajlott azon a vidéken, melyben emberek sokasága veszett oda. Ez is egyike a háború számtalan feledésbe merült történetének.⁹

De ennél a pontnál nem lehet megállni. A vidékeken, ahol ezek a szörnyűségek lejátszódtak, soknemzetiségű társadalmak éltek. A háború előtt egyenlő számban éltek ott lengyelek, zsidók és ukránok. Az egész képet megvizsgálva kitűnik, hogy a lengyelek körében végrehajtott „tisztogatás” csupán egyike volt a sorozatban elkövetett atrocitásoknak. A széles körben végrehajtott szovjet megtorló intézkedések és deportálások a régió valamennyi közösségét sújtották, miután 1939-ben a területet erőszakkal a Szov-

jetunióhoz csatolták.¹⁰ 1941–1942-ben a Barbados-hadművelet során történt előrenyomulást követően a nácik kiirtották a zsidó lakosságot. 1942-vel kezdődően az ukrán nacionalisták tömegével mészárolták le a katolikus lengyeleket, és sok ukránt is, aki az útjukba állt. Később pedig, a háború végén, mikor a Vörös Hadsereg visszatért, féktelen tisztogatás vette kezdetét az ún. kollaboránsok között. Mikor az Ukrán Felkelő Hadsereg (az UPA) egységei a Beszkidekben kerestek menedéket, a Vörös Hadsereg egy hatalmas területet pusztasággá változtatott, s minden élő lelket elpusztított.

Valamennyi közösség szörnyű szenvedéseken ment tehát keresztül. Azok, akik az egyik hadművelet alatt csupán kívülállók voltak, a következőkben már áldozatokká váltak. A közösség, melynek az első körben még az áldozat szerepe jutott, a következőben már gyilkosokká szült. Ha valaki egyetlen csoporttal érez csupán együtt, akkor épp a legfontosabb igazság csúszik ki a markából.

Hasonló történeteket lehetne mesélni Németország keleti határvidékéről. A háború utáni cseh és lengyel biztonsági erők által végrehajtott bosszúhadjárat az ártatlan németek körében¹¹ bármilyen mérce szerint bűncselekményszámba megy.

A kelet-európai háborús évek legobszcenebb jellegzettségei közé tartoztak a tömeggyilkosságok és a gyermekekkel szemben tanúsított groteszkül kegyetlen bánásmód. Egyes beszámolók elmondták, hogy hogyan választották ki a vasúti rámpánál a gyerekeket a gázkamrába vagy a genetikai kísérletekre. Ismeretesek azok a tanulmányok is, melyek a Szibériában elárvult ártatlan fiatalok vagy a faji tenyésztés céljára elrabolt gyermekek hatalmas számáról tudósítanak. E tények közül már sokat feljegyeztek, mégis több figyelmet érdemelnének.¹²

7.

Most következik az egyik kedvencem, a hivatásos történészek szelekciója. Mint korábban már mondtam, a történészek gyakran tartják magukat az események tökéletesen elfogulatlan magyarázóinak. Evvel kapcsolatban azonban kétségeim vannak. Ők is esendők, több szempontból is. Az egyik ilyen szempont a túlszakosodás. A történészek hajlamosak arra, hogy az eseménynek csupán egy aprócska részletét ragadják ki, s azt is csak egy rendkívül rövid időszeten belül vizsgálják, figyelmen kívül hagyva minden mást, ami körülötte zajlott. Mára a történelmi tudásanyag olyan hatalmasra dagadt, hogy a történészek lehetetlennek tartják az átfogó szemlélet megvalósítását.

Gyarlóságuk másik forrása az a jellemvonásuk, hogy dokumentumokra és levéltári iratokra hagyatkoznak. De mit tesznek, ha a levéltárak nem kutathatóak? A második világháború legnagyobb hadviselő fele, a Szovjetunió mind ez idáig csak levéltárainak egy aprócska részét nyitotta meg a független kutatók előtt. És noha az egykori szovjet levéltárak fokozatosan kinyitják kapuikat, az oroszok még most is felfedeznek korábban mindenki előtt ismeretlen, hatalmas gyűjteményeket.

Moszkvában található például az ún. Oszobij Arhiv, a Különleges Levéltár. Mivel idáig a legnagyobb titokban, a párt, az állam és a KGB levéltáraitól is különválasztva őrizték, ezért senki sem sejtje, hogy mit rejt. Valójában ebben a levéltárban olyan hatalmas dokumentumgyűjtemény rejlik, melyet az oroszok raboltak el a náciaktól, miután azok ki-

fosztották a megszállt Európát. Ez a levéltár történelmi kincsbánya. Itt őrzik a Harmadik Francia Köztársaság 1871 és 1940 közötti rendőrségi iratait, melyet a Gestapo rabolt el, s melyről eddig azt hitték, hogy odaveszett, mikor a szövetségesek Berlint bombázták. Most a jelek szerint Moszkvában bukkant fel. A lengyel katonai hírszerzés, a *Dwójka* archívumát, mely felbecsülhetetlen iratokat tartalmaz a háború előtti válságról, szintén a Gestapo hurcolta el 1939-ben. Csakúgy mint a Luxemburgi Nagyhercegség archívumát és a brit hadsereg levéltárát, melyet az angolok Dunkerque partjain hagytak maguk mögött. Ahová a Vörös Hadsereg betette a lábát, ott rögtön megkaparintotta mindazt, amire korábban a náci csapatok le.

Ennek egyik eredménye az lett, hogy a történészek gyakran csak a dokumentumok felének birtokában dolgoztak. Az a nagy nyilvánosságot kiváltott vita például, mely A. J. P. Taylor könyve, a *The Origins of the Second World War* (A második világháború eredete) nyomán robbant ki, kizárólag Hitler szándékai, céljai és előzetes elképzelései fölött csapott össze. A vita résztvevőinek rendelkezésére állt valamennyi kulcsfontosságú náci dokumentum, így a központi jelentőségű, 1937. november 5-én kelt Hossbach-memorandum is. Noha abban mindenki egyetértett, hogy a háború előtti válság végül a Harmadik Birodalom és a Szovjetunió közötti stratégiai összecsapásba fog torkolni, senki nem tudta vagy akarta Sztálin céljait, szándékait vagy előzetes terveit hasonlóan alapos vizsgálat alá venni. Nem nehéz rájönni, hogy miért nem. Kevés történész merté eddig feltenni a kérdést, hogy vajon az az ország, amelyik kulcsszerepet játszott a Hitler ellen vívott háború megnyerésében, nem volt-e maga is okozója ennek a háborúnak. De még többet nyomott a latban az, hogy hiányoztak a dokumentumok. Sztálin nem az az ember volt, aki bármiféle fenyegetés fölött elsiklott volna. De ha létezik is a Hossbach-memorandum szovjet ellenpárja, nem ismerek senkit, aki látta volna.¹³

8.

A győztesek szelekciója. Régi igazság, hogy a történelmet a győztesek írják. A győztesek megszorítás nélkül adhatják közre a háborúra vonatkozó saját változatukat. A vesztesek nem. 1945 végkimenetele létrehozta az általam „szövetséges történelemfelfogásnak” nevezett jelenséget. Ez a felfogás továbbra is a nagy szövetség, s különösen a „három nagy” – az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Anglia – háború alatti prioritásainak szemszögéből elemzi az eseményeket.¹⁴ E prioritások között szerepelt az antifasiszta ideológia is. Bárki, aki fegyvert ragadott Hitler ellen, azt gyakorlatilag olybá vették, mint aki a szabadságért, a demokráciáért és egy jobb világért küzdött. Innen nézve Jozsif Sztálin is híres szabadságharcos volt. Hasonlóképpen a Harmadik Birodalmat és szövetségeseit kellett minden gonosz egyedüli kútfejeként tekinteni. Bármit is mondtak a náci vezetők, különösen a Szovjetunióról, az csak szemcsédett hazugság lehetett. Harmadsorban, miután hatalmas szovjet szövetségünk oroszlátnrészt vállalt a náci Németország legyőzésében, ezért saját gyarlóságait elnézéssel kell kezelni. Abban minden történész egyetért, hogy a németek összes veszteségük háromnegyedét a keleti fronton szenvedték el, s ezért a Vörös Hadseregnek is szörnyű árat kellett fizetni. „Joe bácsi” tehát kiérdemelte hálánkat. Igaz ugyan, hogy „másfajta demokrata, mint mi”, az ösztönei

azonban valamiféleképpen mégis helyesek voltak. Igaz ugyan, hogy a szovjet rendszernek megvoltak a maga hibái, de mégis igazságtalanság lenne, ha ugyanazon mércével mérnénk, mint az ellenségeinket. Ez vezetett aztán ahhoz, aminek öreg tanárom, A. J. P. Taylor egyszer a „nürnbergi konszenzus” nevet adta.

Mikor 1945-ben a szövetséges kormányok felállították a nürnbergi törvényszéket, magától értetődőnek vették, hogy csak a legyőzött ellenség által elkövetett bűnöket fogják kivizsgálni. Ezzel azt a széles körben elterjedt nézetet erősítették, hogy felesleges más komoly háborús bűnöket kivizsgálni. Természetesen a törvényszék felbecsülhetetlen szolgálatot tett a világnak azzal, hogy minden kétséget kizáróan dokumentálta a náci semmihez sem hasonlítható bűneit. Efelől egyetlen józan gondolkodású embernek sem lehetnek kételyei. A probléma azokkal a háborús eseményekkel kapcsolatban merül fel, melyek fölött szótlánul elmentek. Minden olyan esetben, mikor a vádlottak védői olyan bűncselekményekre tettek utalást, melyekben valamelyik szövetséges fél is részt vehetett, a törvényszék elnöke rövid úton a szavukat szegte: – Nem ennek a bíróságnak a feladata – utasította rendre őket –, hogy a szövetséges hatalmak tevékenységét elbírálja.

Mikor például a nürnbergi törvényszék napirendre tűzte azt az esetet, melynek során 26 ezer szövetséges tisztet megszároltak le hidegvérrel, a bíróság a szovjet ügyész légből kapott állítása alapján a „náci bűnök” közé sorolta ezt is. Amint azonban a bíróságon az ügyész bizonyítékairól bebizonyosodtak, hogy nem állják meg a helyüket, az egész ügyet ejtették. Nürnbergben senki sem tekintette kötelességének, hogy a végére járjon annak, hogy mi is történt valójában a szóban forgó szövetséges tisztekkel. És ez ötven éven keresztül így is maradt.¹⁵ A szövetségesek meséje csak akkor omlott össze, mikor Gorbacsov elnök elismerte, hogy a katyni mészárlást a szovjet NKVD hajtotta végre.

9.

Az utolsó kategóriát talán morális szelekciónak lehetne nevezni. Háborúban mindenki szükségszerűen előítéleteket táplál. Van egy jó ügy, amiért harcolni kell, és egy rossz, amit el kell pusztítani. Az ember azonban békeidőben valamivel több elfogulatlanságot remél. Sajnos ez a kívánsága ritkán teljesül. Túlságosan elburjánzott a kettős mérce.

A moralitással összefüggő egyik kérdés a szövetségesek „stratégiai bombatámadásai”, az a terv, melyet a német városok szisztematikus földig rombolására eszeltek ki. Ezt az elképzelést arra a téves számításra alapozták, hogy a bombázások fokozatosan térdre fogják kényszeríteni a náci háborús gépezetet, és megtörik a civil lakosság akarateréjét. Később a náci által elkövetett kegyetlenségeket is felhozták igazolásképpen. A bombatámadások legnagyobb „sikere” a Hamburg elleni légitámadás volt 1943-ban, mikor egyetlen éjszaka 43 ezer ember veszett oda, s a Drezda ellen intézett támadás, ami talán még ennek a sikerét is túlszárnyalta. Kevés ember akadt, aki túl nagy jelentőséget tulajdonított volna a Bombázó Harrist ért bírálatnak, mely például a chichesteri püspök szájából hangzott el, aki még a háború alatt éltélte a civil lakosság bombázását. Márpedig ha helytelen volt elhanyagolható katonai előnyök érdekében földig rombolni Coventryt, akkor helytelen volt leradírozni Drezdát a térképről. Szükségtelen és

helytelen volt ezt az igazságos háborút igazságtalan módszerekkel vívni.¹⁶

Egy másik kérdés egy hírhedt londoni becsületsértési per révén került fel az újságok címlapjára. Az ügy a különféle kelet-európai népek erőszakos Szovjetunióba történő „repatriálásával” függ össze. Ezeknek az embereknek egy része a német hadseregben szolgált, s olyanok is akadtak a biztos halálba deportáltak között – így a Kozák Dandár tagjai és családtagjai –, akik soha nem éltek a Szovjetunió területén. Sokan csak az öngyilkosság árán tudták ezt a sorsot elkerülni.¹⁷

Itt kell megemlítenem egy mára már feledésbe merült hőst, Denis Hills őrnagyot, aki a 8. Brit Hadsereg összekötő tisztje volt, s lengyel szövetségeseink mellett szolgált Olaszországban. Bajtársaitól eltérően Hills mélyrehatóan ismerte Kelet-Európát, és több kelet-európai nyelvet is beszélt. Ő volt az, aki vonakodó parancsnokaival szembeszélve engedélyezte, hogy egy hajórakomány illegális zsidó menekült La Speziából Palesztinába hajózzon – ezt az esetet örökítette meg a híres és népszerű regény, az Exodus. A háború végén annak az akciónak a lebonyolításában segédkezett, melynek során összegyűjtötték a Sztálin által követelt menekülteket és foglyokat.

Hills is felszállt arra a hajóra, mely az első ötezer volt szovjet katonát szállította Olaszországból Odesszába, és saját szemével látta azokat a körülményeket, melyek meggyőzték arról, hogy az általa összegyűjtött embereket nyomban megérkezésük után agyonlövők. Miután visszatért Olaszországba, kinevezték egy hadifogolytábor élére, s parancsba adták, hogy még egy nagy orosz szállítmányt „repatriáljon”. Hills súlyos dilemma elé került. A parancsmegtagadás árulás, a parancs végrehajtása erkölcsstelen. Ezért tehát éjjelre nyitva hagyta a tábor kapuit. Ezenfelül, amerikai kollégáihoz hasonlóan, ő is egy sor nem létező kategóriába sorolta a foglyokat és ezzel ki tudta játszani a repatriációs kritériumokat. Hamarosan a táborban kétszáz ember sem maradt. Ezeknek egy orosz tiszt volt a parancsnoka, aki, mialatt a táborból meneteltek kifelé, felelősségre vonta Hillst, hogy őket miért nem engedte el. – Ti vagytok az áldozat – hangzott a válasz. – A ti réveteken mások fognak megmenekülni.

Úgy vélem, hogy az eset jól szemlélteti a moralitáson alapuló szelekció problémáját. Nehezen tudunk megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy szövetséges tiszt is kaphattak erkölcsstelen parancsokat. De ha elfogadhatatlan volt Adolf Eichmann védekezése, hogy ő csupán parancsokat teljesített, akkor elfogadhatatlan az is, ha egy angol tiszt védekezik ugyanígy. Denis Hillst idővel elbocsátották, mert rajtakapták, amikor hajnalját cigánykerekelt vett Trieszt főterén. Emlékiratait *Tyrants and Mountains* (Zsarnokok és hegyek) címen jelentette meg. Ez a könyv is rávilágít arra, hogy a háború történetének még ma is sok makacsul homályba burkolózó szeglete van.¹⁸

Összefoglalásként három megjegyzés.

Az első: a szelekció elkerülhetetlen. A múlt túlságosan nagy ahhoz, hogy egészében meg lehessen ragadni. Akár tetszik, akár nem, mindannyiunknak a szelekció ilyen vagy olyan formájához kell nyúlunk.

Másodszor: a jó történésznek vállalnia kell saját korlátait. A legrosszabb történészek azok, akik mindenféle előítéletektől mentesnek képzelik magukat.

Utójára pedig: miután felismertük a történészek korlátait, meg kell próbálnunk ellensúlyozni ezeket. Ha egy adott megközelítés felfedezéseit más nézőpontok eredményeivel egészítjük ki, akkor reményünk lehet arra, hogy olyan átfogó képet adunk, mely meglehetősen átfogó és pontos lesz, és arányérzékű fog tanúskodni.

Mai életkörülményeink jórészt a második világháború eredményeként jöttek létre. Ötven évig azonban a háború legnagyobb résztvevője csaknem teljes egészében érvényesítette a történelmi szelekció elvét, míg a többi győztes a pártatlanság illúziójába ringatta magát. A Szovjetunió és a volt náci Németország között fekvő országokat gyakorlatilag megfosztották a szabad szólás jogától. Kelet-Európa közműltbéli felszabadulása az az előfeltétel, melynek alapján hihető képet festetünk.

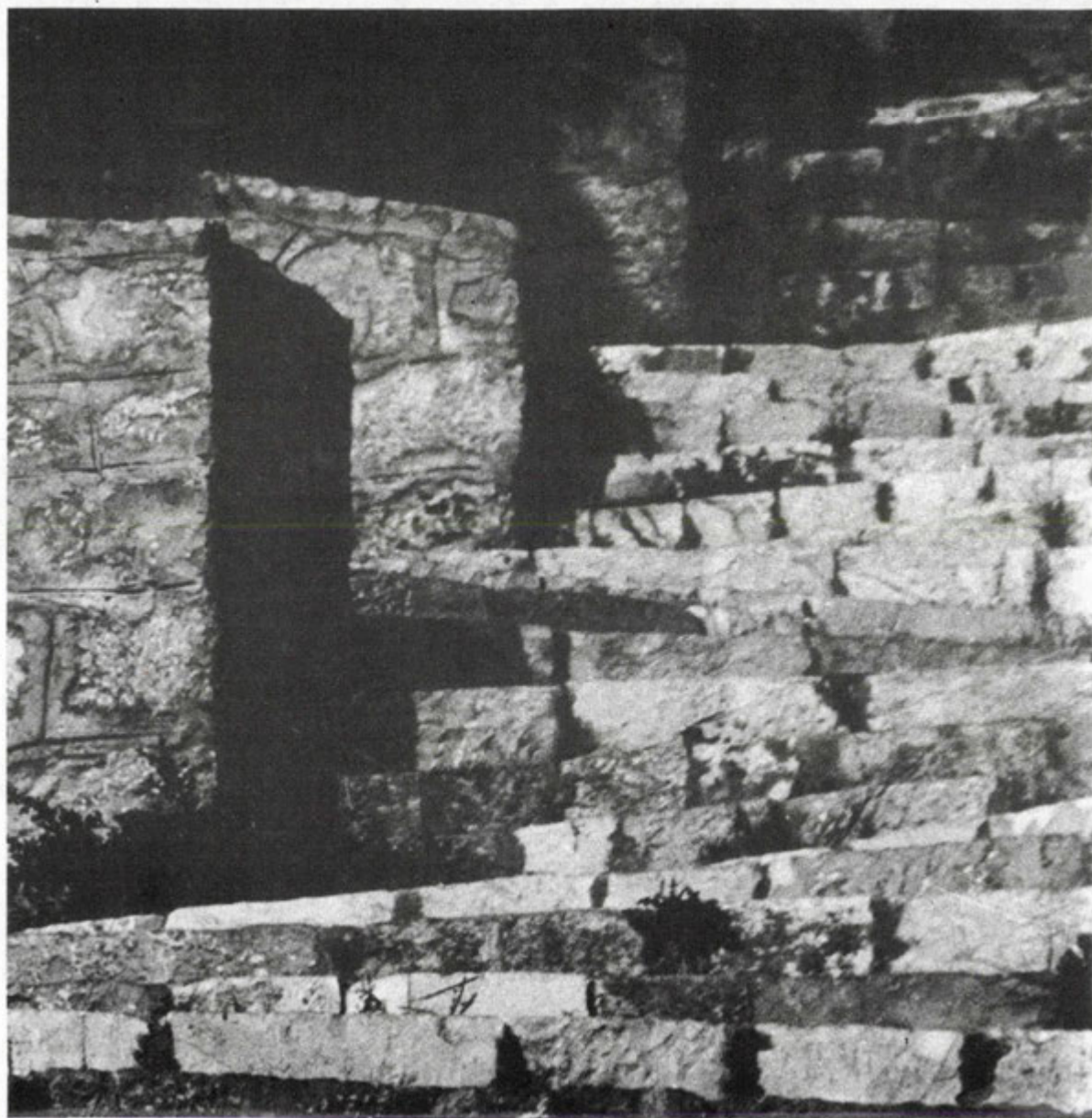
Röviden tehát: a szelektív emlékezetet nem lehet elkerülni, lépéseket azonban lehet tenni ellene. És akkor majd valamikor, valahol valaki talán megírja a második világháború elfogulatlan, pontos és átfogó történetét.

FORDÍTOTTA BOJTÁR PÉTER

J E G Y Z E T E K

- 1 Ahogy arról beszámol a *Tygodnik powszeczny* (Krakkó).
- 2 Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem* (Beszélgetések egy hóhérral), (Prentice-Hall, 1981).
- 3 Janusz Zawodny, *Nothing but Honour: The Story of the Warsaw Uprising, 1944* (Hoover Institution Press, 1977); Jan M. Ciechanowski, *The Warsaw Rising* (Cambridge University Press, 1974).
- 4 Lásd Alvin D. Coox, *Nomonhan: Japan against Russia, 1939* (Stanford University Press, 1985).
- 5 Lásd A. J. P. Taylor, *The Course of German History* (London: Hamish Hamilton, 1945) c. könyvének bevezetőjét.
- 6 Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (Grove, 1993).
- 7 Lásd G. B. Stein, *The Waffen-SS: Hitler's Elite Guard at War 1939–45* (Cornell University Press, 1966); A. J. Barker, *The Waffen-SS at War* (London: Ian Allen, 1982), különösen az SS-hadosztályok c. függelékét, 121–122. o.
- 8 Franciszek Piper, *Ilu ludzi zginelo w KL-Auschwitz?* (Auschwitz: Auschwitz State Museum, 1992).
- 9 Lásd Wincenty Urban, *Droga krzyzowa Archidiecezji Lwowskiej, w latach II wojny swiatowej, 1939–1945* (Wroclaw: Semper Fidelis, 1983); M. Terlecki, *Ethnic Cleansing of peoples in Volhynia and East Galicia, 1942–1946* (Toronto: Alliance of the Polish Eastern Provinces, 1993); Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny swiatowej na terenie II Rzeczypospolitej* (Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993); W. Poliszczuk, *Gorzka Prawda: zbrodniczosc OUN-UPA* (Toronto, 1994).
- 10 Norman Davies, Antony Polonsky, szerk., *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–1946* (Basingstoke: Macmillan/School of Slavonic and East European Studies, University of London, 1991); Keith Sword, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–1948* (New York, Saint Martin's Press/School of Slavonic and East European Studies, University of London, 1994).
- 11 John Sack, *An Eye for an Eye: The Untold Story of Jewish Revenge Against Germans in 1945* (Basic Books, 1995).
- 12 I. és J. T. Gross, *War Through Children's Eyes: The Soviet Occupation of Poland and the Deportations* (Stanford University Press, 1981); Richard C. Lukas, *Did the Children Cry? Hitler's War Against Jewish and Polish Children, 1939–1945* (Hippocrene, 1994).
- 13 A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (Atheneum, 1962); E. M. Robertson, szerk., *The Origins of the Second World War: Historical Interpretations* (London: Macmillan, 1971).

- 14 Lásd Norman Davies, „The Misunderstood War”, in: *The New York Review*, 1994. június 9., Gerhard L. Weinberg könyvének, a *A World at Arms: A Global History of World War II* (Cambridge University Press, 1994) egyik könyvkritikáját.
- 15 A Katynról szóló szakirodalom nemrégiben több darabbal is bővült: Allen Paul, *Katyn, The Untold Story of Stalin's Polish Massacre* (Scribners, 1991); P. M. H. Bell, „The Katyn Graves Revealed”, in *John Bull and the Bear: British Public Opinion, Foreign Policy and the USSR, 1941–1945* (Edward Arnold, 1990), és Vladimir Abarinov, *The Murderers of Katyn* (Hipocrene Books, 1993).
- 16 Lásd George Bell (Chichester püspöke), *The Church and Humanity* (London: Longmans, Green, 1946), főleg a 14. fejezetet.
- 17 Nikolai Tolstoy, *Victims of Yalta* (London: Hodder and Stoughton, 1977); Nicholas Bethell, *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia, 1944–47* (London: André Deutsch, 1974); Nikolai Tolstoy, *The Minister and the Massacres* (London: Century Hutchinson, 1986).
- 18 Lásd Denis Hills, *Tyrants and Mountains: A Reckless Life* (London: John Murray, 1992).

Orbán Ottó

SHAKESPEARE-BŐL

Francis Bacon őexcellenciája, nyugalmazott korona-
ügyésznek és lordkancellárnak, aki épp úgy nem szerzője
Shakespeare műveinek, ahogy bárki más sem, kivéve
William Shakespeare-t, a sehonnai csepűrágót.

A CLXVIII. SZONETT

Mustármag és Babvirág, van-e szebb a világon az én szőrös szamaramnál?
A lengedező, pamacsos fülénél? Az okkersárga fogainál?
Oberon bosszúból varázsol éteri költőnőt a nimfomániás feleségéből –
lássa a rútban a szépet, a rosszban a jót, mint képzeletünk,
mely kedve szerint hol fölszabadítja, hol rabul ejti a józan észet.
Verssorokon hintázva még egy tündér sem lehet csakis egy helyen jelen, ott,
ahol van;
a költészet mindent megmérgez mohó igyekezetével,
hogy a kellő távlatért a jelent azonnal múlt időbe tegye,
eleven életünk egy darabjával kezeskedve rissz-rossz versekért...
Ellentételezésül a csillagok sátortetejét feszíti mindennapjaink színháza fölé,
hogy Einstein kozmosza hangszekrényként visszhangozza azt ifjúság elfúló
lázbeszédét,
míg tér, anyag és idő egymásba folyik, s nem tudhatjuk, mi ered miből...
A farka mindazonáltal kőkemény számfarok volt, mérlázhat, szemüveggel
az orrán,
vastag gyapjú pulóvert kötve magának télire (egy sima, két verkehr), az őszülő
Titánia.

A CLXIX. SZONETT

A Régi Zene Együttes korhű kottaolvasata

A villámcsapásnak tetsző jelenség,
a vakítóan nagy költészeté;
a végtelen úr meg az elemi egység,
mely vonzva, taszítva szaggat százfelé;
a tehetség, mely nem tudni, miből jön
(azt mégúgy sem, hogy mi felé vezet,
s mi dönti el azt, hogy teremtsen vagy öljön,
s mi által teljes a műélvezet...) –
egyszóval az alkimista receptje,
hogy miből és hogy főzzünk aranyat,
s mi kell fűszernek a rotyogó versbe,
szabadalmi titok, s titok is marad...

A sarkadban lihegünk, lehangyunk, William?
Fölébredünk, kezünk a biliben.

Kontra Ferenc Léglék

Várta az ablak előtt, mintha úgy volna helyénvaló, hogy ott lépjen be, a kint és bent határán, a redőny helyén, ahol a holnap süt. A beszéd helyett az írás. Megunták küszöbük beléphetlenségét: a sorok egyformán szabódtak. Végük a papír vége lett, nem csavarodtak fel hosszú spirálban a végtelen, az olvashatatlan felé, nem lett belőlük más alakzat, más minőség. Akkor sem úsztak el a felszínen, ha vízről esett szó, nem riant szét a papír, és nem indult el darabokban százfelé, nem kapaszkodtak fel a hátára a betűk. Maradtak az íróasztalon, sorokba cövekelve; betűtalpakon állt az idő a hetedikén. Ezt látta volna, ha bepillant az ablakon.

Papírmadarak egyengették röptüket.

Egyel lejjebb Prr-prr a köldökét nézte, pontosabban a farmergombját. Felváltva leckéztették a szülei. Ha az egyik kifogyott a szóból, leült az asztal mellé, és kezdte a másik. Nem értettek egyet azzal, hogy valamivel csak játszani kell. A fiú pofonoktól duzzadt arca még dacosabb lett. Ezt látta volna, ha bepillant az ablakon.

Szemplátomást éghajlatot tévesztett: a tátogető vadul virágzott, apró mélyzöld leveleit a holnap fényesítette. A lány háttal állt az ablaknak, és a szemközti fal tükrében fürkészte a saját arcát. Émelygett. Ahogy közeledett, egyre több baljós jelet fedezett fel magán. Vajon talál-e békát? A pincérek mind ügyetlenek. A béka, a béka, a béka, ismételte, miközben kikotort egy szálat a marlboros dobozból. Az öngyújtó felkattanó fényét látta volna, ha bepillant az ablakon.

A Baum Computer & Graphics harapott-almás borítékaival járt a postás, mindenhova becsöngetett. Néhol nem nyitottak ajtót, néhol nem volt otthon senki, néhol pedig nem vették át. A negyedikén Pocok a Cartoon Networkől nem hallotta a csengőt, a déli maradékot kanalazta a konyhában, fél szemmel a Hóbagoly-rajzfilmet nézte, ezt látta volna a felfelé zuhanó is, ha betekint az ablakon.

Papírpernye kavargott kint. A Rádió Bridge szórólapjai emelkedőben voltak.

Ez már olyan, mint a betegség, nem rajongok semmiért, mondta a cipész felesége. A megszáradt hibiskusvirág-maradványokat szedegette az ablakpárkányról, befőttesüvegekben gyűjtötte a sötétlila csomókat. Teának. Üres tekintetet látott volna a zuhanó, ha benéz a harmadik emeleti ablakon.

Lentebb lakott a ház legmagányosabb embere, a Dunatrade kötelese, aki annyi mindent hurcolt a vackába, mint egy aranyhőrcsög. Rakománya hol erre, hol arra billent. Egymásra halmozott a kilátás elől mindenfélét. Mert az ember hajóra szállt, ha bokán felül ért a víz, és csak áradt, egyre. Mint éppen. Szükséges holmik. Hátha. Nem kellett függöny sem, mert amit a bepillantó láthatott, az csak a feketeség volt.

Az első emeleten Fütty kihúzta a szekrény legfelső fiókját, ahova csak azért nem pillantott be korábban, mert nem érte fel. Szekrény nem lett volna olyan érdekes. Jobban kihúzta a kellesténél, mert hanyatt vágódott a fiókkal együtt, szétszóródott a tartalma a nappaliban; kihalt tubusok és megkövült krémek, elapadt öngyújtók és szikkadt betétek. Felfedezte a fiók helyén az üreget, amelyet nagyobbra szabtak a fióknál. Belül újságcsomó rejtőzött. Meztelenségek. Előle. Még két óra a munkaidő végéig. Ezt az izgalmat láthatta volna, aki bepillant az ablakon.

A földszinten az önmagát feltalálónak tituláló mérnök kitette az erkélyre a barométert. Pizmogott. *Cápák, cápák!* Különös szerkezetet rakosgatott idebb-odább a fal mellett. Sprite-os üvegekből öntözgetett. A fenyőfa dézsában a paprikabokrok alján pirosodott a termés. Fölül pedig virágoztak – ez volt a meleg-

ház-hatás legfőbb bizonyítéka. Az udvarnak erre a részére állandóan süttött a nap, mellette meleget adott a falnyi fóliatükör, melyen lecsapódott a pára, alumíniumból barkácsolt csatornavezetékén folyt a dézsába, természetes csapadékot biztosítva. Megláthatta magát a fóliatükörben, aki belenézett.

Prr-prr két napig nem hagyhatta el a lakást, csak az erkélyről kiabálhatott le a többieknek az udvarra. Volt ideje eltöprengeni rajta, hogy miért csaptak akkora lármát a szülei egy kölcsönkért komputerjáték miatt. A szimuláción alapuló virtuális játékok jobban fertőznek, mint az AIDS. De nem gondolhatták komolyan, hogy bezártságában majd ilyeneken töpreng. Máson törte a fejét. Szemmértékkel araszolta végig az udvart, amely most zsebkendőnyi kockának tűnt. Mélyített képernyőnek.

Aztán egyre többen. Telejárták az udvart. Köröznek, mint a cápák. Semmi kétség, valamire várnak, ezért a csödület. Olyan iramban hagyta el a postás a házat, mintha tűz ütött volna ki. *Mintha*.

De mégsem köszönt, csak mozgott a szája. Pocok folyton evett, egy vajás kenyérral ballagott lefelé a lépcsőn. Néhány lakó cipelt, battyogott. Kettővel lejjebb észrevette a nyitott ajtót. Alkalom szüli, gondolta magában. Bekopogott, de semmi nesz, pedig az ürügyet is kitalálta, ha netán. A kopogástól még beljebb táruult. Sötétség fogadta, amely egy idő után .....

.....szakadozott.

Fütyü összebálázott csomagokat cipelt a hóna alatt, két csomóra hurkolták a spárgakötést, hogy ne csússzon szét véletlenül, hogy ne pillantson bele senki véletlenül. Szokás szerint vele vitették le a szemetet. Csak beledobta a tárolóba az újságokat, és nem kellett hazamennie a szemeteskannával. Wooooooooo. Valami úgy szólt, mint a kiáltás. Egy kibelezett karosszérián hintázott. Úgy érezte, mintha köröznének alatta a cápák.

Pocok elmesélte neki, hogy nyitva felejtette a remete az ajtót, egész nap nem lesz otthon, talán még holnap sem, mert szórakozott. Néha nem talál haza. Bent sorba vannak rakva a bálák, sötét van, de fel lehetne kapcsolni a villanyt. El lehetne kezdeni ott egy új játékot.

Előbb kiszabadítom az újságokat, hogy szálljanak el.

Prr-prr jött le a lépcsőn. L. A. Gear-tornacipőjében. Láta a félig nyitott ajtót. Arra gondolt, hogy talán a postás járt erre, és elfelejtette becsukni, nem találta érdekesnek. De aztán lent a másik kettő felcsigázta a képzeletét, velük szállt fel a magasba. Még nem beszéltek rá semmire, csak később.

Ültek a kibelezett kocsin, és figyelték, hogy a földszint erkélyén kémcsöveket vizsgálgat a mérnök, élénk színű folyadékokat emelt fel szemmagasságba, hunyorogva nézegette egyenként a fényben szintkülönbségüket.

Ez! Ez! Ez! Anamorfortikus.

Hülyék lettek a varázsszavak. Közelebb mentek hozzá, rákönyököltek az erkély párkányára. Érteni próbálták.

A mérnök megörült, hogy hallgatósága van, elmondta, hogy egyedülálló az udvar klímája az épülettömb elhelyezkedése és az áramlatok miatt. Legfőbb meghatározó a szél, amely körbefújja az épületet, mintha selymet gombolyítana, az így összpontosuló erő az udvaron enyhe vákuumot teremt, állandó felszálló párasságot, amitől könnyebb lesz a lég, az udvar léket alkot, nemcsak szabályos mértani alakja miatt, hanem a furcsa léghatás következtében is – ez tehát a lék a légburkon, ez. Nézzétek a levegőben az újságlapokat! Lebegnek lassan felfelé a felhajtó erő hatására, a felszálló pára repíti őket, mintha könnyebbek lennének önmaguknál. Aztán itt vannak a paprikabokrok, melyek évelőkké váltak. Nem fagytak meg a télen, nem hullt le a levelük ősszel, nem kellett helyettük újat palántálni tavasszal, és alul állandóan teremnek, így nem csak nyáron van friss paprika.

Kihalt az udvar. A három gyerek felment, hogy megnézzék az ajtót. Résén kifeketedett a sötétség. Lábujjhegyre értek.

Úgy érezték magukat, mint egy hajón. Kétoldalt szimmetrikusan az egymásra halmozott tárgyak elrendezésében rendszer volt: mintha egy rakományt pakoltak volna be a hajótestbe, indulásra készen. Egy fal maradt csak üresen, rajta a betűk elárulták, hogy a „hajócsavarnak átadandó teljesítmény meghatározásához számításba kell venni a légellenállást, a hajó vízvonala alatti részének egyenetlenségeit, az előforduló

tengerjárás és az átlagos időjárás hatását", és az asztalon egy iránytű állt, egy fából faragott sellő testébe lékeltek a nikkelszerkezetet. Mutatója nem állt meg egy helyben, hanem ingázott: mintha nem tudna választani a rövid szakasz két vége között. Ez volt az egyetlen mozgás a lakásban. Úgy nézett ki, mint a költözködés: becsomagolva. Elmenőben. Göngyölt kötél.

Iszonyúan nehéz, nem bírjuk levinni.

Nem ettél eleget, azért nincs hozzá erőd.

Aztán Füttynek jutott eszébe, hogy egyszerűen kihúzzák, mint a kígyót a fészkből, a fejénél fogva.

A hajókötél feje egy nagy csomó volt.

Húzták lefelé a lépcsőn. Füttyék ajtaja elé értek. Behúzták a lakásba. Félretették az ebédlőasztalt. Kihúzták az erkélyre. A csomót ledobták az udvarra. Lent tovább tekergett a hatalmas kígyó. A puffanás forgószélet kavart, amely felgyorsította az újságmadarak repülését.

Húzták, de nem lett vége. Lent szaporodott a kígyó. A végét odakötötték az erkélypárkányhoz.

Legalább annyi van, hogy végigérjen az udvaron, mondta Pocok.

Úgy futottak le a lépcsőn, mintha attól félnének, valami elviszi a kötélkígyójukat, mire leérnek. De nem. A falat súrolta. Ráakaszkodtak, hogy tart-e a csomó. Még szorosabb lett. Hintáztak rajta. Aztán végighúzták a kötelet az udvaron. Felrúgtak útközben egy üres Weisser Riese-dobozt.

Prr-prr felment a szemközi lépcsőházba, az első emeleti ablakon leengedett egy madzagot. A végét a hajókötélhez hurkolta a másik kettő. A csomófej megemelkedett, mint bűvöléskor a kobra, aztán visszapuffant.

Prr-prr nem bírta egyedül felhúzni a kötelet, utánamentek a többiek is, együtt megbirkóztak a hórukkal. Jóval hosszabb volt az udvarnál, maradt belőle három nagy csomóra való, amit a korláthoz kötöttek a lépcsőházban. Szaladtak le.

Álltak az udvar közepén, és nézték a kifeszített kötelet, amely átfelt a négyzet alakú épülettömb két szemközi fala között az első emelet magasságában.

Aktivizálódott a léglék, újságmadarak raja húzott a magasba. Köröztek a kötél fölött, aztán eltűntek az ég semmijében.

Prr-prr ragaszkodott hozzá, hogy ő legyen az első, a többiek pedig lentről figyeljék.

A hajókötél két egyenlő betonsíkra osztotta az udvart, az egyik térrészben ott állt a kibelezett gépkocsi, a másikban pedig az elhagyott zöldségesbódé. Prr-prr fellépett L. A. Gear-tornacipőjében az erkély párkányára, és egyik lábát lenyújtotta, mint a fürdőző, aki előbb megtapasztalja, hogy milyen a víz. Aztán a kötél rugalmasságát tapogatta meg a lábujjaival, a ritmus lustán végighullámozott a szemközi falig. Legalább száz lépés kell addig. Közben érezte a felfelé áramló párat, mintha ellenkező irányba hullottak volna a cseppek. A tetőn gyülekeztek a papírmadarak.

A talpában érezte a távolságot. A távolságból messzeség lett, amelynek csupán egyetlen iránya van. Amit a talpában érzett, az egydimenziós csiklandósság volt: csak a lefelé miatt érzett apró tűszúrásokat, aztán a gyomra is megtelt levegővel. Könnyűnek érezte magát, mint a léggömb. Mint a körülötte csapkodó papírmadarak. Fel-fel-fel-fel-fel-fel-fel-fel!

Nevelésesen nagy fejük volt, ahogy szájátva felfelé néztek. Integettek, hogy indulhat. Előre! Kiálts, mielőtt zuhannál!

Lent a mérnök újabb méréseket végzett, amihez egy maga fabrikálta szerkentyűt használt, kis propeller forgott a tetején. A magasba emelte. Akkor pillantotta meg a kötelet, és nagyon érdekesnek találta.

Prr-prr széttárta a karját, mint egy vadászatra induló ragadozó madár.

Mint a hajó apró, vízhatlan szemei, úgy feketélltek a redőnytelen ablakok. Az ablak mögött állt az asztal az iránytű-sellővel, melynek megállás nélkül mozgott a mutatója. Közben valaki becsukta az ajtót.

Lépteket hallok, állandóan lépteket, mondta a cipész felesége. Sajnálj engem!

A markába vett egy elszáradt hibiszkuszvirágot. Recseggve pattogott apró darabokra, ezt az érzést nem cserélte volna fel semmiért. Mintha a saját lába alól indult volna a kötél, ahogy lepillantott az ablakból. Aztán látta a hullámozást, ahogy végigvonaglik a kötél, mint a víztükrő, amelybe fürdőző lép.

Egyfelte egy másik asszony Prilt locsolt maga elé, összejöttek a mocskos tányérok, spenótdarabok úsztak a habos vízben, igyekeztek fennmaradni a tetején. Ha kinézett volna az ablakon, láthatta volna, hogy a kötél ismét megvonaglik, mint az igazi kígyó, amelynek a farkára léptek.

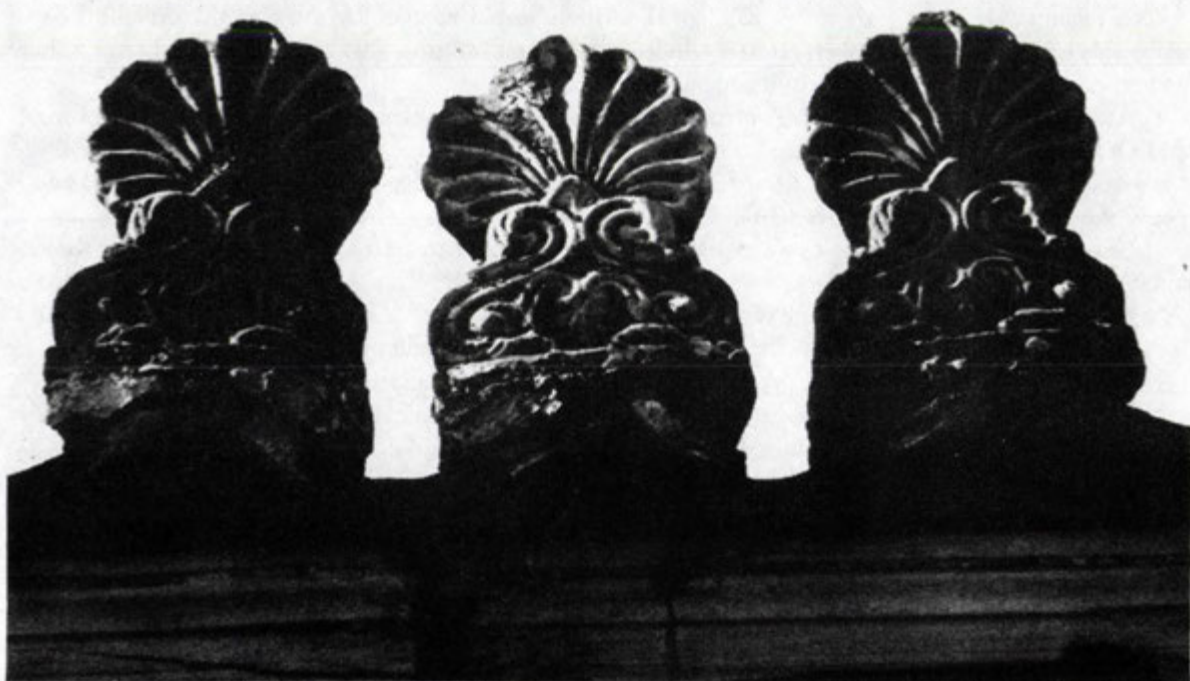
Kiesett a tányér a kezéből, hosszúkás szilánkokra tört.

A postás értesítőket kézbesített azoknak, akik nem fizették be határidőre a törlesztésüket. A bajusza fénylett, mintha folyton náthás lett volna.

A New York Kávéház pincére kikotort egy szálat a marlboros dobozból, és lassan hátradőlt a széken, mintha megnyugodott volna. Előtte a befőttesüvegben puffaszkodott egy félöklömnyi varangy. A fajta mindegy. Most végre kiderül, hogy terhes-e, ha belefecskendezik a lány vizeletét. A pincér türelmetlenül csattogtatta az öngyújtóját, és legszívesebben lehúzott volna egy felest. A lány sietve öltözött. Félig nedves lábára húzta fel a harisnyát. Zsebébe gyúrta a Besucher Kft. hirdetését a leggyorsabb és legrégebb módszerekről.

Prr-prr szülei megint veszekedtek. A férfi kiment az erkélyre friss levegőt szívni. Az újságok széttárt szárnyakkal repültek lefelé. A párkányra könyökölt, észrevette a kötelet. Lent egy ismerős fejet pillantott meg. A kötél újra megmozdult.

Mintha semmi sem változott volna az fróasztalon, ahol minden mondat készül, ahol új betűk furakodnak a szavakba, amelyek sohasem beszélnek el mindent, csak éppen megérintik a kötelet, és addig tart a hullámszás, éppen addig tart. Amíg a hajó elindul, ha indul. A kötél.

Isaac Bashevis Singer A sakter

Kolomirban az apja és a nagyapja után Jojne Meir volt a rabbi székének várományosa. A kuzmiri törvényszék hívei viszont makacs tiltakozásba kezdtek: többé nem engedik, hogy a város rabbija egy triszki hászid legyen. Megvesztegették a területi tisztviselőt, és beadványt küldtek a kormányzóhoz. Hosszas huzavona után a kuzmiri haszidok elérték végre, amit akartak, beiktatták saját rabbijukat. Hogy Jojne Meirt mégse hagyják kereset nélkül, kinevezték a város sakterének.

Mikor a hír Jojne Meir fülébe jutott, ő még a szokottnál is jobban elsápadt. Tiltakozott, hogy az állatok levágása nem neki való feladat. Lágyszívű, a vér látványát nem bírja elviselni. Csakhát, hogy meggyőzzék, mind összefogtak, a hitközség vezetői, a triszki hitközség tagjai, az apósa, reb Getz Frampoler, és Reitze Doshe, a felesége. Az új rabbi, reb Sholem Levi Halberstam is arra biztatta, hogy egyezzen bele. Reb Sholem Levit, a sondzi rabbi unokáját ugyanis furdalta a lelkiismeret, hiszen bűnös dolog más elől elvenni a megélhetést, s nem szerette volna, hogy a másik, nála fiatalabb ember betevő nélkül maradjon. A triszki rabbi, reb Yakov Leible levelében azt írta Jojne Meirnek, hogy a Mindenhatónál, minden könyörület forrásánál, az ember nem lehet könyörületesebb. Ha egy állatot tiszta késsel és könyörülettel vágunk le, felszabadítjuk a benne lakozó lelket. Hiszen tudott dolog, hogy a szentek lelke gyakran marhák, szárnyasok vagy halak testébe száll át, hogy valamilyen vétségért vezekeljen.

A rabbi levele után Jojne Meir beadta a derekát. Rabbivá szentelése már régen megtörtént. Most mégis nekilátott az állatvágás törvényei tanulmányozásának, amelyek a Kommentárokból, Az ökör zabszemében és a Shulchan Aruchban vannak kifejtve. Az ökör zabszemének első bekezdése szerint a metszőnek istenfélő embernek kell lennie, Jojne Meir pedig példátlan buzgalommal vetette alá magát a törvény előírásainak.

Jojne Meir alacsony, cingár, sápadt ember volt, álla hegyén aprócska sárgás szakáll, szája beesett, orra horgas, ijedt sárga szemei túl közel ültek egymáshoz, és híres volt jámborságáról. Imádkozáskor három pár szíjat is magára kötött, a Rási-félét, a Tam rabbi-félét, és a Sheria Gaon rabbi-félét is. Nem sokkal azután, hogy apósánál kitöltötte a tanuló időt, elkezdte megtartani a böjtnapokat, és mindennap felkelt az éjféλι imához.

A felesége, Reitze Doshe máris azon siránkozott, hogy Jojne Meir nem való erre a világra. Az anyjának elpanaszolta, hogy soha nem szól hozzá egy szót sem, és nem is törődik vele, még a tiszta napjain sem. Éjszaka is csak havonta egyszer látogatta meg, azon a napon, amikor hazatért a fürdőházból. Azt mondta, a férje nem emlékszik még a lányai nevére sem.

Miután Jojne Meir beleegyezett, hogy elvállalja a saktárséget, elkezdte még jobban sanyargatni magát. Egyre kevesebbet evett. Szinte nem is beszélt már. Ha koldus érkezett az ajtajához, Jojne Meir sietett üdvözölni, s az utolsó krajcárát is nekiadta. Az igazság az, hogy a metszőség búskomorrá tette Jojne Meirt, csak nem mert szembeszállni a rabbi akarásával. Ennek így kellett lennie, mondogatta magában Jojne Meir, az volt a sorsa, hogy gyötrelmeket okozzon, és maga is gyötrelmeket szenvedjen el. És csak az Ég a megmondhatója, hogy mennyit szenvedett.

Jojne Meir attól félt, hogy elájul, amikor az első szárnyast le kell vágnia, vagy esetleg nem lesz biztos a keze. Valahol a szíve mélyén viszont azt remélte, hogy talán elkövet valamilyen hibát, ami felmenti a rabbi akarata alól. De hiába: minden szabályszerűen történt.

A novella *The Slaughterer* címmel jelent meg a szerző *The Penguin Collected Stories* című kötetében (Penguin Books, London, 1984, 207–217. oldal).

Napjában többször elismételte magának a rabbi szavait: „Ember nem lehet a könyörület forrásánál könyörületesebb.” A Tórában ez áll: „...és leölsz, a mint parancsoltam néked, a te barmaidból és juhaidból, a melyeket az Úr ad majd néked.” Mózes a Sinai hegyen pontos utasításokat kapott afelől, hogyan kell levágni, és tisztátalanságot keresve megnyitni az állatokat. Élet, halál, ember, állat – ez maga a misztériumok misztériuma. Azok, amelyeket nem vágnak le, amúgy is elpusztulnak mindenféle betegségekben, gyakorta heteken, hónapokon át kínlódva. Az erdőben felfalják egymást a vadállatok. A tengerben a halak is egymást eszik. A kolomiri szegényház tele van bénákkal és nyomorékokkal, akik éveken át fekszenek a saját piszkukban. E világ siralmai elől senki sem menekülhet.

Jojne Meir mégsem tudott megnyugvást találni. A gyomra remegett, ahogy a levágott szárnyasok vergődését nézte. Minden egyes állat levágása annyi szenvedést okozott neki, mintha a saját torkát vágta volna el. Minden büntetések közül, amelyek rá mérhettek, a metszés volt a legsúlyosabb.

Csak három hónap telt el, mióta Jojne Meir sakter lett, mégis úgy tűnt, mintha az idő végtelenné nyúlna. Úgy érezte, elborítja a vér és a nyirok. Fülében szüntelenül a tyúkok rikácsolása, a libák gágogása, az ökrök és a borjak bögése, a kecskék mekegése visszhangzott, a levegőben szárnyak csapkodtak, a földön lábak dobogtak. A testek nem fogadtak el semmilyen kifogást vagy igazolást, mind-egyik a maga természete szerint állt ellen és próbált menekülni, mintha csak utolsó lehetőség vitatkozna a Teremtővel.

Jojne Meir elméje kérdésektől zsongott. Hogy a világot megteremthesse, az Örökkévalónak bizony korlátoznia kellett a fényét, és nem lehet fájdalom nélkül szabad akarat. Csakhogy, ha az állatok nincsenek szabad akarral felruházva, miért kellene akkor szenvedniük? Jojne Meir remegve nézte, ahogy a mézsárosok letaglózzák és megnyúzzák az ökröket, még mielőtt azok utolsó lehettek volna. A csirkék is éltek még, amikor az asszonyok már kopasztották őket.

Az a szokás, hogy a sakter megkapja minden levágott tehén lépét és pacalját. Jojne Meir házat előntötte a hús. Reitze Doshe hatalmas, üst nagyságú fazekakban főzte a leveseket. A tágas konyhában eszeveszett iramban folyt a sütés, a főzés, a párolás, a fagyú sercegett, a levesek forrtak. Reitze Doshe terhes volt megint, a hasa megnőtt és kicsúcsosodott. Akárcsak öt lánytestvére, Reitze Doshe is nagy, testes asszony volt. A testvérei a gyerekeiket is magukkal hozták, az anyja, Jojne Meir anyósa pedig nap mint nap újabb, saját készítésű süteményekkel és finomságokkal állított be. Az asszonynépnek nem illő a hangját hallatni, de a szolgálólány, egy vízhordó lánya, folyton énekelt, kibontott hajjal, meztlábasan mászkált, és a nevéstől az egész ház visszhangzott.

Jojne Meir meg akart szabadulni az anyagi világtól, de az egyre űzte, s a nyomában maradt. A mézsárszék szaga makacsul az orrába fészkelte magát. Megpróbált belefeledkezni a Tórába, de azt tapasztalta, hogy a Tóra is földi dolgokkal van tele. Rákapott a Kabbalára is, pedig tudta, hogy negyvenéves kora előtt senki sem merülhet el annak rejtelseiben. Mégis, egyre csak a Haszidok hitvallását, A gyümölcsöskertet, A Teremtés könyvét és Az Élet fáját olvasságta. Ott, azokban a felsőbb régiókban nincsen halál, nincs ölés, nincsen fájdalom, nincsenek gyomrok és herék, nincsenek szívek, tüdők és májak, nincsenek hárttyák és nincsenek tisztátalanságok sem.

Egyik este Jojne Meir az ablakhoz lépett, és felnézett az égre. A hold körül udvar derengett. A csillagok villogtak és pislákolnak, mindegyik saját mennyei titkát őrizte. Valahol a Tettek Világa és a csillagképek felett angyalok szárnyalnak és Szeráfok, meg Szent Kerekek és Szent Állatok. A Paradicsomban minden lélek számára feltáruznak a Tóra rejtelsei. Minden szent caddik háromezredtíz világot bír örökségül, és az Isteni Jelenlét számára fon koronákat. Minél közelebb kerül valaki a Dicsőség Trónusához, annál erősebb a fény, tisztább a ragyogás, s kevesebb a gonosz lélek.

Jojne Meir tudta, hogy ember nem kívánhatja a halált, de a lelke mélyén mégis a megsemmisülésre vágyott. Viszolygott minden testiségtől. Még arra is képtelen volt, hogy a többi férfival együtt menjen a fürdőházba. Mindenki bőre alatt csak a vért látta. Minden nyak a kést juttatta eszébe. Az emberi lényeknek, akár az állatoknak, lágycukuk volt, ereik, torkuk és hátsó felük. Egyetlen csapás a késsel, s azok a derék családfők ökrök módjára hullanak. Ahogy a Talmud mondja, minden, ami életet valósít, csak annyit ér, mintha már el is égtek volna. Az emberi élet végén romlás, férgek, bűz vár mindenkire, kezdetben sem ér hát többet egy darab rothadó húsnál.

Jojne Meir értette már, hogy a régi bölcsek mért hasonlították ketrechez a testet, hiszen olyan börtön az, ahol fogolyként szenved a lélek, a szabadulás napjára vágyakozva. Csak most döbbsen rá a Talmud szavainak igazi jelentésére: „Nagyon jó, ez a halál.” És mégis, az embernek tilos kitörni ebből a börtönből. Várnia kell, amíg az őr leveszi róla a láncot, és kitarja számára a kaput.

Jojne Meir visszatért az ágyába. Egész életében tollal töltött ágyban, párnán, és tolldunyha alatt hált; egyszerre rádöbbsen, hogy a tollakat és a pihéket, amelyeken fekszik, szárnyasok testéből tépték ki. A másik ágyban, Jojne Meir mellett, Reitze Doshe hortyogott. Az orra időnként sípolt, a száján nyálbuborék támadt. Jojne Meir lányai gyakran mentek az éjjeliedényhez, meztelen talpuk csattogott a padlón. Egy ágyban aludtak, és néha a fél éjszakát átkuncogták és átsutyorogták.

Jojne Meir fiút szeretett volna, aki a Tórát tanulmányozza, de Reitze Doshe csak lányokat szült neki. Amíg kicsik voltak, Jojne Meir néha megcsipkedte az arcukat. Valahányszor körülméletlenségünkre ment, mindig hozott nekik egy darab süteményt. A kicsiket néha még homlokukon is csókolta. De most már megnőttek, és úgy látszott, az anyjukhoz hasonlítanak. Kiszélesedtek, és Reitze Doshe panaszkodott, hogy túl sokat esznek, és el fognak hízni. Kilopkodták az edényekből a legjobb falatokat. Bashe, a legidősebb után már érdeklődött a házasságközvetítő. A lányok egyik percben veszekedtek és sértegették egymást, a másikban pedig már egymás haját fésülgették és fonogatták. Folyton csak cipőkről, ruhákról, harisnyákról, kabátokról és bugyikról fecsegték. Sírtak és nevetgéltek, tetveket kerestek egymás hajában, civakodtak, mosakodtak és puszipoltak.

Valahányszor Jojne Meir korholni próbálta őket, Reitze Doshe rákiabált: „Ne szólj bele! Hagyd békén a gyerekeket!”, néha még rá is pirított: „Inkább azzal törődnél, hogy a lányaidnak ne kelljen meztelláb és ruhátlanul járni!”

Miert kellett nekik annyi minden? Miért kell annyira babusgatni és öltöztetni a testünket? – tépelődött magában Jojne Meir.

Mielőtt sakter lett volna, ritkán volt otthon, szinte azt sem tudta, mi történik ott. De most már egyre többször otthon maradt, és látta, hogy mit csinálnak a lányok. Málnát és gombát szedni jártak, közönséges családból való lányokkal barátkoztak. Kosárszámra hordták haza a rőzsét. Reitze Doshe lekvárt főzött. Szabók jöttek méretet venni. A suszterek a nők lábát méricskélték. Reitze Doshe az anyjával veszekedett Bashe kelengyéjén. Jojne Meir hallotta, ahogy selyem- és bársonyruhákról, mindenféle ingekről és szőrmebundákról beszélnek.

Most, ahogy ébren feküdt, visszhangoztak a fülében az asszonyok szavai. Fényűzésben fürödtek, mert ő, Jojne Meir elkezdett pénzt keresni. Valahol, Reitze Doshe méhének mélyén egy újabb gyermek növekedett, és Jojne Meir tisztán érezte, hogy megint csak lány lesz. „Örülni kell mindennek, amit a Mennybéli küld” – idézte emlékezetébe.

Betakarózott, de úgy érezte, túl melege van. A párna a feje alatt furcsán megkeményedett, mintha valami kő lett volna a tollak között. Maga Jojne Meir is egy test volt csupán, láb, has, mellkas, könyök. Szűrást érzett a beleiben. A szájpaddlása kiszáradt.

Jojne Meir felült. „Mennybéli atyám, nem kapok levegőt!”

II

Elul a vezeklés hava. Régebben Elul emelkedettséget, békességet hozott Jojne Meir számára. Szerette az erdők és a tarlok felől fújó hűvös szeleket. Sokáig el tudta bámulni a sápadt kék eget és a szétszórt felhőket, a lenvászona emlékeztették, amelyet sátoros ünnepkor vontak a cédruságakra. Ökörnyál úszott a levegőben. A fák levelei sáfránysárgára változtak. A madarak csiviteléséből is a Félelmes Napok melankóliáját hallotta ki, amikor az ember a lelkéről ad számot.

De a sakter számára Elul egészen más dolog. Az újév alkalmából rengeteg állatot kell levágni. Az Engesztelés Napja előtt mindenki felajánl egy áldozati szárnyast. Kakasok kukorékolnak, és tyúkok kotkodácsolnak minden udvaron, és meg kell ölni mindegyiket. Azután jön a Sátoros Ünnep, a Fűzfaágak Napja, Acaresz ünnepe, a Tóra Örömunnepe, és a Teremtés Szombatja. Mindegyik ünnephez külön vágás tartozik. Milliányi eleven szárnyasra és szarvasmarhára vár pusztulás.

Jojne Meir nem aludt éjszakánként. Ha mégis elszenderedett, azonnal rémálmok kezdtek gyötörni. A tehenek emberi formát öltöttek, szakálluk volt és pajeszuk, a szarvukon kápedlit viseltek. Jojne Meir éppen borjút vágott, és az hirtelen lánnyá változott. A nyaka lüktetett, és kegyelemért könyörgött. Berothant az imaházba, és telefröcskölte vérével az udvart. Álmában még Reitze Doshét is levágta egy birka helyett.

Egyszer azt álmodta, hogy egy levágott kecskebak emberi hangon szólal meg. A kecskebak felhasított torokkal Jojne Meirnek ugrott, megpróbálta feldöfni, közben héberül és arameusul átkozódott, köpködött és tajtékzott. Jojne Meir izzadtan ébredt. Egy kakas felkukorékol, akár egy harang. Mások visszakukorékolnak, mintha csak a gyülekezet felelne a kántornak. Jojne Meir úgy hallotta, mintha a szárnyasok kérdéseket tennének fel, mintha tiltakoznának és kórusban siránkoznának a balsorson, amely föléljük tornyosult.

Jojne Meirnek nem volt nyugovása. Felült, mindkét kezével megragadta a pajeszát, és hintázni kezdett.

Reitze Doshe felébredt. – Mi bajod?

– Semmi, semmi.

– Akkor minek hintázol?

– Hagyj békén.

– Megrémítesz!

Reitze Doshe nemsokára újra hortyogni kezdett. Jojne Meir felkelt, megmosta a kezét és felöltözött. Hamuval akarta megkenni a homlokát, és el akarta mondani az éjféli imát, de az ajkai nem bírták kiejteni a megszentelt szavakat. Hogyan is sirathatná a templom pusztulását, mikor itt Kolomirban is irdatlan vér-fürdő van készülöben, s ő, Jojne Meir a Titus, a Nabukodonozor!

A házban fojtogató volt a levegő. Verítéktől, fagygyútól, szennyes alsóneműktől és vizelettől bűzlött. Egyik lánya motyogott valamit álmában, egy másik felnyögött. Az ágyak recsegték. A szekrényekből neszezés hallatszott. A kályha alatti kosárban az áldozati szárnyasok feküdtek, amelyeket Reitze Doshe az Engesztelés Napjára szánt. Jojne Meir egerek kaparászását, tücskök ciripelését hallotta. Még azt is hallani vélte, ahogy a férgek berágják magukat a padlóba és a mennyezetbe. Számptalan teremtmény veszi körül az embert, mindegyiknek megvan a maga természete, s mindegyik akar valamit a Teremtőtől.

Jojne Meir kiment az udvarra. Ott minden hűvös volt és üde. A harmat már lehullt. Az égen éjféli csillagok ragyogtak. Jojne Meir nagyokat lélegzett. A nedves fűben sétált, levelek és bokrok között. A papucs fölött csupa víz lett a harisnyája. Egy fához ért, és megállt. Mintha fészkek lettek volna az ágak közt. Hallotta, ahogy a felébresztett madárfiókák csipogni kezdenek. A domb mögött, a mozsárban békák brekegték. „Hát ezek a békák nem alszanak sosem?” – tűnődött el Jojne Meir. „Emberi hangjuk van.”

Mióta csak Jojne Meirből állatvágó lett, szüntelenül élőlények nyüzsögtek a gondolataiban. Mindenféle kérdésekkel viaskodott. Honnan származnak a legyek? Az anyjuk méhéből születnek, vagy tojásból kelnek ki? S ha telenként valamennyi légy elpusztul, honnan jönnek az újak a következő nyáron? És a bagoly, amely a zsinagóga padlásán fészkel, az mit csinál, ha eljönnek a fagyok? Ott marad vajon? Vagy elvándorol melegebb országokba? S hogy élhet meg bármi is a dermesztő fagyban, mikor szinte még a dunyha alatt is fázik az ember?

Jojne Meirt hirtelen szokatlan szeretet töltötte el minden iránt, ami él, legyen az bár csúszómászó, szárnyas vagy rovar. Még az egerek is – tehetnek ők arról, hogy egernek születtek? Kinek árt az egér? Hiszen csak egy kis kenyérhéjat vagy egy darabka sajtot akar. Miért üldözi hát annyira a macska?

Jojne Meir a sötétben előre-hátra ringott. Lehet, hogy a rabbinak van igaza. Az ember nem lehet könnyörületesebb, mint a Világegyetem Ura. Ő, Jojne Meir mégis beteg volt már az irgalomtól. Hogyan imádkozhatna életért az eljövendő esztendőre, vagy kedvező mennybéli ítéletért, mikor ő maga foszt meg másokat az élet lehetetétől?

Jojne Meir arra gondolt, hogy a világot még maga a Messiás sem válthatja meg addig, amíg az állatokkal igazságtalanul bánnak. Igazság szerint mindennek fel kellene támadnia hallotaiból, minden borjúnak, minden hálnak, minden szűnyognak, minden pillangónak. Még a föld mélyén nyüzsögő férgekben is isteni szikra lakik. Ha leölünk egy állatot, Istent öljük le...

– Jaj nekem, elmegy az eszem! – motyogta Jojne Meir.

Egy héttel az új Esztendő előtt megsokasodtak a vágások. Jojne Meir egész nap egy gödör mellett állt, tyúkokat, kakasokat, libákat és kacsákat vágott le. Az asszonyok tülekedtek, veszekedtek, mindegyik igyekezett elsőnek a vágó elé kerülni. Mások tréfálkoztak, nevetgéltek, ugratták egymást. A levegőben tollak szálltak, az udvar megtelt gágogással, hápogással és a kakasok rikoltásaival. Egyik-másik szárnyas néha emberi módon kiáltott fel.

Jojne Meirt maró fájdalom töltötte el. Egészen eddig a napig még remélte, hogy bele fog szokni a sakteriségbe. De most már tudta, hogy ha száz évig csinálja is, szenvedései akkor sem szűnnek meg. A térdei remegtek. Hasát puffadtnak érezte. Keserű nedvek öntöttek el a száját. Reitze Doshe meg a nővérei is ott voltak, az asszonyokkal beszélgettek, áldott új Esztendőt kívántak nekik, és kifejezték jámbor óhajukat, hogy a következő évben újra látják egymást.

Jojne Meir félt, hogy már nem a törvény előírásai szerint végzi a vágást. Olykor egy pillanatra elsötétült előtte a világ, máskor meg minden aranyló zöld fényben úszott. Folyton a kés pengéjét próbálgatta a mutatóujja körmén, hogy lássa, nincs-e kicsorbulva. Negyedóránként vizelni kellett mennie. Csapkedték a szúnyogok. Az ágak közül varjak károgtak rá.

Alkonyatig állt ott, a gödör megtelt vérrrel.

Az esti ima után Reitze Doshe hajdinalevest és pecsenyét tett Jojne Meir elé. Egész nap nem evett, mégsem volt étvágya. A gyomra összeszorult, gombóc volt a torkában, az első falatot is alig bírta lenyelni. Elmondta Isaac Luria rabbi „Semá”-ját, bűnbánatot tartott, és a mellét verte, mint aki halálos beteg.

Jojne Meir azt hitte, nem fog tudni elaludni, de ahogy a párnára hajtotta a fejét, és elmondta az utolsó esti áldást, máris lecsukódott a szeme. Úgy rémlett, mintha egy levágott tehenet vizsgált volna tisztátalanságokat keresve, félnyitotta a hasát, kitepte és felfújta a tüdejét. Nem tudta, ez mit jelenthet, hiszen az ilyesmi rendszeren a mészáros dolga. A tüdő egyre nőtt, elborította az egész asztalt, és a mennyezet felé púposodott. Jojne Meir nem fújt tovább, a lebenyek mégis tovább dagadtak. A kisebbik lebeny, az, amit „tolvajnak” neveznek, remegett és vergődött, mintha el akarna menekülni. Hirtelen sípolás, köhögés és dörmögő siránkozás tört elő a légcsőből. Egy dibuk kezdett beszélni, énekelni, kiabálni, csak úgy öntötte magából a vereszeteket, a Talmud idézeteket és a Zohár részleteteit. A tüdő a levegőbe emelkedett, és szárnyakként verdesve röpködni kezdett. Jojne Meir el akart menekülni, de az ajtóban egy vörös szemű, hegyes szarvú fekete bika állta el az útját. A bika fújtatott, és kitátotta hosszú, hegyes fogakkal teli pofáját.

Jojne Meir összerázkódott és felébredt. A teste izzadságban fürdött. A feje mintha felpuffadt volna, úgy érezte, homokkal van tele. Lábai tuskók módjára, élettelenül heverték a szalmazsákon. Erőlködve felült. Felvette a köpenyét, és kiment. Az éjszaka súlyos volt és áthatolhatatlan, sűrűn gomolygott a hajnal előtti sötétség. Időről időre fuvallat támadt, mintha a távolban sóhajtozna valaki.

Borzongás futott végig Jojne Meir gerincén, mintha tollal csiklandozták volna. Valami zokogott és gúnyolódott a lelke mélyén. – És ha a rabbi azt mondta is, akkor mi van? – kérdezte fennhangon. – És ha maga a Mindenható Isten parancsolta is, mit számít? Megleszek jutalmak nélkül is a másvilágon! Nem kell nekem Paradicsom, nem kell Leviathán, nem kell Bűvös Ökör! Feszítsenek csak szeges ágyra. Hajítsanak csak a Pokol mélyére! Nem kell a kegyelmed, Isten! Nem félek már az Ítéletedtől! Izrael árulója lettem, szándékos vétkező! – kiáltotta Jojne Meir. – Több kegyelet van bennem, mint a Mindenható Istenben, több, több! Kegyetlen Isten, Hadak Ura, a Bosszúállás Istene! Nem szolgálom többé! A világ magára maradt!” Jojne Meir nevetett, de arcán forró, keserű könnyek csorogtak.

A kamrába ment, ahol a késeit, a köszörűkövét és a körülmetélő kését tartotta. Összeszedte, és a pöcegödörbe dobta mindet. Tudta, hogy amit tesz, istenkáromlás, hogy megbecseteleníti a szent szerszámokat, tudta, hogy őrült, de nem akart épeszű lenni többé.

Kiment a házból, a folyó, a híd, az erdő felé indult. Az imakendője és az imaszíjai? Nincs szüksége egyikre sem! A szent tekercs pergamenje tehénbőrrel készült. A tokok az imaszíjakon borjúbőrből vannak. Maga a Tóra is állatbőrrel való. – „Sakter vagy Te, Mennyei Atyám” – kiáltotta egy hang Jojne Meirben. – Mészáros vagy, a Halál Angyala. Az egész világ egy nagy mészárszék!

Egyik lábáról leesett a papucs, de nem törődött vele, csak ment tovább, fél papucsban, harisnyásan. Kiáltozni, üvöltözni, énekelni kezdett. – Saját magamat örjítem meg – gondolta. – De hát ez maga is az örütség jele...

Kitárta elméje kapuját, s bezúdult rajta az őrület, elöntve minden egyebet. Pillanatról pillanatra egyre jobban lázadt. Elhajította a kápedlijét, megragadta az imarojtjait, és letépte őket, pár foszlány a kaftánjáról is leszakadt. Erő szállta meg, féktelenség, mintha megszabadult volna minden tehertől.

Kutyák eredtek a nyomába, megugatták, de ő elkergette őket. Ajtókat csapódtak. Meztlábás emberek rohantak ki, a kápedlijükhöz tollak tapadtak. Hálófőkötős nők jöttek elő, alsószoknyában. Mindegyikük kiabált, megpróbálták elállni az útját, de Jojne Meir kitért előlük.

Az ég vérvörössé vált, s egy kerek koponya emelkedett ki a vértengerből, mintha egy szülő nő méhéből nyomulna elő.

Valaki elment megmondani a mászárosoknak, hogy Jojne Meir elvesztette az eszét. Futva jöttek, botokkal és kötéllel, de Jojne Meir már a hídon túl, a tarlón rohant. Futott, közben hányt. Felbukott és újra felkelt, a gabonacsonkok meghorsolták. Pásztorok, akik éjszaka vitték legelni lovaikat, csúfolódva kiáltottak, és lócitromokat vágtak hozzá. A legelő tehének utánarohantak. Mintha tűzvész lenne, szóltak a harangok.

Jojne Meir kiáltásokat és sikoltásokat hallott, futó lábak dobogását. A talaj lejteni kezdett, és Jojne Meir a mélybe gurult. Elérte az erdőt, cserjéken, sziklákon, vízmosásokon ugrott át. Jojne Meir tudta az igazat: ez nem a folyó ott előtte, hanem egy vértől lucskos mocsár. A nap is vérzett, összekente a fák törzsét. Az ágakon belek, májak és vesék lógtak. A félbevágott marhák eleje lábra állt, epét és nyirkot köpött rá. Jojne Meir nem menekülhetett. Számtalan tehén és szárnyas vette körül, készen arra, hogy minden sebért, minden felhasított torokért, minden kitépett tollért bosszút álljon. „Mindenki ölhet, nincs megtiltva egyetlen gyilkosság sem!”, ezt kántálták mind, vérző torokkal.

Jojne Meirből üvöltés tört elő, mely sok hangra bomolva végig visszhangzott az erdőn. Az öklét a Menny felé emelte: – Gonosztevő! Gyilkos! Vérengző Fenevad!

A mászárosok két napig keresték, de hiába. Aztán Zeinvel, akinek vízimalma volt, megérkezett a hírral, hogy Jojne Meir teste fennakadt a gáton. Belefulladt a folyóba.

A Temetési Egylet tagjai azonnal a holttestért indultak. Sokan tanúsították, hogy az elhunyt őrület módjára viselkedett, s a rabbi úgy döntött, hogy nem történt öngyilkosság. A holttestet megmosták, s az apja és a nagyapja mellé temették. Az emlékbeszédet maga a rabbi mondta.

Mivel az ünnepek időszaka volt, és fennállt a veszély, hogy a kolomiriak hús nélkül maradnak, a község két hírvivőt sietve új sakterért szalajtott.

FORDÍTOTTA DRAGOMÁN GYÖRGY

Can Togay

ŐSZI SÉTA, MAJD, ÖREGEN

A járda nedves. A rácson túl, a parkban
köd szitál. Ez itt a lábam, ez a sarkam,
az ott a táj.

Kavics zörög, az úton lépkedek,
vállamon – mi ez? Kabát? Kezem
miért fog botot? Sántítok?

Most megálltam, valami megállított,
a parkot nézem, a tó fölébe érő fát.

Csönd! Valami szól itt, örök motolla-hang.
Állat, ember, mi volt, ami itt elsuhant?

(1991)

JÚLIUS

Nyári nap. Az ötmilliomodik. Ma angyalok
bóbiskolnak körülöttem. Az egyik hányt,
romlott ételt evett. A másik alszik, álmában
beszél, a többi a napon ténfereg.

A türelmetlenség nagy bajok forrása. Füledet
ne tömd be, ha beszélsz. Ügyelj, mint kormányos
a hajóra, ha cselekszel. Simítsd ki homlokod.
Könnyű ételeket fogyassz, csökkentsd a dohány
élvezetét. És főképp ne bíráld felül az időt. Ami
jön, jön, ami elmúlt. Hiszen tudod.

Nyári nap. A meleg cseppeket hajt a bőrre.
Egy angyal trombitál, a másik pisszegi.
Létrák merednek az égre. És az égből le
a földre. Július van. Július.

(1987)

A KÖLTŐ ARCKÉPE CAMEL LIGHT-TAL

Amikor ír, félelem költözik belé:

„a söröslovak patája csattogott” vagy „mint söröslovak patája csattogott az utcán”? – másra vágyik. Más diót pattintani fel. Köszön ismerős soroknak, mondatlejtésnek, fordulatnak, arcoknak, tartásnak, mik fényképként sorsokban merevülve... Emberek jutnak eszébe. De nem költői lényeg... Nem a kulcs új ...valamibe. Amin keresztül, (vagy ami által) a valami újra valamilyenesül.

Nincs ilyen kép (aranyrámás) íróasztalán.

A fény nem szemből

éri asztalra hajolva. Nem játszik napsugár (fehér)

az ablakán. S az ablakon túl a kert. Nem.

És mégis, szögezzük le a lényegét: Tény, hogy igyekeznek.

Mert mit is feszeget? Nem okot és nem okozatot, hanem

hogyan van ilyen. De nem mint elv, hanem mint lehetséges

tárgy, mint fa az erdőben. Vagy – és ez képezi

igyekevése célját – valami más. Egyre bővítve hasonlatok

körét, míg maga a hasonlat világgá változik.

Új törvényekkel, s az visszatükrözik... De a tükör nyilván

a lehető leghatározottabb megfogalmazás.

Nyilván egyéni látásmódja van, vagy jól teszi, ha erre törekszik,

Ugyanakkor a nagy közös: a forma.

S jóllehet pont itt lenne tetten érhető a sajátos feladat,

Mégis, ő úgy véli, ez a biztos alap.

Így töpreng. Tiltakozik az ihlet ellen. Nem fog sírni

magányos szuterén szobákban. Hogy felismerte arcát.

...Kár, hogy nem ismerte fel.

(1995)

A HÍD

Vígan elvöltünk. A híd, a víz, a víz,
 a híd... A küllők pörgését figyelve.
 Vesék, szívek vizsgálója, miért nem
 értesz meg engem? Hiszen nagyobb
 vagy mindeneknél. A folyó: híd, víz
 és ismét híd. Sok részből áll – életem.
 Küllők forgása. Káprázat? Helyes.
 Legyen a véletlen.
 Vagy legyen a törvény.
 Híd, víz, híd.
 Remek futás le a partig.

A parton a fű. Jövök. Jövök. Jövök.

(1988)

NIETZSCHE UTOLSÓ FÉNYKÉPE ANYJÁVAL, HATVANADIK SZÜLETÉSNAPIJÁN

Itt állok zöldes fényben, egy asszony karján
 pihen karom. Reggel ő hozza be a tejet,
 a tejet szeretem, a tej finom. Délben ebédet
 főz és sétál velem a kertben. Ma tortát is csinált.
 Jó asszony. A tortát nekem adta. Sok gyertya
 égett rajta. Most itt állunk, szemben velünk
 egy ember, előtte állványon doboz. Azt mondja,
 képet fest vele, a dobozból kép jön majd ki:
 Én leszek rajta, a zöld fény, meg ez az asszony,
 aki öregebb nálam (én is öreg vagyok), meg
 én leszek rajta kezemben virággal, amit ma
 reggel egy férfi adott.

(1976)

A 2000 kulturális ajánlata

ARANY ✦ KÖZÉP ✦ EURÓPA

A 2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP ÉS AZ OSIRIS KIADÓ KÖZÖS SOROZATA

Megjelent a sorozat legújabb kötete!

Borislav Pekić

Veszetség

A sorozatban eddig megjelent kötetek:

I. Conrad – A. Koestler – V. Černý

Folytatásos önéletrajz

E. Hostovský

Általános összeesküvés

G. Kanovics

Félpénzen vett gödölye

S. T. Kondrotas

A kígyó pillantása

T. Konwicki

Bohiń

C. Miłosz

A hatalom megragadása

ARANY ✦ KÖZÉP ✦ EURÓPA

Hogyan lehet az ember az, ami?

TŰNŐDÉS A ROMÁN ÉS A FRANCIA CIORAN FŐLÖTT

MATEI CĂLINESCU

Hogyan lehet az ember az, ami? „*Comment peut-on être ce que l'on est?*” – teszi fel a kérdést Paul Valéry Montesquieu *Perzsa levelei*hez frott előszavában, mintegy továbbragozva a híres problémát, hogy ti.: „Hogyan lehet valaki perzsa?”. A felkiáltás egyszerűen frivol, arrogáns és bölcsekedő. És Montesquieu képzeletbeli Párizs-lakójának eme rácsodálkozása a perzsák párizsi jelenlétére Valéry nézete szerint szélesebb filozófiai jelentést hordoz magában: egyedi példa egy általánosabb esetre, az egyéni egzisztenciák neveltséges voltára, „le ridicule de toute figure et existence particulière”, állítja. Az eszményi lét előnyös helyzetéből ítélve, „egy partikuláris léthez színes, farsangi minőség járul, vagy Valéry szavaival, minden emberi túlságosan emberivé válik, különösség, elmebaj, robot vagy örület lesz belőle”.¹

Érdekes megjegyeznünk, hogy perzsának lenni, végső soron, nem kevésbé bizarr jelenség Valéry számára, mint a tizenharmadik századi párizsinak. A különbség annyi, hogy az adott ténnyel szembenéve Valéry filozofálni kezd, és eljut minden egyedi lét egyetlen nagy metafizikai komédiaként való felfogásához. Ha az ember azonosul azzal, ami (akár perzsa, vagy akár francia, vagy bármi egyéb), akkor végül neveltségessé válik, de komikuma elvont természetű, és az általa kicsalt nevetés tisztán bölcséleti, mentes az emberi érzelmektől, tökéletesen derűs. Valéry nem foglalkozik azzal az esettel, amikor a perzsa teszi fel magában Montesquieu kérdését.

Ha egy perzsa kérdezi azt magától, „hogyan lehet az ember perzsa”, vagy ha egy nem nyugat-európai, az európai központhoz képest egzotikusnak és félreesőnek ítélt nemzet bármely tagja veti fel ugyanazt, valószínű, a kérdéshez társuló gondolatok és érzések kevésbé elvontak és kevésbé derűsek.

Úgy tűnik, a közelmúltban kialakult európai nemzetek közül a román nemzet, elsősorban a két világháború közti időszak román értelmiségije élte meg a legnagyobb intenzitással a „Hogyan lehet az ember román?” kérdés teljes problematikáját. Igaz, a hajszálpontos Montesquieu-parafrazist, a kérdést magát először csak a második világháború után vetette papírra Emil M. Cioran, aki Párizsban élte önkéntes száműzetését, és Montesquieu nyelvén alkotott. Érdekes közelebbről megvizsgálunk a *Kis elmélet a sorsról*

című rövid esszé szövegét. Megfejtésre vár mindjárt a kérdésfelvetés módja, aztán a szerző burkolt, félig-meddig titkolt, de azért mégiscsak világos utalása egy saját korábbi könyvére, a *Románia színeváltozása* címűre, melyet 1937-ben még Romániában közöltek mint lángoló nemzeti (eskedő és szocialista) nyilatkozatot.

„Vannak országok, amelyek egyfajta áldást, egyfajta kegyelmet élveznek, minden könnyedén következik számukra, még a balszerencsájuk, de még a katasztrófájuk is; és vannak más országok, amelyek sehogyan sem képesek betölteni hivatásukat, és még a győzelmeik is kudarcnak minősülnek... Franciának lenni eléggé magától értetődő: sem szenvedés, sem öröm nem következik a pusztán tényből, hanem kialakul az emberben egyfajta bizonyosság, miszerint jogos a régóta firtatott kérdés: »Hogyan lehet az ember perzsa?» A perzsának (vagy esetleg romának) lenni paradoxona olyan belső küzdelem, melyet tudni kell mire használni, olyan hiányosság, melyből előnyt kell húzni. Bevallom, hajdan a kegyvesztés tényét láttam abban, hogy valaki egy átlagnemzet tagja, hogy olyan áldozatok közösségéhez tartozik, akik eredetét illetően semmiféle illúzió nem megengedett... Mekkora megpróbáltatás ifjonti bekezdétségem számára! A »hogyan lehet az ember román?» kérdésre csak folytonos önlealacsonyítással tudtam válaszolni. Gyűlöltem a nemzetemet, a hazámat, az időn kívül élő parasztokat, akik belekábultak saját testük szibbadságába, és már-már széthasadtak szellemi tompultságukban, pirulva szégyenkeztem származásom miatt, megtagadtam felmenőimet, elutasítottam az örök idő alatt lárváállapotban tenyésző bizonytalanságaikat, föld-őskori szunynyadáukat...”.

„...A legelső román történetíró így kezdi krónikáját: »Nem az ember irányítja az időket, hanem az idők irányítják az embert.« Nyers megfogalmazás. Program és sírfelirat Európa nekünk jutott felére. De vigyázzunk, nehogy túl sok legyen a panaszkodás, mert vajon nem megnyugtató-e mégis, hogy a világ rendellenességeivel szembeállíthatjuk saját nyomorunk és kudarcaink koherenciáját? És nem vigasztal-e minket a világ egyetemes dilettantizmusával szemben az, hogy ami a fájdalomt illeti, szakemberek vagyunk?»²

Az 1956-ban megjelent Cioran-mű, *A lét kísértése* olvastán az újonnan elővett románság-problematikát tekinthetjük a *Románia színeváltozásában* megteremtett igenlő, erőszakosan jövőirányultságú beállítás fordítottjának, és a szintűgy meglévő tagadó hangnemet felerősítve halljuk is-

A tanulmányt (melynek alapjával egy 1994-ben, a CEU-n tartott angol nyelvű előadás szolgált), a 2000 számára küldött kéziratból közöljük.

mét. A románoknak, véli a franciául író Cioran, nem elég, hogy nem sikerült belépniük a Történelembé, ráadásul még képesek voltak a kudarc iránti elhivatottság és tehetség tanúbizonyosságát nyújtani, mint a bennük meglévő egyetlen elhivatottságát és tehetségét. Ezen a ponton büszke a románságára, arra, hogy „ami a fájdalmat illeti, szakember”. Itt persze nyilvánvaló Cioran elkötelezettsége az irónia iránt. Mégis hozzá kell tenni, habár a *Kis elmélet a sorsról* egyféle elutasítása a Románia színeváltozásának, az író értékrendje mégsem változott akkorát, ha leszámítjuk az öregedés törvényszerű folyamatával együttjáró életszemléletbeli változásokat.

Itt talán hasznos volna néhány szó az én szubjektív történetemről is – mint Cioran-olvasóéról. Ifjúkorom kommunista Romániájában, a sztálinista ötvenes években, amikor Cioran szigorúan tiltott szerzőnek számított, egy ismerősöm kölcsönadta nekem a *Könyvek és szentek (Lacrimi si sfinți)* 1937-es kiadását, de az akkori titkos olvasmány nem hagyott bennem maradandó nyomot. Az igazi Ciorant, a franciát, a késő hatvanas években fedeztem föl, akkor nagy lázban olvastam a könyveit – kedvencem akkoriban a *Zuhanás az időben (La Chute dans le Temps)*, 1946) volt. A legjobb francia írók Ciorant tartották a francia nyelv egyik nagy, talán legnagyobb kortárs stilsztájának; s vérbeli moralistának. Chamfort huszadik századi alteregójának nevezték. Ez a Nyugaton szerzett nagy tekintély meg a tény, hogy Romániában még kinyomtathatatlan volt a neve, befolyásolták, növelték olvasatom varázsát. Miután emigránssá váltam magam is, 1973-ban, tovább olvastam és újraolvastam Ciorant. Immár sokkal személyesebben érintett átható peszsimizmusa és ironikus, apokaliptikus látásmódja. Csatlakoztam a marginalitást magasztaló nézetéhez, és osztottam meggyőződését, miszerint a száműzetés, a hontalanság gyökértelen körülményei és összes megpróbáltatásai tökéletesen illettek az író életéhez a mi zaklatott korunkban. Kifogásai a nemzettel szemben, melyből mindketten eredtünk, csodálattal töltöttek el. Míg gyakorta azonosultam a szövegeiben kifejezett borús hangulatokkal, a lagymatag józan ésszel és a bölcs banalitásokkal szembeni lázongásaival, s még élveztem az anatómiából származó mogorva örömeiket, voltaképpen nem olvastam Ciorant rendszeresen, és nem terveztem azt, hogy bármit is írjak róla. Aztán 1983-ban fölkertek, hogy romániai emigránsok összejövetelén vegyek részt Kaliforniában. Volt valami sejtelmem arról a nosztalgikus, álnépies légkörről, ami rendszerint az efféle összejöveteleket uralja. Úgy határoztam, Cioran románokról vallott nézeteinek a *Kis elmélet a sorsról* című könyvébe foglalt változatát fogom ismertetni, és meg voltam győződve, hogy majd jól megbotránkozatom a hallgatóságot. (Valójában, nagy meglepetésemre a közönségnek tetszettek Cioran eszméi, vagy legalábbis az a mód, ahogyan kifejezte azokat. Én ebből arra következtettem, hogy egyfajta esztéticizmus jellemzi a románokat, akik beletörődnek tán abba, hogy őket lealacsonyítsák vagy sérteggessék, feltéve ha szép stílusban teszik, vagy még inkább, ha valaki olyan teszi, aki nyugati hírességgé vált. Mindközben, emlékszem, próbáltam szert tenni a *Románia színeváltozása* egy kötetére,¹ minthogy e könyv addig még soha nem járt a kezemben, habár sokat hallottam róla, és tudtam, lényegesen összefügg a *Kis elmélet a sorsról* körüli

elmélkedéseimmel. Minden próbálkozásom hiábavalónak bizonyult. Csak később, miután már megjelentettem a bírálatomat⁴, kaptam az 1937-es mű ritka tulajdonosai egy-kétől egy fénymásolatot.

A *Románia színeváltozása* első olvasásra felnyitotta a szemem, egy másik Ciorant ismertem meg, egy olyan Ciorant, amelyet azelőtt el sem tudtam képzelni, de akinek a jelenlétét, attól kezdve, hogy felfedeztem, megtaláltam minden más könyvében. Azóta Cioran újraolvasása mindig más és más hatással volt rám. Jelentékeny részek francia nyelvű könyveiből – elsősorban *A lét kísértésében* és *Az utópia történetében* – amolyan kísérleteknek tünnek arra, hogy elrejtse, újraírja – egy nem gyümölcsöző, tagadásos módon – vagy, hogy éppen törölje a *Románia színeváltozását*. Ez az újfajta olvasat fogékonná tett a román és a francia Cioran közötti bizonyos látható folytonosságokra (és alkalmankénti látványos értékátfordulásokra), de gondolkodásának még kevésbé nyilvánvaló tényezői és mintái iránt is, és a paradoxon retorikájának állandó jelenléte iránt.

François Bondyval beszélgetve Bécsben, 1972-ben, Ciorannak állást kellett foglalnia a Vasgárdával, a faszizmus román változatával kapcsolatban. Tagadta, hogy valaha is tagja lett volna a szervezetnek, mely az ő kifejezésével élve inkább volt „őrült szekta”, mint párt, és amelyet a román értelmiség zöme lenézett. Ez a lebecsülés azonban mégis, nagyon sokukat nem gátolta abban, hogy csatlakozzon, sietett hozzátenni. „Pszichológiailag a helyzet másként festett. És az értelmiség, akiről beszéltem, akiket diplomájuk ellenére száműztek a vidéki élet unalmába, örömmel csatlakozott a Vasgárdához. A Vasgárda egyfajta terápiának számított az összes sérelem, unalom, még a kankó gyógyítására is. Adva volt a nemzedék hajlama a végtelenségre, tehát akár a kommunisták is magukhoz láncolhattak volna egy csomó embert, csak hogy a kommunisták nagyon gyengék voltak, így a Vasgárdának valójában nem volt ellentábora. Saját bőrömmön tapasztaltam meg, mit jelent elsodortatni egy áradattal a leghalványabb meggyőződés nélkül. Azóta gyakran megfigyeltem ezt a lelkiállapotot, és nemcsak a huszonevesek körében (én akkor huszoneves voltam), hanem a hatvanas éveikben járók között is. Ezzel a jelenséggel szemben ma már védet vagyok.”

Egyik későbbi interjújában, 1984-ben, az olasz újságíró, Lea Vergine azokra a feltételezésekre utalt, melyek szerint Cioran igenis kapcsolatban állt a faszizmussal. Cioran hosszabban, de még kevésbé egyenesen válaszolt. Felidézte, mennyire gyűlölte a királyt (II. Károlyt), akit naponta látott a könyvtár ablakából, ahol ő anarchista irodalmat olvasott („teljesen anarchista voltam akkor...”, huszonegy éves voltam). Eszébe jutott, amint két közeli barátjával (egyikük kommunista volt) jókat mulattak egy félőrlött filozófus nevetséges beszédein, aki támogatója volt „egy faszizmusból, misticizmusból és ortodox vallási fanatizmusból összegyúrt, Mihály arkangyal nevű furcsa szervezetnek”. Elmesélte, hogy egyszer majdnem megverték a néphangulatkeltő elemek, mert nevetni merészelt a professzor egyik ünnepélyesen ostoba beszéde közben, és hogy mennyire megijedt. Aztán így folytatta:

„Közbeszölt egy lélektani probléma. Annyira begyulladtam, hogy kezdtem érdeklődést mutatni a csoport iránt, és mivel ők szembefordultak az általam legerősebben gyűlölt

személlyel, vagyis a királlyal, kezdtem rokonszenvet érezni irántuk. Szerencsére Párizsba jöttem egy francia állami ösztöndíjjal."

Cioran 1937-ben ment Franciaországba, abban az évben, amikor a *Románia színeváltozása* megjelent. Ebben a könyvben bukkantunk rá a legvilágosabb nyomaira annak, hogy a szerzőt valamikor elragadta egy végzetes ideológia (huszonhat éves korától négy vagy öt éven át felült ennek az ideológiának, habár közben már Párizsban élt). Még így is, az ember hiába keres egyetlen konkrét utalást a Vasgárdára, vagy annak vezetőire, például Codreanu, vagy bármilyen sajátos nevet vagy eseményt a kortárs Románia politikai életéből. Cioran általános fogalmakban profétál. Olyan lázító az érvelése, hogy ha el is hisszük, hogy „a legkisebb mértékben sem volt elkötelezett híve”, mégis mintha arról próbálná meggyőzni saját magát, hogy Romániának – mind ez idáig „egy történelem alatti nemzetnek” – történelmi jövője lehetne és kell hogy legyen, e jövőt pedig a szövegben elfogadott agresszív értékek képviselik – fanatizmus, az erőszak mitológiája, háború, hősi kegyetlenség stb. Azt is mondhatnánk, ez a szöveg a macacsság és meggyőződés erőpróbája. Az ilyen típusú nagyzó kijelentések: „Egy fanatikus Romániát óhajtok, egy önmagába szédült Romániát, egy országot Kína lakosságával vetekedő népességgel és Franciaország sorsával” stb., túl közvetlen jelentésükön, úgy értelmezhetők, mint ismétlődő rigmusok, melyek egy szívós álomkivetítő gondolkodásmódot tartanak fenn, kevés vagy semmilyen valósággalappal.

1972-beli beszélgetésében Cioran kifejti François Bondynak, miszerint egy végletes hajlamokkal bíró fiatal román értelmiséginek nem volt más választása, csak a Vasgárda, mert a kommunisták, akik különben sokakat magukhoz vonzottak volna, túlságosan gyenge szervezetet alkottak.³ Túl gyengék voltak még Lenin és az orosz forradalom olyan rajongójával szemben is, amilyen Cioran volt. Szociális és etnikai értelemben marginálisak voltak és elszigeteltek (a soványka kis katonai keretszervezet zöme kisebbségekből állt, zsidókból, magyarokból és szlávokból), és politikai szempontból jelentéktelenek. A végletes nacionalizmusnak teljesen más volt a problematikája, állapította meg a történész Eugen Weber, amikor a legionáriusok mozgalmának rövid történetét megírta.

„Egy olyan országban, ahol mindenki nacionalista, a nacionalizmus nem oszt meg egy mozgalmat, nem bontja radikális és jobboldali szárnyra... A sovinizmusnak ki kellett egyenlíteni a hiányos gazdaságpolitikát, az idegengyűlöletnek a helyben topogást. A vezérkultuszok minden bajra írt, minden kérdésre választ ígérnek. A Légio nem az első kísérlet volt arra, hogy a román politikába elültessék az irrealitást. Codreanu pusztán érzekelte az igényt, és megtervezett egy, a körülötte még működő összes bűvésznél erőteljesebb mágiát.”⁴

Weber gondolatmenetét folytatva, azt hiszem, a Légiónak nemcsak azt sikerült elhítennie magáról, hogy forradalmi nacionalista mozgalom, de azt is, hogy különbözik más jobboldali politikai csoportosulásoktól és pártoktól. Különbözött azáltal, hogy az erőszakot és a terrorizmust mint taktikát alkalmazta (és ugyanúgy, időnként, meghirdette az erőszakra való lemondást és az erőszakmentességgel való rokonszenvezését

is), és azáltal is, hogy tömegekre hatott. Tömegvonzása és a fiatalságra gyakorolt hatalma választotta tehát el a pártot például az Octavian Goga és A. C. Cuza lényegében konzervatív Nemzeti Keresztény Pártjától, bármennyire fülharsogatóan nacionalista retorikájú volt is.

A Vasgárda tehát minden más ideológiánál sikeresebben toborzott magának híveket. Erről a helyzetről szól Eugène Ionesco abszurd színműve, az *Orrszarvú (Rhinceros)*, 1960). Ionesco akkor még Romániában élt, és látta, amint közeli barátai elcsábultak az új ideológiától, vagyis a darab központi metaforáját idézve, amint belevetették magukat az orrszarvúvá válás folyamatába. A Légio, iramlik Weber gondolata tovább, elindította azt a társadalmi jelenséget, mely a tömeget a parancsolgatás eszközévé alacsonyította. Az értelmiség kifinomult tagjai boldogan áldozták fel kifinomultságukat a misztikus kollektívizmus és intellektuális önlealázás színpadias rítusában. Olyan volt ez, mint egy erkölcsi járvány. Egy 1972-ben közölt cikkében Ionesco így emlékezett a harmincas évek Romániája és az Orszarvú közti összefüggésről:

„A darabban egy szellemi ragály történetét akartam elmondani. Először ezt Romániában éltem meg, ahol az értelmiség lassanként náciává, antiszemitává, vasgárdistává vált. Az értelmiség akkoriban szélsőjobboldali volt, most szélsőbalos... Egyetemi tanárok, diákok, értelmiségiek náciává lettek, egyik a másik után. Tizenötön voltunk, akik rendszeresen összejöttünk, beszélgetni, eszmét cserélni. Nem volt könnyű... Akit bekapott a gépezet, mindenbe beleegyezett, orrszarvúvá lett. A végefelé már csak három-négyen maradtunk.”⁵

Mégis, Romániában nem volt nagyobb hajlam a rhinoceritisz járványára, mint más, elsősorban mint a nyugati országokban, ahol a fasiszmus és a nemzetiszocializmus tantételeit elsőknek kidolgozták. Olyan emberek, mint Cioran, megvetést érezhettek (eleinte, és minden bizonnyal később, a fasiszta erők veresége után is) a legionárius ideológia iránt, és mégis a rabjai is lehettek: a szellemnek ez a kettőssége, ez a hasadás értelem és lélek között az elkötelezettség nélküli fanatizmus jelenségében fejeződik ki, és a legionarizmus meg a fasiszmus nagyobb tiszteletnek örvendő nyugati változatai közötti rokonság tette lehetővé...

A szellemiség nyelvénél erősebben ragadta meg a Vasgárda mozgalmának forradalmi nyelvete a lázadó fiatal értelmiségiek egy részét, akik tulajdonképpen nem valami koherens politikai irányt vagy elvet kerestek, hanem, mint a francia fasiszta Robert Brasillach írja, „a lázroham nagy ügyét”.⁶ Mégis, a pofátlanul eredeti szellem ragyogását zálogba adni egy ilyen álértelem mozgalomnak nem lehetett könnyű. Meg kell jegyezni, hogy a *Románia színeváltozása* néhány lényeges pontban ellentmondott a Légio hivatalos ideológiájának, ugyanis forradalmi miszticizmusa voltaképp keresztényellenes volt, víziója egy eljövendő hősi Romániáról a hősinek vélt múlt teljes tagadásán alapult, és a Vasgárda antibolsevik magatartásával szemben rokonszenvezett az orosz szocialista kísérlettel, és csodálta az 1917-es orosz forradalmat. Mindennek ellenére Cioran könyvét melegen fogadták nemcsak a Légiohoz közel álló értelmiségiek, de lényegében az összes művelt román nacionalista is. Élő klasszikussá vált azonnal, és nyugodtan kijelenthetjük, hogy az összes későbbi valami-

revaló írás a román lelkiségről vagy a román életfilozófiáról (beleértve Mircea Vulcanescu késő harmincas és negyvenes műveit, és Constantin Noicát, aki Nicolae Ceaușescu nacionalista-kommunista uralma alatt alkotott) mind Cioran gondolják tovább.⁹

Románia színeváltozásának rövid ismertetése segítene megértenünk a fiatal Cioran nonkonformista nacionalizmusának lényegét. Érvelésében kulcsfontosságú a kis és nagy kultúrák közötti különbségtétel. A kis kultúrák tragédiája, hogy nem létezhetnek történelmileg, nemcsak mert gyengék, hanem mert nélkülözik a messianisztikus küldetést, illetve e küldetés tudatát. Nagy kultúrák (Anglia kivételével, mivel ezt Cioran nem kedveli) egyetemes feladatokkal látják el magukat, meg akarják menteni magukat mások megmentése által. Más kultúrák, például a spanyol, középen foglalnak helyet a tragikus sorsú kis kultúrák és az erőszakosan messianisztikus nagy kultúrák között. Egy ilyen közbülső, átmeneti státust áhítozhatnak magának egy új, erővel feltöltött, fanatizált Románia.

Cioran a fonákjára fordítja az összes hagyományos elvet a „románság”-ról. Számára a vidék a gúzsbakötő visszamaradottság, a passzivitás és fatalizmus, az erkölcsi szkepticizmus és lemondás színtere, ahol a sötét elméjű szolgálalkúság erkölcsé terem. (A híres Lucian Blaga-i sora, arra, hogy „Az öröklét vidéken született”, később, *A lét kísértésében* a román paraszt „öröklét-alattiság”-ával cáfol rá Cioran, a *Románia színeváltozásában* pedig többszörösen a „történelem-alattiság” kifejezéssel él.) Cioran nyersen elutasítja nemcsak a reakciós nacionalizmust, hanem az „organikus állam konzervatív elméleteit is, a „tartalom nélküli formák” eszméjével bezárólag, melyek az óvatos reformpolitika alapjait adnák. Következetes maradva könyörtelenül forradalmi filozófiájához, Cioran magasztalja a gyors korszerűsítést szolgáló összes erőfeszítést („Románia egy modernista szenvedély gyümölcse”, állítja), és elragadtatással beszél az „utánzás örület”-ről és a nyugati minták bevezetéséről. „A Nyugat mániája volt a mi nagy boldogságunk”, írja, és tovább: „A nagyváros és az iparosítás, e kettő kell, hogy egy felemelkedő nemzet rögeszméje legyen” (új kiadás, 112. l.). Az ország jövőjén töprengve ismételtelen az urbanizációt és az iparosodást emlegeti. Az iparosítási politika feltétele, hangoztatja, az, hogy „rokon-szennvel tanulmányozzuk az orosz forradalom előzményeit és vívmányait” (115. l.).

Románia viszonylagosan magas népesedési arányára támaszkodva (tizennyolcmillió volt akkoriban) Cioran román uralmat álmodik a Balkánra, vagy legalább egy helyi román imperializmust. A *Románia színeváltozásának* záró része felerősíti az egész könyv irányát. „Nem egy logikus, rendes, megállapodott, bölcs Romániát, hanem egy zaklatott, ellentmondásos, dühös és fenyegető Romániát akarok. Túlságosan szeretem a hazámat ahhoz, hogy a boldogságát óhajtjam... Mostanáig csúszómászó férgék voltunk, most majd felkelünk a világ szeme láttára... Hogyha nem fogjuk ennek az országnak a sorsát apokaliptikusan megélni, ha nem fogjuk a végért lángoló lázat és szenvedélyt a kezdetre átvinni, akkor elvesztünk, és számunkra nem marad más, mint visszakerüldni múltunk árnyait.”

Néhány szóban utalnunk kell Ciorannak a zsidókérdéssel kapcsolatos felfogására. 1937-ben a nacionalista körök, melyekhez ugyan kelletnél és ambivalens módon, de kötődött, antiszemita légkört teremtettek. Ebben a légkörben született meg a *Románia színeváltozása*. Nyugatra figyelő modernistaként Cioran tisztában volt nemcsak a nyugati antiszemitizmus különféle típusaival, hanem ismerte a nyugati értelmiség jelentős hányadának antiszemitizmussal szembeni heves tiltakozását – tehát dilemmában érezte magát. Egyrészt nem fogadhatta el azt a primitív és hisztérikus zsidógyűlöletet, mely a Vaszgárdát és Cuza követőit jellemezte. Másrészt, nem kerülhette el egy Romániáról szóló könyvben azt a kérdést, amely rögeszméje volt a nacionalistáknak egész Európában. A vita és ellentmondás kényszerével, vagy ahogy ő maga meghatározta egyszer, „a tagadás élvezetének rabjaként”¹⁰ megkérdőjelezte a román antiszemitizmus sok, de sajnos nem az összes sztereotípiáját. Megállapította, hogy mivel a zsidók minden tekintetben fölülte állnak a „nyomorult” román népnek, ezért nem asszimilálhatók.¹¹ Romániához képest a nyugati országokban a zsidóellenesség kisebb mértékben nyert létjogosultságot, talán mert ott a zsidók kevésbé kerültek fölénybe, és minden esetre az antiszemitizmus a zsidóságnak fizetett legkeményebb elismerés volt. A zsidókat nem lehet az ország hátramaradottsága miatt felelősségre vonni, mert azért a románok csakis saját magukat hibáztathatják. Ennek ellenére, felsőbbrendűségük miatt, amit Cioran az agresszív értékek gyűjtőfogalmában jelöl meg, és amit ugyan mindvégig helyesel, továbbá nacionalizmust tagadó szellemiségük miatt, a zsidók veszélyt képviseltek Románia jövőjével szemben. Mert nagy érdemük a zsidóknak, hogy a szociális problémák elsőrendű szerepét hangsúlyozzák, állítja Cioran, de, folytatja, ugyanakkor nem hajlandók megérteni a nemzeti kérdést, és nem hajlandók elviselni semmiféle nacionalizmust, kivéve a magukét.¹² A románokat viszont, hogy történelmi nemzetté válhassanak, erős nacionalizmus kell hogy vezérelje.

Mentségül szolgáljon, két évtizeddel később Cioran felülvizsgálta a zsidó népre s annak történelmére vonatkozó nézeteit. A *A lét kísértése* című művében *A magányosok népe* fejezetcím alatt ezt írja:

„És mégis, igazságon bíraskodtam-e fölöttük? Távolról sem. Húszévesen annyira szerettem őket, hogy szenvedtem, mivel nem tartoztam hozzájuk, később azonban... Mindent visszavontam, a gyűlöletté vált szeretet dühe került hatalmába. Mindenhol való élénk jelenlétük egyre súlyosbította az országomon ülő átok miatt érzett fájdalmamat. Tudtam, elfojtás és eltűnés vár ránk, míg ők, éppolyan világosan tudtam, hogy ők mindent túlélnek, mindent kibírnak. Ugyanakkor csak könyv ízü részvétet éreztem az ő szenvedéseik miatt, és nem sejtettem, mi várt még rájuk.” (91. l.)

Érdekes, hogy a fenti idézet teljes szövegkörnyezete, a *Nemzeti kollektívizmus* című fejezet egésze kimaradt az 1990-es „végleges”-nek nevezett *Románia színeváltozásából*. E kihagyás fokozza az idézett szöveg enigmatikus jellegét, és azt sugallja, hogy a *Magányosok nemzetének* szerzője bizonyára két célt követett: egy külsődleges nyilvánosot, és egy rejtettet. Hogy tehát egyrészt a nyugati olvasóinak szóló közvetlenül, másrészt meg visszalátogatott korábbi, románul írt műveihez, csak hogy elhatárol-

ja magát azoktól, s mindegyikre a titok pecsétjét üsse. Vajon nem tévedek, ha e kettős szándék mögött felfedezni vélem a személyes dráma mozzanatait? És ha itt a vallomás kényszerét sejttem, egy olyan vallomását, amely nyíltan és tökéletesen kitérülkötöznél mégsem mer, csak elrebegi önmagának amit mondana? Tény, hogy aki tudomásul veszi a *Magányosok népe*, valamint a *Kis elmélet a sorsról* rejtett összefüggéseit, az képes meghallani ezt a suttagást. Az, amit így meg lehet hallanunk, nem éppen felemelő. Susan Sontag, aki különben Cioran nagy bámulója, így ír *A lét kísértésének* előszavában: „A zsidókról írt esszéje, a *Magányosok népe* szerintem az egyetlen gyenge tanulmány jelen kötetben, és egyike annak a néhány írásnak, amely alatta marad Cioran szokásos kiválóságának és éleselméjűségének... Nincs mit tennünk, Ciorannak ez az esszéje meglepően felületes és elnagyolt munka.”¹¹ Susan Sontag nem tudta, hogy ez az esszé voltaképpen leplezett visszakozás – s az ember nem várja el az ilyen magamentésektől, hogy különösebben elmések legyenek.

Nem nehéz kitalálnunk a titkolódzás, a homály és a rejtőzködés okát. A háború után egy Nyugaton élő értelmiségit kimondhatatlanul súlyos megbélyegzés ért, ha kitudódott róla, hogy valamilyen fasiszta eszméramlat hatása alatt állt a háború előtt. Ilyesmit bevallani talán egyenlő volt a szellemi öngyilkossággal. Kétségtelen, hogy Cioran mélységesen megbánta, sőt mi több, borzasztóan szégyellte a Vasgárdával kötött kapcsolatát. A bevallhatatlan múltú román emigránsnak a háború utáni korszak Párizsában volt elég erkölcsi ereje, hogy saját mellőzöttségének és számkivettségének kényszeréből egyfajta szellemi erényt teremten, mintegy előre sejtve, hogy a mellőzöttség és a hatalanság a későbbi francia irodalom fő témái lesznek. Roppant szerény életvitelével Cioran kerülte a nyilvánosságot: több mint húsz éven át egyetlen interjút sem adott, nem szerepelt a tévében, és nem fogadott el semmiféle irodalmi díjat vagy kitüntetést. Csak a maga munkájára koncentrált, a tagadás borúlátó és kegyetlen filozófiáját alkotta meg új nyelven. Végső elhatározásra, hogy kizárólagosan franciául ír tovább, 1947-ben jutott. E döntés egyrészt kemény fogadalom volt, melyet nem szegett meg soha, másrészt kifejeződése annak az eltökéltségnek, mely jelképesen szakított román múltjával.

Mindezek ellenére Cioran gondolkodásmódja és értékrendje ugyanaz maradt. Stílusában tovább fejlesztette a paradoxon retorikáját, e retorika három fő eszközét. Először is: Cioran bizonyos sokkoló, végletesen eltúlzott kijelentéseket alkalmaz, és ezek hitelét kétértelmű állításokkal aknázza alá, aztán a „megszelídítés” feladatát, vagy néha az erős és átfogó célzatú ironia feltételezését az olvasóra bízta. Másodsor: az egyes szám első személyű „maszk” mögül az önbecsmérlés fokozatain keresztül a maga felmagasztalásának lehetőségeivel kísérletezik, és fordítva. Harmadszor pedig: ellentétes fogalmak és látszólag összeférhetetlen képek állandó, már-már modoros társításával az olvasók képzeletét a többértelműség és többféle értelmezés felé tereli.

Nézzük a *Levél egy távoli barátomnak* című részletet a *Történelem és utópia* című művéből (a levél valójában a kommunista Romániában élő Constantin Noicának szól): „A különböző nemzetek... ellentmondó érzelmeket vál-

tanak ki belőlünk, szeretjük őket és vonakodunk tőlük egyszerre, vonzalmunk és ellenszenvünk tárgyai, és így nem érdemes érzelmeinkből szenvedélyt növesztenünk irántuk. Részhajlásod a nyugatiak iránt a távolság következménye, optikai csalódás, az elérhetetlen nosztalgia... Hogy akkora távolságból a polgári társadalmat csodaváró szemmel lesed, természetes, de én, mert közelről ismerem, kötelességemnek érzem megcáfolni a te illúzióidat. Nem azt akarom mondani, hogy az ilyen társadalmat egészen véve és teljesen visszautasítanám – ismered gyengeségemet a borzalmas iránt. De az ár, melyet az elviseléshez szükséges érzéketlenséggel fizetünk, felülmúlja a cinizmusom tartalékait. Nem elég azt állítani, hogy ez a társadalom hemzseg a sok igazságtalanságtól: valójában maga az igazságtalanság kvintesszenciája.” (9. l.)

Könnyedén rábukkanhatunk Cioran stílusának jellegzetes három eszközére. Túlzó megállapítás, miszerint az ötvenes évek nyugati társadalmát nem egyszerűen igazságtalan, de az „igazságtalanság kvintesszenciája”. Öndicséret az önlealacsonyítás burkában, e borzasztó társadalom őt nem taszítja – „ismered gyengeségemet a borzalmas iránt” –, de még így is, cinizmusának összes tartaléka sem elegendő ahhoz, hogy elviselje. Ellentmondó fogalmakat állít párba, a népek vonzalmat gerjesztenek stb. A *Történelem és utópia* értékvilága megegyezik a *Románia színeváltozásának* értékvilágával, csak természetesen a prófétáló románság hiányzik belőle.

Mint korábbi művében, a burzsoá társadalom itt is elítéltetik. Most is szükségesnek véli az antikapitalista forradalmat, de nézete szerint a Nyugat képtelen kezdeményezni, és ami még rosszabb, az orosz forradalom tévedései még gyámolítják is az egyébként szétmorzsolódásra ítélt Nyugatot. Majd az életrevaló oroszok fogják magukhoz ölelni a Nyugatot egy új világbirodalomban. A Nyugat dekadens, beteg, közeleg saját végzetéhez, a véghez, melyet megjósoltak ezek az üzletemberek, eme üzletvezetők és gengszterek, a mindenhol, Olaszországban, Franciaországban, Angliában és Németországban egyaránt fellelhető üres tekintetükkel és sorvad mosolyukkal. Lehet, hogy egy annyira kifinomult és bonyolult civilizációnak ilyen csöcselék fog véget vetni?¹² A szerző maga – a „maszk” – megváltozott, megöregedett, az öregkori fáradtság és tehetetlenség jellemző tüneteit mutatja. Éppen ezért toleránsabb, és ezért hajlandóbb most, hogy elfogadja a lényegében igazságtalan, bár szabadelvű és demokrata nyugati világ által kínált szabadságot. A „szabadságok – véli –, csak egy beteg politikai testben virulhatnak: mert a tolerancia és az impotencia szinonimák” (13. l.). Tele van a könyv a nietschei erőszak, ösztön, életerő és akarat kultuszával. S mivel a Nyugat már kifáradt, így hát a Szovjetunió és a Balkán képviselik e kultuszokat. A balkáni népek ízlése kedvez a pusztításnak, a belső zűrzavarnak, és a világot egy nagy „égő bordély”-nak érzékeli.

„A balkáni népek Európa utolsó primitívjei, akikbe Európa még új energiákat ömleszt, és ezt úgy éli meg, mint önmaga legutolsó megalázását önmaga által. És mégis, ha a Balkán nem volna több, mint borzalom, akkor miért van az, hogy amikor elhagyjuk őket, és átállunk a világ nyugati felére, akkor mégis úgy érezzük, hogy bár csodálatosan, de csak zuhanunk, zuhanunk egy szakadékba?” (34. l.)

A *Románia színeváltozása* (1937) és a *Történelem és utópia* (1960) között majdnem egy negyed század áll, a második világháború összes következményével. De mindeközben a Cioran történelembölcseleti értékei lényegében ugyanazok maradnak. Hogyan lehetséges ez? Az a feltevés, hogy túlélésük okát nem „pozitív tartalmukban” vagy meggyőző erejükben kell keresnünk, hanem éppen ellenkezőleg, abbeli képességükben, hogy ellentéteket szüljenek és megdöbbentő állításokhoz vezessenek: mert Cioran stílusa ilyen alapon működik. Vegyük csak még egyszer szemügyre a *Történelem és utópia* nyitó részét, a „Távoli Baráthoz” címzett levelet. Cioran itt arra emlékezteti régi barátját, hogy mint fiatalember, ő lenézte a demokráciát és a parlamentáris rendszert egy olyan „vérszegény emberi képződmény jelképének” tekintette, amelyből kivesszett a szenvedély és a meggyőződés. Ezzel szemben pedig a demokráciát megszüntető és felváltó rendszereket kivétel nélkül mind kitűnőnek ítélte. Aztán így folytatja: „Ha az ember harmincéves korára nem hódolt be a szélsőségség minden megjelenési formájának, akkor nem is tudom, vajon csodálni vagy inkább szidni kell ezt az embert, akkor nem is tudom, minek kell tekinteni őt, szentnek avagy hullának.” De most, öreg emberként, pusztán az öregségnek köszönhetően Cioran mértékletességgel és demokráciával vigasztalódik. „Természetes és fájdalmas jelenség, a kor egyre több jel a toleranciára, valamiféle belső felemelkedés, valami kétségtelen és gyógyíthatatlan betegség”.¹⁵ Nem azt jelenti mindez, hogy a demokrácia a hanyatlás természetes tünete, olyan rendszer, mely csak a szenilitás határán járó öregeknek tűnik jónak, de közben elviselhetetlen a szenvedélyesen türelmetlen fiataloknak, akik szerelemtől avagy gyűlölettől megszállottan gyötrik egymást? Lehet. Ugyanakkor mindez tekinthető Cioran felháborító kijelentéseiből és frói énjének önámításra való erős hajlamából szőtt költészetnek.

A hetvenes és a nyolcvanas években Cioran több interjújában hangsúlyozta, hogy a mindennapi életben az írással ellentétben, az őt meghatározó alapvető érzélem a részvétel. „Rendkívül érzékeny vagyok más emberek boldogtalanságára.”¹⁶ Mivelhoggy személyesen ismerhettem, tanúskodhatom az állítás igazságánál. Mindig megdöbbentett a mindennapi életében spontánul megnyilvánuló részvételre való készsége, személyes tapintata, szerénysége és előzékenysége, és a műveiben kifejeződő dühös szkepszis, pesszimizmus, cinizmus, harsogó embergyűlölet, fekete humor és kegyetlenség közötti ellentét. Azt is kijelentette, hogy „ami felelősségérzetemet illeti, csak a mindennapi életben rendelkezem vele, mert igenis emberséges a magatartásom az emberrel szemben, de nem amikor frok. Amikor frok, az ember úgy gondolkodik, hogy számomra. Nem törődöm egy-egy mondat, egy aforizma lehetséges következményével, minden erkölcsi kategóriától mentesnek érzem magam. Ezért sem kijelentéseimet sem tagadásaimat nem keltené ezen erkölcsi kategóriák szerint megítélni.”¹⁷ Azt hiszem, itt Cioran modernizmusának és értekezésmódja „modernségének” egyik legközvetlenebb kifejeződésével van dolgunk, ha a „modernséget” nem bölcseleti értelemben, hanem irodalmi és esztétikai értelemben értjük.

Nincs nagyobb szellemi bűn a modernista értekezés ellentétező logikája szerint, mint a banalitás vagy közhelyszerűség. Ellentmondásosnak lenni, tehát: felkarolni tartalmuknál fogva ellentmondásos eszméket és nézeteket, melyek megdöbbentik a köznapi józan gondolkodást és

megbotránkoztatják a többé-kevésbé általánosan elfogadottat: kötelező érvényűvé, esztétikai (és ennek folytán amorális) kategorikus imperatívussá válik. Mindez magában foglal bizonyos fajta elméleti szélsőségséget. Jó ideje köztudott, ezzel az állásponttal nehézségek és belső ellentmondások járnak együtt. Így az irodalmi modernizmusról írva *Beyond Culture* című könyvében Lionel Trilling felhívta a figyelmet a modern irodalom tanárának paradox helyzetére, akinek lényegében „a társadalomellenesség szocializációját, a kultúraellenesség műveltségéből való kihullását, a pusztító hatás törvényesítését kell tanírtania”.¹⁸ Sorolhatjuk tovább a modernista kultúra, a válság, a szétszakadás, a szélsőségség kultúrájának jellemvonásait úgy, hogy minden szavunkhoz hozzáteszük az ellenoldalt. Hagyományellenes, értelemellenes, polgárellenes, haladásellenes, szabadelvűség-ellenes, humanizmusellenes stb. Ilyen tulajdonságokkal nem csoda, hogy az esztétikai modernizmus politikája, „az önmaga ellen gondolkodás politikája”, ahogy *A lét kísértésének* elején meghatározza Cioran: végül is készségesen felkarol a szélsőséges nézeteket és védelmébe veszi azokat, egész egyszerűen azért, mert azok tarthatatlanok és igazolhatatlanok. E szélsőséges álláspontok természetesen egyformán érkehetnek a jobb- vagy a baloldaltól – gondoljunk csak a spanyol polgárháborúban fontos szerepet játszó anarchista baloldalra, vagy a leninista–sztálinista baloldalra a Szovjetunióban vagy máshol. Jó példa tulajdonképpen Cioran vonzódása leninizmushoz, mint az általa annyiszor megfogalmazott, bármi áron apokaliptikus forradalomhoz vezető másik úthoz. A modernizmust, tehetjük hozzá, átitatta a forradalom mitológiája, és véleményem szerint nemcsak a társadalmi vagy nemzeti forradalommal, hanem éppen a gondolkodási modellként alkalmazott forradalom eszméjével.

„Hogyan lehet az ember perzsa?” Valóban, hogyan lehet az ember román? Az utóbbi kérdésre keresvén a választ, Cioran felillant néhány roppant bonyolult és részletes példát arra, amit oly emlékezetesen szorgalmazott, hogy hogyan képes az ember önmaga ellenében gondolkodni. Ha a franciául írott műveiben, elsősorban *A lét kísértésében* található románokkal kapcsolatos utalásait összességükben, és stílusának retorikai szélsőségeitől függetlenül vizsgáljuk, majd a *Románia színeváltozásával* állítjuk párhuzamba, akkor tetten érhetjük az erkölcsi önvizsgálatba merült Ciorant – habár itt az erkölcsi nem a legjobb kifejezés, minthogy Cioran szerint az írás mentes minden erkölcsi kategóriától. Az önvizsgálat mégis alkalmas meghatározása annak, ami itt történik. Mert, miközben oly kíméletlenül kemény nemzete tökéletlenségével szemben, voltaképp nem saját múltjának hősi ábrándjait tagadja-e meg? Az ábrándokat, amelyek dejes hatása alatt nemcsak hazája révült átváltozását óhajtott, hanem el is kötelezte magát egy abszurd, veszedelmes politika mellett? Népével kapcsolatos megjegyzései mélyén nyilvánvaló, hogy a kudarc motívumára találunk, és ha végül is Cioran azonosul a románsággal, nem véletlen, hogy azzal azonosul, amit a románság kudarcának értelmez, vagy amit, ironikus túlzással, a kudarc tudományának és szellemének akar látni. Cioran frói énje láthatólag nagyvárosi mániában szenved, innen származik „a kudarchoz is lángelmét utalni” kényszere. De végső soron, mikor már

mindent kimondott és végrehajtott, úgy tűnik, Cioran azt sugallja, hogy romának lenni értelmetlen. Romának lenni egyszerre nevetséges és tragikus, ha elfogadjuk a „kis kultúrák tragikumának” eszméjét, amelyet Cioran sohasem tagadott meg.

S van bármi másnak több értelme? – kérdezném Paul Valéryvel. Nem nevetséges, farsangi örület-e minden egyedi létezés, ha az egyetemes és eszményi lényeg szem-

szögéből nézzük? És egyáltalán, mit számít a kis és nagy kultúrák közötti megkülönböztetés ebből a perspektívából? Vagy fogalmazzunk másként, vajon a nagyobb egyedi lét kevésbé komikus, mint a kisebb? Ahogy Montesquieu-t fordítja Valéry bölcsen, az igazi kérdés: „Hogyan lehet az ember az, ami?”

FORDÍTOTTA KISS ZSUZSÁNNA

J E G Y Z E T E K

1. Paul Valéry: *Oeuvres*. szerkeszti Jean Hytier, Párizs, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1957. első kötet 514. l.
2. E. M. Cioran: *The Temptation to Exist*, fordította Richard Howard, Chicago Quadrangle Books 1968, 69–71. és 73. l.
3. Érdeemes megjegyezni, hogy amikor a kommunista cenzúra 1989-es megszűnte után a könyvet újra kiadták Romániában, Cioran maga nézte át, és tisztította meg saját könyvét az ideggyűlölet és az antiszemitizmus bizonyos zavarba ejtő passzusaitól.
4. Lásd *How Can One Be Roumanian in Southeastern Europe* 10, 1, 1983, 25–36. lapok. Mivel én a *Kis elmélet a sorsról* olvasatánál nem ismertem, s nem vettem figyelembe a *Románia átváltozásait* mint titkos szövegháttérrel, akkori értelmezésem egy része tarthatatlan.
5. Lásd *Convorbiri cu Cioran (Beszélgetések Ciorannal)* Bukarest, Humanitas, 1993/11. l.
6. Eugen Weber *Románia* című fejezete Hans Rogger és Eugen Weber kiadásában *The European Right: A Historical Profile* Berkeley University of California Press, 1965/567–68. l.
7. E. Ionesco *Anti-didotes*, Párizs, Gallimard, 1977, 94–96. l.
8. „A fasizmus – jegyezte meg E. Weber –, az értelmiségieknek, akik csatlakoztak hozzá, stílusprobléma volt: létezésük, viselkedésük, életkörülményeikhez való viszonyulásuk módjának a problémája. A lelkesedők közül sokan, mint például Brasilach is, a fasizmust nem elvnek tekintették, hanem a lát nagy lehetőségének.” Lásd Eugen Weber: *Varieties of Fascism, Doctrines of Revolution in the Twentieth Century* (Malabar, Florida, Krieger, 1982., eredetileg 1964-ben közltek) 138. l.
9. Nem véletlen, hogy Mircea Vulcanescu *Dimensiunea romaneasca a existentei (A létezés román dimenziója)* című esszéjét, mely 1943-ban jelent meg először, Ciorannak ajánlotta.
10. Lásd Fritz J. Raddatz 1966-ban készült interjút Ciorannal, in *Convorbiri cu Cioran (Beszélgetések Ciorannal)*, 166. l.
11. *Nationalism and Antisemitism* című tanulmányában Leon Volovici a következőre figyel föl: „a Románia átváltozásaiban Cioran folyton ismételt állítása a zsidók felsőbbrendűségéről meglepő színe volt a román nacionalizmus új retorikájának. Rendkívüli képességei miatt a zsidóság szinte legyőzhetetlen volt, és nem lehetett beolvasztani.” (120. l.)
12. *A Schimbarea la fata (A színváltás)* című fejezet a *Románia átváltozásának 1937-es kiadásából*, 134. l.
13. *The Temptation to Exist*, 20 l.
14. *History and Utopia*, 15. l.
15. *History and Utopia*, fordította Richard Howard, New York Seaver Books, 1987, 3–5. l.
16. Interjú Fritz J. Raddatznak in *Convorbiri cu Cioran (Beszélgetések Ciorannal)*, 175. l.
17. *Ibid.*, 170. l.
18. Trilling: *The Modern Element in Modern Literature* című esszéjéhez, mely a *Beyond Culture* kötetben jelent meg (New York, Viking Press, 1961); lásd *Five Faces of Modernity* című kötetemben, Durham, N. C. Duke University Press, 1987) 91–92. l.

A bukás stratégiái: önkultusz – énkultusz

SZÉLJEGYZETEK EGY KÉSZÜLŐ CIORAN-MONOGRÁFIÁHOZ

MISKOLCZY AMBRUS

Il m'a toujours semblé que nos concitoyens avaient deux fureurs: les idées et la fornication. A tort et à travers. Gardons-nous, d'ailleurs, de les condamner; ils ne sont pas les seuls, toute l'Europe en est là.

ALBERT CAMUS: La chute

Emil Cioran a 20. század nagy száműzöttjeihez tartozik. Nem egyszerűen nyelvet cserélt, hanem látványosan megtagadta anyanyelvét. 1949-től 1989-ig románul nem volt hajlandó beszélni sem, pontosabban ezt a látszatot ápolta, mert azért barátaival kivéteelt tett. Egy párizsi manzárdba húzódott, nagyvárosi remekként, és még az írói díjakat is elutasította. Igaz, a tengerpartra menekült a nyári kánikula elől, és díjak elutasítása is jó reklámnak bizonyult. Legalább volt miről beszélni, amikor már interjúkat is kezdett adni. Mert közben sztár lett. Rejtőzködésével sikerült magát rejtélyessé tenni.

Rejtély és rejtőzködés

A Cioran-exegézis nagy közhelye, hogy Ciorant csak Ciorannal lehet magyarázni. A ciorani életművet vagy csodálat övezi vagy elutasításba ütközik. A beavatottak mindent meg is tesznek, hogy ne legyen másképpen. A Mester azonban már ifjúkorában bölcsőbbnek bizonyult immár kiöregedő tanítványainál. Sejtette a veszélyt, és igyekezett elébe menni:

„Nem ítélni lehet el eléggé a 19. századot, amiért olyanira fölkarolta a szövegmagyarázók, az olvasógépek hadát, a szellemnek a Professzorban megtestesülő eltorzulását, aki mintegy jelképe lett a civilizáció hanyatlásának, az ízlés eldurvulásának, annak, hogy a robot fölébe kerekedett a szeszélynek. Kívülről szemlélni mindent, rendszerbe foglalni a kimondhatatlant, semmivel sem szembenézni, mások szempontjait lajstromozni... Egy műnek valamennyi kommentárja rossz vagy felesleges, minthogy mindaz, ami nem közvetlen, érvénytelen. A professzorok egykor kivált a teológiára vetették rá magukat. Annyi

Ez a dolgozat készülő könyvem része. Eredetileg hozzászólást kellett volna írnom Matei Călinescu munkájához, amely a Közép-Európa Egyetemen előadásként is elhangzott. De úgy látom, a jótéktér túl szűk, a Cioran-kutatást elsősorban két-három kérdés foglalkoztatja, melyeket Călinescu is tárgyal. Adataim, adalékaim kiegészítik mindazt, amit Călinescu felsorakoztat a román másság és azonosság – számunkra talán nem oly fontos – témakörében.

mentségük legalább volt, hogy az abszolútumot tanították, hogy csak Istennel foglalkoztak; napjainkban azonban már semmi sem menekülhet gyilkos kompetenciájuk elől.”¹

Márpedig ez a gyilkos kompetencia nem más, mint a dekonstrukció. Módszere az intertextualitás. Cioran hívei nagy szellemek rokonát látják benne. Stílusát Tacituséhoz vagy a francia moralistákéhoz hasonlítják, gondolatvilágát Lao-ce vagy Nietzsche eszméivel rokonítják. Ezt állítják paradox módon azok is, akik eredetiségét vitatják, és azok is, akik epigonnak tartják. Többet mondanak azok, akik szerint egy-egy román műnek egy-egy francia felel meg, a francia író pályája pedig a románét játssza le újra. Cornelius Hell, Doris Herres után Matei Călinescu fejtegette ezt, több-kevesebb tapintattal.

A tapintat talán kulcsszó. Van valamiféle hallgatólagos alku: nem feszegetni Ciorannak azokat a hajdani cikkeket, amelyeket ma már nem vállalna. Nem véletlen, hogy Nietzscheben a rejtőzködést értékelte, és önmaga is azt gyakorolta. Írói létformának tartotta. Cioran rejtőzködését még érdekesebbé teszi a félelem. „Hihetetlen, hogy egy majdani életrajz tudatában senki sem mondott le róla, hogy élete legyen.”² Nem lelki sérüléseinek, szexuális szokásainak a feltárásától retteg. Politikai múltjában vannak zavaró mozzanatok. Heidegger náciizmusának irodalma lasan könyvtárnyi, és terítékre került Mircea Eliade is, vasgárdista cikkei és eszméi miatt. Eliade hívei pedig azt kérik, miért nem veszik elő Cioran politikai publicisztikáját. És miközben manapság Romániában kiadják műveiket, mellőzve a kínos mozzanatokot, az újjáéledő Vasgárda magának követeli őket – vissza.

Íme egy kisebb botrány, amely akkor támadt, amikor Cioran egyetlen franciára még le nem fordított könyvét, lázas politikai látomását: a *Románia színeváltozását* elővetették. Egyébként – hangsúlyozza Ion Negoițescu kiváló irodalomtörténész, aki mint egykori – múltját bevalló – vasgárdista jól ismerte a jobboldali irodalmat – „irodalmunk egyik legjelentősebb műve”.³ És Cioran életművének legproblematisabb darabja. Tudta ezt ő maga is, mindenkinél jobban. Ezért 1990 februárjában a következő „előszó”-t vagy inkább mementót írta a mű harmadik (1936, 1941) kiadása elé: „1935–36-ban írtam ezeket a divagációkat, 23

éves koromban, göggel és szenvedéllyel. Abból, amit románul és franciául közzé tettem, ez a szöveg a legszenvedélyesebb, és ugyanakkor ez áll tőlem a legtávolabb. Nem találok magamra benne, bár akkori életrajzomnak jelenléte számomra magától értetődik. Kötelességemnek hittem néhány modoros és stupid oldal törlését. Senkinek sincs joga a módosításra.”⁴

A rejtőzködő író nagy „húzásai” közé tartozik ez a néhány sor. A NU című fasizoid lap lelkesen közölte a hajdani mű magyarelleneseit. A *Romániai Magyar Szó* szerkesztőjének magyarázatot kérő soraira viszont Cioran keserű vallomással válaszolt: „Honfitársaim részéről mindenre felkészültem.” Az új kiadásban a munka két fejezetét elhagyta, különösen a Magyarországra vonatkozót, amelyet 1934-ben írt. „Mivel a Balkánon nem létezik copy right, mindenki azt közöl, amit akar. Amikor kétegyeket táplálok önmagammal szemben, és ez gyakran előfordul, megvisszázom a gondolat, hogy időben száműztem magam: immár 50 éve.” Ezek után – természetesen – megköszönte a figyelmeztetést, jelezve, hogy ismét felhívja kiadója figyelmét „prehistóriai arcátlankodásainak” kiiktatására.⁵ Egyébként – látni fogjuk – nem néhány oldalt hagyott ki, és nem két fejezetet. Valójában kritikai kiadásra lett volna szükség. Csakhogy ennek legnagyobb ellensége maga az író.

Hitler és Codreanu között

Miféle prehistóriáról van szó? Néhány fasiszta cikkről. Cioran fájlalta, hogy mindenki a Vaszgárdához való viszonyát firtatja, ahelyett hogy a német vagy a kínai filozófiához vagy a középkori misztikához fűződő kapcsolataival foglalkoznának. Valóban, ami igazán érdekes, az az: miként alakult a romantikus én és az egzaltált totalitarizmus viszonya.

Cioran *„Müncheni benyomások. Hitler a német köztudatban”* című cikke a Hitler-mítosz egyik „legszebb” dokumentuma.⁶ Mintha a Sátán diktálta volna megtevesztett – vagy öt megtevesztő – áldozatának. „Nincs ma olyan politikus a földön, aki több rokonszenvet és nagyobb csodálatot ébresztene bennem, mint Hitler. Van valami ellenállhatatlan ennek az embernek a végzetében, aki számára az élet bármely ténye csak a nemzet sorsában való szimbolikus részvétel révén kap jelentést. Hiszen Hitler olyan ember, akinek nincs szüksége magánéletre. Élete a háború óta lemondás és áldozat.” A Roehm-puccs alatt még azok is aggódtak Hitler sorsa miatt, akik azt állították, hogy gyűlölik. De „magával sodorta őket az a misztika, mely Hitler egyéniségéből mítoszt csinált”. „Olyan pátosz és szenvedély jellemzi beszédeit, melyet csak próféta szellem érhet el.” Goebbels szubtilisabb, iróniája finomabb, rafinált értelmiségi gesztusok jellemzik, „de ő nem tud vulkányszerűen és fergetegesen kirobbanni, olyannyira, hogy elveszi az ember kritikai szellemét: Hitler érdeme abban rejlik, hogy elrabolta egy nemzet kritikai szellemét.” Az ember csak úgy tud valamit dinamizálni, csak olyan mértékben hozhat valamit forrásba, ha elveszi az emberektől a közte és köztük levő távolság szabadságát. Egy látomás természetesen csak a csábítás képességében táru fel. Ha mások teljesen felelőtlenül járnak azt az utat, amelyre léptek – íme: ez minden látnok, diktátor és próféta drámai sorsa és felelőssége.” Hitlernél a csábítás képességét – energiát sugárzó és szomorúságot árasztó – fiziognómiája varázsa is

biztosítja. „Hiszen tudni kell: Hitler szomorú ember. E szomorúság nagyon nagy komolyságból fakad. Ez jellemzi az egész német népet, mely kétségbeejtően szomorú, szemben a latin népek svihákok.”

Az *Unter den Linden* tanúja lehetett Cioran annak a fanatikus imádatnak, melyet a nép a vezér iránt tanúsított. Akiknek fenntartásai vannak Hitlerrel szemben, „kulturálatlanság”-át – az eredeti szövegben is idézőjelben – róják fel neki. Cioran ellenvetése: „Mintha egy nemzet vezetéséhez arra volna szükség, hogy az ember minden beszédében Goethét idézze! A lényeg a lélek végtelen remegése, a történelmi önmegvalósítás abszolút kívánsága, az abszurdumig erős rajongás, a teljes önfeláldozásra való irracionális készség. El kell ismernünk, hogy a mai Európa diktatúráiban van valami ebből a szenvedélyből. Ahhoz, hogy erővé váljon valami, ilyen szenvedélyre van szükség, és ezért komolyan fel kell tennünk a kérdést, hogy a kis nemzetek képesek-e ugrásra diktatúra nélkül”.

Ugyanakkor igaz, a diktatúrák a szellem válságát jelentik. „Minden diktatúra úr a kultúra történeti haladásában. Ezt a nemzetiszocialisták közül is sokan elismerik. A német kultúra fogyatékosága az egyetemesség hiánya. A nemzetiszocializmussal eltűnt az egyetemesség illúziója.” Viszont az is igaz, a nemzetiszocializmus egy év alatt többet csinált, mint a fasizmus tíz év alatt. „Lehet, hogy Mussolini tehetségesebb, mint Hitler; nem kell viszont elfelejteni, hogy ez utóbbinak összehasonlíthatatlanul nagyobb nehézségekkel kellett megküdenie, és Németország végzete végtelenül bonyolultabb és drámaibb, mint Olaszországé. Németországban igazi társadalmi tragédia bontakozik ki: emberileg, a jelen körülmények között, nem lehet megbirkózni a munkanélküliséggel. Egy nemzetben a feszültséget csak fokozza az, hogy ha lehetetlen az egyébként megoldhatatlan problémák közvetlen és gyakorlati megoldása, továbbra is tartósan az »örök dinamika« létkörében él”.

Cioran elismerte, hogy igen erős a katolikus ellenzék. A pápa megtiltotta a Hitler-Jugendben való részvételt. A bajorok is, egy percet sem habozva, inkább a vallást választják. „Hitler viszont többet jelent a német nép számára, mint ki tudja milyen pápa, aki beleszól egy nép belügyeibe annak a kereszténységnek a nevében, amelyet triviálissá tett a politika, és katolicizmusnak neveznek.

Hitler tüzes szenvedélyt vitt a politikai harcokba, és messianisztikus hévvel dinamizálta azon értékek területét, melyeket a demokratikus racionalizmus lapossá és triviálissá tett. Valamennyiünknek szükségünk van misztikára, mert mind meguntuk azt a sok igazságot, melyekből nem csapnak lángok.”⁷

A másik cikk, amelyet Cioran mindenképpen el akart felejteni, talán utolsó politikai írása: *„A Kapitány belső profilja”*; a Codreanu-kultusz „műremeke”. Pontosabban nem is cikk ez, hanem rádióbeszéd, amely 1940. november 27-én hangzott el. A messianisztikus remények létkörének félelmetes felidézése:

„Corneliu Codreanu előtt Románia lakott Szahara volt. Aki az ég és föld között leledtek, azokban nem volt semmi, csak a várakozás. Valakinek jönnie kellett. Valamennyien a román sivatagban vonultunk, semmire sem voltunk képesek. Még a megvetés is erőfeszítésnek látszott.

Az ország nem lehetett probléma csak negatív módon. A legóvatlanabb reményeinkben is létének csak pillanatnyi igazolását láttuk, mint egy sikerült bohózatnak. És valóban, Románia nem volt több, mint egy sikerült bohózat.

Szabadon forgott benne az ember, múlt és jelen nélkül, megszeretve a küldetés hiányának édes feslettségét.

Szegény ország egy nagy szünet volt a nagyságot nélkülöző kezdet és a bizonytalan lehetőség között.

Bennünk nyögött a jövő. *Egyvalakiben* zengett. És ő megtörte létünk szelíd hallgatását, és arra kényszerített, hogy *legyünk*. Egy nép erényei benne öltöttek testet. Románia a *lehetőségből erővé* kezdett válni."

Ciorannak megadatott, hogy néhányszor beszélgesse a Kapitánnyal. Ilyenkor, megvallja, „furcsa félelem és megérzésekben gazdag lelkesedés fogta el.” A Kapitány nem szenvedett az ún. értelmiségi alapvető bűnében. „A Kapitány nem volt „okos” (*deștept*), a Kapitány mély volt.” Különbösen is az ország szellemi veresége a tartalom nélküli intelligenciából eredt. De a Sors szólt nehéz és ritka szavajárásából. Amikor 1934-ban Cioran jelente neki, hogy milyen érdekes lenne, ha megírná életét, az egykori joghallgató így válaszolt: „Nem a könyvtárban töltöttem az életemet. Nem szeretek olvasni. Megvagyok így, és gondolkodom.” És: „Ezek a gondolatok szótték sorunkat. A természet és az ég árad belőlük.” Mert: „Corneliu Codreanu nem az adott, modern vagy kortársi Románia problémáját vetette fel. Ez kevés lett volna. Nem felelt volna meg világlátása dimenzióinak sem és várakozásainknak sem. A problémát végső elveiben vetette fel, a nemzeti lét totalitásában. Ő nem nyomorúságos helyzetünkön akart javítani, hanem *Románia mindennapi életébe az abszolútumot akarta bevezetni*. Nem a történelmi pillanat, hanem a történelem forradalmát. A Légiónak így nemcsak Romániát kellett volna megteremtenie, hanem megváltani a múltat, felszámolni az évszázados távollétet, hogy egyetlennél álló örültséggel behozza a hatalmas elvesztett időt.

A legionárius pátosz reakció a balszerencse múltjával szemben. Ez a nemzet tökéletesen nem tűnt ki semmiben, csak a szerencsétlenségben. Sohasem cáfolta meg önmagát. Szubsztanciánk végtelen negatívum. Innen annak lehetetlensége, hogy meghaladjuk a destruktív keserűség és az optimista őrjöngés közötti ingázásunkat.”

A Kapitánynak is elmondta Cioran azt az aggodalmát, hogy a román múltban nincs semmi reménykeltő.

„– Igazad van – válaszolta. – Mégis vannak bizonyos jelek.

– A legionárius mozgalom – tette hozzá.

És akkor megmutatta, miként képzei a dák erények fel-támasztását. És én megértettem, hogy a dákok és legionáriusok között létünk szünetelt, mi pedig Románia újrakezdését éljük”.

A Kapitány jelentést adott a románok létének. Előtte a román csak román volt, azaz szendergésből és megaláztatásból összeállt emberi anyag. A legionárius minőségi román, veszélyes, magában hordja saját és mások sorsát, végtelenül fenyegető vihar. A Vaszgárda: fanatikus erdő...

„A Kapitány nemcsak látnok, hanem gazda is, szentlelkű. A történelem ilyen nem ismert. És nem ismert olyan mozgalmat sem, amelyben a megváltás kérdése úgy összefonódott volna a gazdasággal. Megmutatta, mi a hőstett és a megváltás, a politika és a misztika. Egyformán érdekelte

egy kantine megszervezése és a bűn problémája, a kereskedelem és a hit. Ne felejtse senki: *A Kapitány az abszolútumban álló gazda*.

Mindenki azt hitte, hogy érti. Mégis senki sem értette. Meghaladta Románia kereteit. Magának a mozgalomnak is oly életmódot diktált, amely meghaladta a román ellenállást. Túl nagy volt. Olykor azt hiszi az ember, hogy nem egy fejesztett alakkal való konfliktusnak lett az áldozata, hanem az ő nagysága ütközött a mi parányiségünkkel. Nem kevésbé igaz, hogy az üldöztetés korszaka olyan jellemeket hozott fel, akiket még a legmerészebb utópia sem ígérhetett.

Egy szolga nemzetbe ő öntött becsületet, és egy gerinctelen nyáját büszkévé tett. Hatása nemcsak tanítványait formálta, hanem bizonyos értelemben ellenségeit is. Hiszen ezek a semmirekellő csúszómászókból szörnyetegek lettek. Keménységre szorította őket, jellemet kényszerített rájuk a rosszban. Nem lettek volna pokoli figurák, ha a Kapitány nagysága nem követelt volna meg negatív egyenértéket. Nem lennének igazságosak a hóhérok szemben, ha félresiklottaknak tekintetnénk őket. Mind megvalósították önmagukat. Sőt mi több, féltékenységet ébresztettek az Ördögben.

A Kapitány körül senki sem maradhatott langyos. Valami új borzongás járta át az országot. A lényeg korbácsolta fel az emberi régiót. A szenvedés lett az érdem ismerve, és a halál az elhivatottság. Néhány éven belül Románián tragikus érzés hatalmasodott el, melynek ereje kárpótolt minket ezer év nem-történelme miatt. Egy ember hite olyan világot teremtett, amely maga mögött hagyja az antik tragédiát és Shakespeare-t. És mindez a Balkánon!

Ha abszolút síkon kellett volna választanom Románia és a Kapitány között, egy percet sem haboztam volna.

Halála után mind magányosabbnak éreztük magunkat, de magányunkat meghaladta Románia magánya.

Nincs a szerencsétlenség tintájába mártott olyan toll, mely le tudná írni sorsunk esélytelenségét. Mégis, legyünk gyávák és vigasztaljuk magunkat. Jézus kivételével egyetlen holt nem volt jobban jelen az élők között. Volna okunk a felejtésre? „Ezentúl az országot egy halott vezeti” – mondta nekem egy barátom a Szajna partján.

Ez a halott az örökkévalóság parfümjét szórja a mi emberi pelyvánkra, és visszahozta az eget Románia fölé.”

Ha valamikor sikerült megvalósítani Ciorannak az abszurdot, akkor ezzel a cikkével mindenképpen. Nicolae Iorgát, a nemzetközi híru történezt azon a napon, amikor e beszédét Cioran beolvasta a rádióban, a legionáriusok egyik különítménye elfogta, és éjszaka agyonverte. Bosszúból, mert két éve, 1938. november 30-án Károly király, aki a fasizmus ellenében diktatúrát vezetett be, megölette „szökés közben” Codreanút, akit Iorga miatt tartóztattak le, hiszen az becsületsértés miatt beperelte a gárdista vezért, amiért fél évet kapott, majd hazaáruhási perben tízévi kényszmunkára ítélték. 1940 szeptemberében Mihai Antonescu marsall és a Vaszgárda átvette a hatalmat. De a Vezérré előlépő katona 1941 januárjában, amikor kitört az ún. legionárius felkelés Bukarestben, kegyetlenül leszámolt átmeneti szövetségeseivel, akiknek vezetői közül sokat Németországba menekítettek, hogy aztán, látva a román Vezér megbízhatóságát, nagy részüket ott zárják koncentrációs táborba... Valóban, tragi-

kus mozgalom a Vasgárda. Kétségtelenül kevesebbet ölt, mint belőle ölte. Viszont az erőszak légkörét ő is terjesztette Romániában, és ezzel előkészítette, érzelmileg-ideológiailag maga is megalapozta a százezres tömeggyilkosságokat, miközben maga is erőszak áldozatául esett. Igaz, a világháború végeztével a gárdista vezetőket nem állították nemzetközi bíróság elé.

A Hitler-kultusznál is kínosabb kérdés azonban Cioran esetében az antiszemitizmusé. 1982-ben a következő éles kérdést kapta Cioran: Amikor Olaszországban Cioran neve szóba kerül, akkor gyakran azt mondják: »Kétségtelenül érdekesen ír, de reakciós szerző, akinek kapcsolatai voltak a fasiszta mozgalommal«...Nem kívánja saját álláspontját kifejteni? Mire a ciorani válasz: »Mindent el kellene mesélnem, ami ifjúkoromban Romániában történt, oly sok időre lenne szükségem! A király ellen voltam, vad gyűlölettel gyűlöltem, aminek a következő tény az oka: mindennap abban a könyvtárban olvastam, amely a Királyi Palotával szemben helyezkedett el (nagyon szegény voltam), és láttam a királyt, amikor kiment és bement. Engeszkelhetetlen gyűlöletet tápláltam irányában. Akkor teljességgel anarchista voltam, a könyvtárban pedig az anarchistákat olvastam, 21 éves voltam. Nincs szó politikai ideológiáról, hanem abszolút lázadásról. Akkor egész lételem meghatározó dolog történt, talán életem legrendkívülőbb eseménye. Volt két gyermekkori barátom, akikkel együtt jártam a bukaresti egyetemre; az egyik apolitikus volt, a másik harcos kommunista, 16 éves korában írt egy könyvet »A kapitalista civilizáció halála« címmel. Csodáltam őt. Volt akkor egy szervezet, a fasizmus, a miszticizmus és fanatikus ortodox vallásosság keveréke, amely szervezetet Mihály Arkangyal Légiójának hívták. A mozgalom egyik híve, Marin Ștefănescu filozófus, aki Párizsban tanult 1914 előtt. Nagyon derék ember volt, de megsebesült a háborúban, és majdnem megőrült. Ilyen beszédeket tartott: »Egyetlen értelmes lény sem lehet kommunista. Platon értelmes volt, tehát nem lehetett kommunista.« Ebből az abszurd érvelésből két barátommal gúnyt űztünk. Egyik vasárnap délután mindhárman elmentünk a filozófushoz. Egy nagy teremben foglaltunk helyet, és amikor csak valami hülyeséget mondott, nagyon röhögtem. Egyszer csak így szólt: »Hazánk veszélyben van, és feláldozzuk magunkat a hazáért.« Ekkor mindenki felállt, rajtam kívül, aki ülve maradtam, és fetrengtem a nevetéstől. Még más számárságokat is mondott, de én csak hahotáztam: »ha, ha, ha!« Körül voltam véve, nem volt kiút. Akkor olyat tettem, amiről ma sem tudom, hogy sikerült. Átvágtam magam mindenkin, kijutottam a folyosóra, és futásnak eredtem. Négyen is nekem ugrottak, de a rendőrség megmentett. Két hónapig rejtőznom kellett, mert kerestek. Közbejött viszont egy lélektani probléma: olyan félelem támadt bennem, hogy elkezdtem érdeklődni a csoport iránt, és mivel az harcolt az ellen a személy ellen, akit a földön a legjobban gyűlöltem: a király ellen, elkezdtem rokonszenvezni a Vasgárdával. Szerencsére francia állami ösztöndíjasként Párizsba jöttem.⁹

Legionárius antiszemitizmus?

A király iránti ciorani gyűlölet és az antiszemitizmus: a királyt főleg azért illett akkor gyűlölni, mert az ő Madame Pompadourja, Magda Lupescu zsidó volt. Ez a szép erkölcs-telen hölgy lett az antiszemita propaganda célpontja, mint

a zsidó ármány és tőke megtestesítője, bár a zsidók sorsa nem nagyon izgatta.¹⁰ Cioran nem a habzó szájjú, vulgáris antiszemitizmust képviselte, amelyet oly sok kortársa. Az antiszemita szókincs olyan kifejezései, mint zsidó lepra, pestis stb. nem fordulnak elő nála. Némileg talán megtévesztő annak hangsúlyozása, hogy a fiatal nemzedék hangadói közül ő Nae Ionescuhoz hasonló módon foglalkozott volna a zsidó szellemmel, és előtte senki sem sorolta fel olyan részletesen a zsidók „ördögi vonásait”.¹¹ Inkább azt mondanám, senki sem írt olyan intellektualizmussal a zsidókról, mint ő. És nem hozakodott elő olyasmivel, hogy azok meghamisítják a román értékeket – ami miatt kortársai a „legionárius antiszemitizmus”-t magasabbrendűnek tartották, mint az antiszemitizmust általában.¹² Cioran nem is cikkeiben emlegette a zsidókat, hanem a *Románia színeváltozása* később elhagyott fejezetében. Itt valóban más fajként kezeli a zsidókat, és – mint hangoztatta – ha bízna a románokban, példaként állítaná őket honfitársai elé. És fel is róta a román nacionalizmusnak, hogy az antiszemitizmusból eredezteti magát. Íme néhány mozzanat a mű gondosan kihagyott fejezetéből. »A zsidó nem felebarátunk, nem hozzátartozónk, és bármilyen meghitt viszonyba kerülünk vele, ha akarjuk, ha nem, szakadék válszt el tőle. Mintha csak más majomfajtából vált volna ki, mint mi, és kezdettől steril tragédiára, mindörökké beválthatatlan reményekre ítéltetett volna. Emberileg nem tudunk hozzá közeledni, mert a zsidó először zsidó, aztán ember. Ez a jelenség mind az ő, mind a mi tudatunkban lezajlik.«

A zsidókérdés olyan bonyolult, mint Isten létének kérdése. Vámpirizmusuk vagy agresszivitásuk ugyan jellemző vonásuk, de nem magyarázza meg a zsidó természet titkát. »Ez a faj, amelynek belső tűz gyűlöletből táplálkozik, hihetetlen tanúságot tett a szeretetről. Aki ismeri a haszid misztikát és néhány rabbijának az életét, beleremeg a szeretet oly példái láttán, amelyek kihívják az élet törvényeit, ritkaságuk miatt embertelenek, és gyakran maguk mögött hagyják a kereszténységet. Csak egy elítélt népnél fordulnak elő ilyen esetek, melyek a nagy önmegváltások jelentőségével bírnak. A szentség a zsidóknál tisztán nemzeti jellegű, egy népet kell megváltania a pusztulástól.«

A zsidókérdés egyetemes történelmi perspektívából megoldhatatlan. A történelem átka és az idő múlásával nagyobbodó kérdőjel. »Nincsenek nemzeti megoldások rá, amelyek, ha valahol megoldják, ne tennék kevésbé bonyolulttá a világ többi részén. Néhány századdal korábban Spanyolország megszabadult a zsidóktól, Németország a maga részéről felszámolja az egész problémát. Mennyivel lett a zsidók okozta szerencsétlenség kevésbé fenyegető a világon?«

Amikor egy nép öntudatra ébred, fatális módon összeütközésbe kerül a zsidókkal. Fokozódik az addigi látns gyűlölet. Sőt vannak olyan történelmi pillanatok, amikor a zsidók végzetes módon árulók lesznek. Az a zsidó, aki úgy nyilatkozott, hogy őt közömbösen hagyja Erdély elvesztése, a zsidók leplezett véleményét tükrözi. Nem rázzák meg őket a nemzeti katasztrófák. Németországban mesés hasznót húztak a háború végén. »Sehol sem érezvén magukat otthon, nem érzik az elidegenedés drámáját. A zsidók az egyetlen nép, amely nem kötődik a tájhoz.« A cigányok is

inkább természetközeli élnek, mint ők. „Noha minden zsidó egy Isten egy cigányhoz képest, bárki közelebb érzi magát ez utóbbihoz. A zsidók mindenben egyediek, nincs párjuk a világon, egy átok terhe nyomja őket, amelyért nem felelős csak az Isten. Ha zsidó volnék, rögvest megölném magam.”

A zsidók oly mélyen belefolytak egy nép életébe, hogy ha nem is képesek új életvitüket diktálni, tönkretelhetik az előzőt. Katalizátor szerepük van, gyorsítják a folyamatokat. Ha létszámuk egy országban nem haladja meg a szükséges méregmennyiséget, sajnálatos evidenciaként elfogadható jelenlétük. De: „Nincs egész sor ország, amelynek nincs szüksége zsidókra? Nem volna-e könnyebb az út Románia számára a legintelligensebb, letehetősebb és legszemtelenebb néppel való konfliktus nélkül?” A zsidók az antiszemitizmust a válságos idők termékének tartják: diverziónak és gyávaságnak. Ez teljességgel igaz Oroszországban, ahol a történelem legostobább rendszere valóban pogromokat szervezett, hogy elterelje a figyelmet. De egyáltalán nem igaz Romániában, melynek háború utáni rendszere filozofia, értve ezen a toleranciát és a zsidóktól való félelmet. A zsidógyűlölet mélyebb okokban keresendő. Nem is abban, hogy vannak köztük gazdagok. „Mennyivel jobbak a román kapitalisták mint a zsidók? Ugyanaz a bestialitás jellemzi egyiket s másikat. Nem hiszem, hogy olyan nemzeti forradalmat csinálhatnánk, mely megsemmisíti a zsidó kapitalistákat, és megkíméli a románokat. Az a nemzeti forradalom, amely az oláh (valahí) kapitalistákat meg akarná menteni, álarcosbál lenne.”

Az antiszemitizmus valódi oka az, hogy a zsidók a nemzeti és politikai megerősödési kísérletek ellen voltak. „Mindig bírálták Romániát, és a számukra kedvező demokrácián kívül minden konszolidációs törekvést barbárnak, reakciónak minősítettek. Márpedig nincs reakciónak, mint a zsidó sajtó. Néhány hülyét és degeneráltat, akik az amúgy is romlott demokráciát kompromittálták, hatalmi eszközükként használnak a zsidók, egy egész országot sértve halálra. Számunkra, románok számára nincs üdvösség, csak más politikai rendszerben. A zsidók minden olyan eszközzel ellenszegültek, amellyel csak rendelkezik az ő földalatti imperializmusuk, cinizmusuk és évszázados tapasztalatuk. A demokratikus rendszernek Romániában nem volt más hivatása, mint a zsidók és a judeo-román kapitalizmus védelme. Egyszer és mindenkorra jegyezzük meg: a zsidóknak semmi érdeke, hogy konszolidált és öntudatos Romániában éljenek.”

A kemény ítéletet saját élettapasztalatával nyomatékosítja Cioran. „Mindannyiunknak volt az életében egy kor, amikor meghatottak a zsidók szenvedései. Amikor azonban rájöttem, hogy mi románok többet szenvedtünk, mint ők, akkor felhagytam ezzel a fajta stupid szentimentalizmussal. Ha nem koncentrálok minden erőmet, akkor biztos, hogy efemer képként eltűnök a történelemből. Romániának nincs szubsztanciája. A zsidók? Minden ember, akinek van történelmi műveltsége, lelki fájdalommal el kell ismerje a következő axiómát, a történelem egyetlen axiómáját: az utolsó nép, amely eltűnik a zsidó lesz. Ha szétverjük a román zsidóságot, újjászületik a zsidóságból, amely örök és bolyong, mint a történelem vagy Isten lelkiismeret-furdalása.”

A zsidók minden nacionalizmus esküdt ellenségei. Nem

tudnak megbékélni azzal a fatális ténnyel, hogy a nemzeti konfliktusok gyakoribbak, mint a társadalmiak. „Mégis nagy érdemük, hogy az egész múlt század folyamán a társadalmi kérdések kapitalis jelentőségét hirdették, megoldásuk szükségességét, egész az obszesszióig. Ha a konfliktusok csak társadalmi jellegűek volnának, akkor a zsidók elemükben éreznék magukat a történelemben.” A legnagyobb bűn az, hogy a marxizmus révén a kollektivisták eszméi materialista jellegűek voltak. Ezáltal individualizálódtak a zsidók. Nem univerzalizáltak, hanem internacionalisták, mesterséges értékek hordozói. A zsidókat elsősorban az internacionalizmus vonzotta a kommunizmusban, és csak másodsorban a társadalmi igazságosság. A kommunizmus igazolja világbani bolyongásukat. A vállalkozói szellem és a verseny kiiktatásával a kommunizmus azonban nem biztosít jólétet, csak zsidó politikai hegemoniát. A következő kommunizmus zászlócska számukra. Erre Oroszország a legjobb példa. A gazdasági vezetésben nem tudnak élni azokkal az erényekkel, melyekkel a kapitalizmusban érvényesültek. Ugyanakkor Oroszország elszigetelte őket mint tömeget, igaz, azzal az elégtétellel, hogy betiltotta az antiszemitizmust. Mégis ostobaság lenne őket felelőssé tenni az orosz forradalomért, hiszen ez évszázados szenvedések eredménye. A zsidóknak tulajdonítani az orosz forradalmat! – felháborító a nacionalizmusnak ez az elméleti szégyenfoltja. Cioran a materializmusért tette őket felelőssé. „A zsidó szellem hajtott a végre az átmenetet a német idealizmusból a leglaposabb materializmusba.” A kommunista érásban kiürült az emberiség. „Annyira kisszerű a kommunista antropológia, hogy az ember felteheti a kérdést, vajon az ember megérdemelte-e a vallást, amely egyedül túlozta el az ember szerepét az univerzumban.”

A zsidókban tehát a *Wille zur Macht* elvének diadalmas hordozói ünnepli, azt is hangoztatva, hogy az antiszemitizmus pedig csak elősegíti a zsidók eme diadalmenetét, mely talán csak a történelemmel ér véget. Mert: „Mivel magyarázható a zsidó lét csodája, ha nem a küldetés lángjainak állandó táplálásával? És a zsidók történelemben való szárnyalásában, úgy tűnik, ezek jobban megégették lábaikat, mint szárnyaikat, különben nem lehetne megmagyarázni sietségüket az időben, az élet minden pillanatának frenézisét, földi lángolásukat, hogy egyetlen földi kincset se veszítsenek el, ne mulasztanak el egyetlen örömet. Ha csak egy pillanatra is a zsidók feladták volna messianisztikus örvényességüket, eltűntek volna. Évezredek jelenlétük elkerülhetetlen evidenciává kellett volna őket tegye, és mégis csak elutasításra találnak. A világ nem fogadta, és nem fogja őket sohasem elfogadni. Arra ítéltettek, hogy történelmi síkon soha sem valósítsák meg önmagukat, bár a történelem a legszeszélyesebb törekvésük. Ha mégis valamikor eljön számukra a beteljesedés, akkor az csak a történelem végső pillanata lehet. Számukra csak az apokaliptikus megoldás az egyetlen kiút. Alapvetően profetikusan nemzeti, csak a profúciában válthatja meg magát. Állandóan, ki tudja, milyen sorsnak a végére, földi paradicsomot képez, amelyet csak saját romjain érhet el. Nem volt még olyan nép, amely ilyen mohón akart földet és életet. És mindemellett borzalmas ereje abban rejlik, hogy a földhöz való ragaszkodását vallásosan éli át. Annyira foglalkoztatta saját sorsa, hogy vallást csinált belőle. A zsidó messianizmus tökélete-

sen fedi a zsidó vallást. Egyetlen nép sem húzott annyira hasznát istenből, mint ő. Lehet ezért olyan pokoli a sorsa, hogy nem magyarázható csak égi bosszúval.

Az oroszok és a zsidók között abban rejlik a különbség, hogy a zsidók sorsukat vallásosan élik át, az oroszok a vallást élik át sorsként. Ezért az oroszok a világ megváltására törnek, míg a zsidók csak „úgy akarják magukat megváltani mint nép, faj vagy Isten tudja, mi”. A judaizmus nem emeli fel a lelket. A világ mint hiúság (Jób, Salamon, Jeremiás) tiszta lírizmus, termékeny, ám eltűnt a zsidó tudatból. Életérzésük a félelem. Ebben jut kifejezésre a világbani bizonytalanságuk és a világhoz való ragaszkodás. „A lelki paradoxon mégis érthető; nem félünk, csak attól, amit becsülünk, amit nem bírhatunk egészében, mert szubsztanciája más, mint a miénk. A félelem saját tengelyünk iránt vakká tesz, ezért abban keresi az ember magát, anélkül hogy megtalálná. Lehet, ez a lélektani oka annak, hogy a zsidók elvesztek...”

De hogyan vesztet el? Cioran sejtelmes: „A magyarok messziről gyűlölnék, a zsidók középen, centrumunkban. Miként asszimiláljuk mi, szegény nép a történelem legirreduktibilisebb jelenségét. Egy népet, amelynek aktívumát a történelem legnagyobb népein aratott győzelmei alkotják, miként asszimilálhatna egy olyan nép, amely a magyarok, törökök és görögök sötétjében látott napvilágot? A zsidó vitalitás olyan agresszív, és a zsidó szerzési vágy olyan szívszűk, hogy ezzel a munkás és kizsákmányoló néppel szembeni toleranciánk biztos bukásunkat jelentené.” Igaz, „Cioran és Eliade ocsmány náci-barát cikkeiket Auschwitz előtt írták”.¹³ Viszont az odavezető utat szegélyezik ezen írásaik. „A hitlerizmus – fejtegette Cioran *Románia színváltásában* –, ha nem vetette volna fel oly kategorikusan a zsidókérdést, ha nem hozott volna megoldást ebben az egyetemes kérdésben, akkor kevésbé érdekelné a világot. Hasonlóképpen keresztény- és bolsevizmusellenessége. Németország nem univerzalista, nemzetileg oldja meg az univerzális problémákat.”

Cioran zsidók iránti gyűlölete és csodálata egyszerre felhívás az erőszakra és lemondás róla. Antiszemitizmusa jellegzetes intellektuális konstrukció. Nietzschei életszemlélete és erdélyisége magyarázza. Erdélyben ugyanis még eleve nem alakulhatott ki a másságnak és a zsidó másságnak az a vallásos és verbális hévvel társuló gyűlölete, mint Ó-Romániában. (A magyarokról sem a szokásos lumpengyűlölködéssel írt, hanem némileg hasonlóképpen, mint a zsidókról.) Igaz, visszatérve az erdélyi közeg meghatározó jellegére, a *Ción bölcsinek jegyzőkönyvét* is erdélyi papfiú, a Charles Maurrasszal levelező Ionel Moța fordította le románra. Cioran külső erőkre bízta a „megoldást”: a történelemre, a helyi módzerekben mintha nem hitt volna.

Esszéiben Cioran mélyebben vetett számot fasiszta múltjával, mint akkor, amikor interjúban fagatták, és válaszolnia kellett. Mondhatnók, nem volt annyira óvatoskodó. Amikor Dan C. Mihăilescu felrótta Ciorannak, hogy egyes írásait csak megcsönkítva engedi megjelenni, holott ezzel tönkreteszi a mű belső architektúráját, nem is beszélve a romániai igazságszomjról, a Mester kitért: „Igen, de a mások igazságát ne a mai igények szerint találják.” Ebben csak egyetérthettek, felhozva még azt is, ahogy a Führer Wagnerre és Nietzsche-re hivatkozott. „Lá-

totd? – mondta Cioran –, könnyű egy fél évszázados radikális megnyilvánulást előszedni, hogy valakit ma tönkretegyél. Nem igazságos. És jogom van ahhoz, hogy 1990-ben ne engedjem meg valamennyi '30-as évekbeli megnyilvánulásomat közölni, más idő járta akkor, más idő járja ma.”

Zsarnokok vagy regényhősök vonzásában?

Mintha nem félt volna annyira e veszélyektől, úgy foglalta toskodott Cioran életének legkényesebb mozzanataival *A zsarnokok iskolájában* című esszéjében, amelyet 1956 után vetett papírra.¹⁴ Ebben – Nietzsche nyomán – a politika kísértését szinte természetes emberi ösztönnek nyilvánította. Olyannak, amelynek a birtokosa több, mint a másik, aki nem tudja, mi az. Mert: „Aki nem ismerte a kísértést, hogy az államban ő legyen az első, semmit sem fog érteni a politika játékból, abból, hogy egyesek másokat tárgyá akarnak tenni, nem fogja felismerni azokat a mozzanatok, amelyek együtt a megvetés művészetét alkotják.” Egy olyan világban, amelyben az erő törvénye érvényesül, milyen esélye lehet a toleranciát hirdető szabadságnak? „A szabadság tragikus paradoxona: a középszerűek, akik egyedül képesek csak lehetővé tenni ennek, mármint a szabadságnak a gyakorlatát, nem tudják biztosítani annak tartóságát. Mi mindent az ő jelentéktelenségüknek köszönhetünk, és amiatt is veszítünk el. Így mindig feladatuk alatt maradnak. Ezt a középszerűséget gyűlöltem, amikor fenntartás nélkül szerettem a zsarnokokat, akikről nem mondják majd el soha eléggé, hogy szemben a karikatúrájukkal (minden demokrata operettzsarnok), van végzetük, nagyon nagy végzetük. És ha én kultusszal adóztam nekik, ennek oka az, hogy a parancsolás ösztönétől vezettetve ők sohasem alacsonyítják le magukat dialógusra vagy az érvek felsorolására: ők parancsolnak, rendelkeznek, anélkül hogy tetteiket indokolnák; innen cinizmusuk, amelyet minden erény és bűn fölé emeltem, felsőbbrendűségük, azaz nemességük jelének tekintve, ami az én szememben elkülönítette őket a többi halandótól. Mivel cselekedettel nem tudtam magam hozzájuk méltóvá tenni, abban bíztam, hogy a szó által érek fel hozzájuk, a szofizma és nagyzolás gyakorlata révén akartam olyan gyűlöletes lenni a szellem eszközeivel, mint ők a hataloméival, pusztítani a szóval, szétvetni az ígét és vele a világot, mindkettőjükkel szétrobbanni, és végül romjaik alá temetkezni!”¹⁵

A ciorani életfilozófiát a legjobban azonban nem „barátai” magyarázzák, hanem mesterei. És nem egyszerűen professzorairól van szó: Nae Ionescuról vagy Ludwig Klagesről, vagy kedvelt filozófusairól: Nietzsche-ről és Bergson-ról. Antológiát lehetne összeállítani a ciorani aforizmákból, és azok német és részben francia megfelelőiből. Életelveit például olyan nietzschei tézisek példázzák, mint: „inkább akarja az ember a semmit, minthogy semmit sem akarjon”, vagy: „a rossz lelkiismeretet súlyos betegségnek tartom”.¹⁶ A szépirodalom jelenléte talán mélyebb és rejtettebb. Az önmegvalósításhoz az életelvek átélésének példáját kínálta. Volt olyan időszak, amikor Cioran Shakespeare és még inkább Dosztojevszkij világába költözött, oly mélyen azonosult egy-egy figurával. Élete az ő nagy regénye, egyetlen hőisével: önnön magával. A regényhősök iskoláját járta ki, az ő segítségükkel valósította meg önmagát, miközben egyre inkább elvetette a regényt mint önkifejezési formát. Paradoxonjaiban meg is jelenítette az ér-

zelmek eme zürzavarát. „A hazátlan regényíró” – hangsúlyozta 1956-ban, hozzátéve, hogy „a bölcsesség sarlatánságában több igazság rejlik, mint a regényírói tevékenységben”; és közben már jelezte: „Mint mindenki, te is regénynek gyermeke vagy», ez az én állandó szólalomom és vereségem.”¹⁷ Lássuk hát az ide vezető utat.

1932 áprilisának elején arról írt gyermekkori barátjának, hogy: „Eddig Thomas Mann Tonio Krögerjében lettem fel magam; ugyanakkor megjegyzem, hogy valamiféle démonizáló orosz színezetet viszek bele abba a visszafogott és melankolikus magatartásba, amelyet eddig leírtam, és Thomas Mann novellájának hőstét jellemzi.”¹⁸ 1934 júniusában Münchenből már némi kétellyel írja: „Nem lehetek filozófus, pontosabban: nem vagyok, mert nem vagyok ura saját gondolataimnak. Bármennyit is gondolkozom, mindig magamat érzem gondolataim között, amelyek így egyszerű ürügyekké vagy árnyékokká válnak anélkül, hogy én fény lennék. Azt hiszem bennem egy Iván Karamazov sorsa emésztődik fel.”¹⁹ És valóban: „Az abszolútum szenvedélye ebben a nyomorult világban az összeomlás útja. Minden lázadás olyan meredélyt nyit, amelybe jobb, ha levetjük magunkat, mintsem lelkünket Isten szelíd fenevadaival enyhítsük. A világ összes bölcsé le kellene térdeljen egy kétségbeesett lázadás előtt. Iván Karamazov, én sem fogadom el a világot!” – kiáltott fel *Románia színeváltozásában*.²⁰

A hangzatos kijelentéseknél mélyebb a gondolati egyezés. Cioran nem tud kitalálni olyan „poémát”, mint „A nagy inkvizítor”. Olyan elméletet sem tud kidolgozni, mint Iván Karamazov az egyház és állam viszonyáról, arról, hogy a jövő egyházának be kell kebeleznie az államot. Márpedig ez ugyancsak megfelelt volna a kor szellemének, pontosabban a romániai új-jobboldali szellemiségnek. Sőt Cioran megírta a Vaszgárdának a kereszténységre hivatkozó valláosságát tagadó könyvét: *Könnyek és szen-*

tek címmel, amelyet azért a Balkán legvallásosabb könyvének tartott. Andrei Pleșu emlékeztetett legutóbb, hogy a kereszténység alapkérdése, az eredendő bűn jobban foglalkoztatta, mint Mircea Eliadét, a hivatásos vallástörténész.²¹

Kevésbé hízelgő és prózaibb, de valósabb, ha nemcsak egyetlen regényhősré és annak megnyilatkozásaira ismerünk a ciorani pózokban és gesztusokban. Hiszen fecsegett, mint az öreg Karamazov, szapult a balkáni hazáját, mint Szmeryakov Oroszországot, miközben Franciaországba vágott, elhallgatott dolgokat, mint Rakityin, a nők iránti tisztelet is olykor elragadta, mint Dimitrijt. Megpróbált átszellemülni, mint Aljosa. Pontosabban: népe és hazája számára vázolta fel a színeváltozás lehetetlen vízióját. Mégis alapvetően Ivánra hasonlít. Róla is szól, amit magáról mond: „Európába akarok utazni, Aljosa, elmegyek innen; persze tudom, hogy egy temetőbe kerülök csupán, de drága, nagyon drága temető az nekem! Drága halottak fekszenek ott, s mindegyik kő arról beszél, milyen tűz lángolt abban az elmúlt életben, milyen szenvedélyes hit a győzelmében, az igazságában, a harcában és a tudományában – tudom előre, hogy leborulok, és megcsókolom ezeket a köveket, és sírok felettük, s ugyanakkor mélyen meg vagyok győződve arról, hogy mindez régen temető csupán, semmi több. S nem kétségbeesésben fogok sírni, egyszerűen azért, mert boldoggá tesz a könnyhullatás. Mámorossá tesz tulajdon ellágyulásom. Szeretem a ragadós tavaszi levelet, a kék eget – ez az! Itt nem az értelem, nem a logika a döntő, az ember a bensejével szeret, első fiatal erőit szereti...” Szervesen illeszkednek Iván szavai ahhoz, amit Cioran 1935 decemberében Mircea Eliadénak írt: „Bűnöm az, hogy minden pillanatban tudom, Romániában élek. Te neked ott áll Ázsia refugiumként, nekem csak a Nyugat. De románként csak félresiklott lehetek Nyugaton, Romániában pedig csak pesszimista.”²²

Ö V A L A T T

Fésületlen gondolatok

STANISŁAW JERZY LEC

Üres akasztófák alapján is lehet tudni, hogy valami lóg a levegőben.

Mi a Káosz? Az a harmónia, ami megsemmisült a világ teremtésekor.

Akasztott ember házában nem illik kötelet emlegetni. És a hóhér házában?

Viselhet lúdtalpas ember sarkantyút? Viselhet. Csak nem kell pengetni.

„Az eunuchokkal hosszan elcseveghet az ember” – mondta egy háremhölgy.

Ne fűrészd magad alatt a fát, kivéve ha éppen fel akarnak akasztani rá.

A gaztett szülőanyja a butaság. De az apák gyakran zseniálisak.

Vajon büntetésből, amiért nem hiszek a lélekben, azért nincs lelkem?

Ha gerinctelen vagy, ne próbálj a bőrödből kibújni! A sár néha a mélység benyomását kelti.

Tudom, honnan a zsidók gazdagságának legendája. A zsidók fizetnek meg mindenért.

Soha ne nyiss ajtót olyan embernek, aki kérdezés nélkül is bejön.

Ne meséljétek az álmaitokat. És ha a freudisták jutnak hatalomra?

A mazochista is mindent bevall, ha kínozzák. Hálából.

A szerző azonos című könyve 1981-ben jelent meg Krakkóban.

Sajátos dosztojevszkiji vonás az is, ahogy Cioran némi-
leg paradox módon elutasítja kortársai nacionalizmusát.
Eliadának így írt: „Politikai ügyekben a következő az én
formulám: őszintén harcolni olyan dolgokért, amelyekben
nem hiszek. Miként is gondolható, hogy meg lehet vál-
toztatni egy reakciós mentalitást. Köztem és nacionalistá-
ink között olyan nagy a különbség, hogy tevékenységem
csak összezavarhatja őket. Semmi közös dolgom nincs a
nacionalistákkal, csak a Románia iránti érdeklődés.”²³
Tegyük hozzá, valami elvont Romániáról beszél. Ponto-
sabbban: arról a Romániáról, amely a színeváltozás élmé-
nye helyett némi fasiszta extázis, polgárháborús borzal-
mak közepette sodródott bele a második világháborúba.
És ebben Cioran cikkeivel éppen olyan bűnrészes volt,
mint Iván apja halálában. Cinkosságát így vallotta meg,
már franciául: „Aki szereti hazáját, lelke mélyén azt kí-
vánja, hogy mérsárolják le honfitársai felét.”²⁴ A színevál-
tozás mégsem maradt el. A kollektív színeváltozás he-
lyett, azt hihetnők, egyéninek lehetünk tanúi: Cioran
színeváltozásának.

A színeváltozás anatómiájához

Hogy mi a színeváltozás – Cioran e kedves szömbombája –,
nehéz meghatározni. Ha arra gondolunk, hogy hit nélküli
hívóként határozta meg egyszer önmagát, azaz vallás nélküli
teológusnak, és ha látjuk, hogy elméletének alapja a keresz-
tény tanítás, melyet ugyanakkor tagadott, akkor a színevál-
tozás földi megváltásként értelmezhető. Válasz ez kortársai
kérdésére, hogy vajon lesz-e megváltás. A színeváltozás a
földi megváltás igénye, lehetősége és lehetetlensége. Fre-
netikus fanatizmus vezet hozzá. Először magán próbálgatta.
Huszonkét évesen papírra vetett első könyvében, *A kétség-
beesés csúcsain* így jut el a színeváltozás élményéhez:

*Egy kopasz fejen lévő tetűre emlékeztet. Fénylik
körülötte minden – de azért csak egy tetű.*

*Némely ember gondolatai olyan sekélyesek, hogy nem
érnek még a fejéig sem.*

A Júdás-csók lakat a költő száján!

*„Egyetlen keresztfából két akasztófa kitelne” – mondta
megvetően a szakember.*

Máglyák fényétől nem oszlik a sötétség.

*A nyárfalevél minden rendszerben reszket.
De a fenébe is! Zöldell is mindegyikben.*

*Az optimizmus és a pesszimizmus kizárólag a világ-
vége időpontját illetően különbözik egymástól.*

*Néha magam is filozofikus hangulatba esem. Állok a
Visztula-hídon, időnként a vízbe sercintek, s közben
azt gondolom: „Panta rhei”.*

„Korbáccsal, tűzzel vagy injekcióval minden egyes em-
bernek adjátok meg az agónia élményét, az utolsó pillana-
tok tapasztalatát, hogy a borzalmas kínok közepette kezde-
tét vegye a nagy megtisztulás a halál víziójából. Aztán en-
gedjétek el, és hagyjátok, hadd fusson a rémülettől, amíg
kimerülve össze nem roskad. Garantálom, hogy a hatás
mérhetetlenül nagyobb, mint mindaz, amit eddig normális
úton elértek. Ha tudnám, az egész világra agóniát hoznék,
hogy az életet gyökereiből megtisztítsam; perzselő és min-
denüvé elható lángot vetnék e gyökerekre, nem azért,
hogy megsemmisítsem őket, hanem azért, hogy más ned-
vet kapjanak és más meleget. A tűz, amellyel elborítanám
e világot, nem romokat hagyna maga után, hanem az
eredmény kozmikus, lényegi színeváltozás lenne. Ily mó-
don a világ megszokná a magas hőfokot, és nem lenne a
középszerűség közege. És lehet, ebben az álomban az élet-
ből is eltűnne a halál immanenciája.”²⁵

A színeváltozás összefügg az erkölccsel is. „Aki nem lé-
pett túl az erkölcsön, egyetlen élettapasztalatát sem mélyít-
tette el, nem rontott el egyetlen nekilendülést, egyetlen
vereség színeváltoztatására sem volt képes. A nagy lét ott
kezdődik, ahol leszámol az erkölccsel, mert csak ekkor ké-
pes bármi megkísérlésére, abszolút mindennek a megpró-
bálására, még akkor is, ha a körülmények a tényleges kivi-
telezésben megakadályozzák. Végtelen színeváltozásra van
szükség, hogy abba a tartományba jussunk el, ahol minden
megengedett, ahol a lélek minden lelkifurdalás nélkül a
vulgaritásba vetheti magát, a fenségesbe vagy a groteszk-
be, oly gazdagon összetett dologra tegyen szert, hogy az
élet egyetlen iránya és egyetlen formája se legyen előtte
zárva.” Az eredmény nagylelkűség. A nagylelkű cselekedet
abszurd és az átlagember számára ismeretlen lemondást
követel. „Ami igazán erkölcsös, ott kezdődik, ahol felszá-
molták az erkölcsöt.” A bűn az egyén győzelme, de nem az
eltanult bűn. A bűn nyugtalansága nélkül nincs belső

*Jó tanács íróknak: tudni kell abbahagyni az írást.
Néha a kezdés előtti.*

*Ha belegondol az ember, hogy azon a tűzön,
amit Prométeusz az istenektől lopott, égették meg
Giordano Brunót!*

*Félműveltek dialógusa annyi, mint egy negyedművelt
monológja.*

*Bécsben mutogatják az ágyat, amiben Grillparzer
aludt. Nagy dolog! Gyakran látom X. kisasszony
ágyát, amiben aludt A., a költő, B., a zeneszerző,
C., a festő, D., a színész. Egyelőre.*

*A gyanú árnyéka esett rá. S ebben az árnyékban
húzta meg magát.*

*1957-et írunk. Az első, állatkerti fogságban született
gorilla éve. Hatalmas tudományos siker ez: most
majd megszámolhatjuk, hány millió éve létezik ember
a földön.*

élet. „És egyetlen bűnöst sem lehet elítélni, csak akkor, amikor a bűnt célként tekintik ürügy helyett.”²⁶

Nem véletlen, hogy a színérváltozás fogalmát, amelyet addig csak az egyéni életre alkalmazott, politikai értelemben először egyik németországi cikkében használta. Akkor, amikor meglepte, hogy Németországban milyen sokan vannak rossz véleménnyel Romániáról. „Egy egész világ egyetért azzal, hogy mi nem érdemeljük meg Erdélyt” – fakadt ki. Látva a német fiatalság militarizmusát, és olvasva Spengler apokaliptikus vízióit, még más is meglepte:

„Amíg otthon voltam, sohasem hittem volna, hogy a népek közötti antagonizmus ennyire drámai és elkerülhetetlen, a kölcsönös megértési lehetőségek pedig oly csekélyek. Ahelyett azonban, hogy megalázkodjunk a nagy népek előtt, jobb ha repülőgépeket gyártunk, és a népesség megkétszereződésére törekszünk, jobb ha iparosítunk, mintsem hogy elítéljenek, mert továbbra is ama fatalitás jegyében veszteglünk, amely oda vezet, hogy az ipari népek felfalják az agrárnépeket.

Útött az óra, amikor csak egy másik Romániára gondolhatunk, és küldetésünk nem más, mint Románia színérváltozása.”²⁷

A „színérváltozás” könyve azonban nem aratott sikert. Paradox módon Codreanu magasztalta a szerzőhöz intézett levelében, bár a műben a Vasgárdáról szó sem esik. Sőt némi kereszténységellenesség is jellemzi, hiszen ekkortájt bontakozott ki Cioran keresztényellenes publicisztikája is. A Kapitányt a mű filozófiája ragadta meg, és a frenezis élmenye: „Hiszen – mint írta – mi, mindazok, akik frünk és harcolunk, nem magunktól tesszük ezt, hanem az a román láva hajt előre, amelynek vulkánja fel akar törni a mélyből a magasba.”²⁸ A hívő Kapitány és a hitetlen ideológus nemcsak a Történelemmel való szövetkezésben találkoztak, hanem a napi politikai tennivalók megítélésében is. Amikor 1935 nyarán az olténiai Maglavit faluban egy

őreg pásztornak megjelent az Úristen, és a látomás záródok ezreit mozgósította, Cioran rögtön hangsúlyozta: „A maglaviti pszichóziát konvertálni kell és kizsákmányolni” – mint „minden kollektív jelenséget”, mert „nemcsak hódoló, hanem hódító zárandoklatokat is kell rendezni”.²⁹ A szervezést azonban másra hagyta. Részletekbe sohasem bocsátkozott, mint a kor legionárius brosurái tették. Ahogy megriadt Codreanu a hatalomtól, úgy torpanhatott meg Cioran is magában a Románia színérváltozásában a színérváltozás perspektívája előtt. Verbális delíriumra kimerült abban, hogy elmarasztalta a román hagyományokat. Úgy tűnik, maga Cioran is megrettenhetett attól, hogy milyen áldozatokat követel a mindenkit mozgósítani képes totális társadalom megteremtése. Ezért menekült a hit és csoda felé. „Nem hiszem, hogy nem hiszek Romániában” – vallotta a színérváltozás igenlésének delíriumában. A formulát ismerjük. Húsz év múlva maga Cioran figyelmeztet: „Sohasem mondhatjuk, hogy eleget gondolkodtunk azon, amit Kirillov Sztavroginről mondott: »Amikor hisz, nem hiszi, hogy hisz, amikor nem hisz, nem hiszi, hogy nem hisz.«”³⁰

Cioran érezte, hogy a színérváltozás minnek a metaforája. A román színérváltozás nagy hőse azonban Nicolae Ceaușescu lett. Ettől a cinkosságtól megmenekült Cioran, a kommunista publicisztika ellenségnek tekintette.

A gyónás terhe: Drieu és Camus között

Cioran már Párizsban kovácsolta ki a színérváltozás árát sejtető aforisztikus formuláját: „Raszkolnyikovnak lenni – a gyilkosság mentőkörülménye nélkül...”³¹ Az ellenkezője is igaz. Mindkettő egyszerre. Mert az Aljosa szelídségű Cioran raszkolnyikovi eszméket vallott. Például: „az emberiség jótévői és előrevívői ... mind törvényszegők voltak

A szemfödél belülről, a páciens felől nem díszes!

Minden az ember kezében van. Ezért kell sűrűn mosni.

„Jaj, de szeretnék még egyszer öreg lenni!” – kiáltott fel a frissen megboldogult.

Az einsteini időt is helyi órák mutatják!

Néha megborzadok a gondolattól, hogy a szardíniában véletlenül valami lilliputi Bibliában szereplő Jónásra harapok rá.

Egy szodomita az Állathatározó kézikönyv nézegetésével hozta magát izgalomba. Akkor ez egy pornográf mű?

Hogy miben hiszek? Istenben, ha van.

A házasság: intézmény. Akkor viszont nem túl kevés az alkalmazott benne?

Ha az emberevő késsel-villával eszik – az haladás?

Ügyelj rá, nehogy valaki másnak a meghatottságától szoruljon el a torkod.

Az összes isten halhatatlan volt.

Húsevők! Ne egyétek meg az összes nyulat, mert amikor elfogynek a kísérleti nyulak... ugye, tudjátok?!

Olvasok a gondolataiban: „Ex oriente lux, ex occidente luxus!”

Érdekes, hogy a legüresebb fejekben milyen nehéz visszhangot kelteni.

Hogy hívő vagyok-e? Azt egyedül a Jóisten tudná megmondani.

A bolha sem örömeiben ugrál.

Akiknek semmi közük a művészethez – azoknak ne legyen semmi közük a művészethez. Ugye, milyen egyszerű?

... félelmetes vérontók... És emellett ezek „az igazán nagy emberek ... igen nagy fájdalmat hordoznak ezen a földön”.³² Cioran is elmondhatta (volna): „Ó, bárcsak magam volnék a világon, senki sem szeretne, és én sem szeretnék senkit!” És talán sokszor ki szeretne volna próbálni a raszkolnyikovi színváltást: „Az okoskodás helyét elfoglalta az élet, lelkében egy egészen új világnak kellett megépülnie.”³³ Csakhogy Raszkolnyikov a szerelemben született újjá, és inkább ez a különbség. Cioran viszont ápolhatta és rejtegethette Iván Karamazov bűntudatát. Ha felidézük ezt a múltját, akkor végtelen fájdalommal társul. Kétségtelenül őszinte gesztus viszont, hogy nem tudott sohasem meggyónni. Pontosabban: francia könyveiben kollektív és nyilvános gyónást tartott, fedelmi többesben, az emberiség nevében.

Miért nem tudott Cioran gyónni? Miért tudott volna? Ki várta volna el? Minek, amikor annyian meaculpáztak a stréberek, és ki szeret az örök stréberekkel együvé kerülni? Heidegger és Carl Schmitt erre is hivatkoztak, amikor nem nyilatkoztak náci múltjukról. Ernst Jüngernek könyvű volt, mert ő még Hitler ellen is írt egy regényt, amelynek hatására Rommel csatlakozott az összeesküvők-höz, és naplójában is elszámolt lelkiismeretével. Igaz, ő katona volt, és undorodott a tömeggyilkosoktól. Viszont akkor Cioran miért rejtőzködött olyan ravaszul? Talán azért, mert Ion Negoitescu szerint nem gyógyult ki soha a fertőzésből.³⁴ De az a feltevés is logikus, hogy a baloldali Franciaországban nem lett volna célszerű őszintén vallani a múlttól. A groteszknak nagyobb keletje volt. Cioran pedig figyelt a piacra. N. Steinhardt – aki zsidó származású kommunistából a börtönben lett hívő, aztán ortodox szerzetes – mesélte, hogy a '80-as években kérte Ciorant: ne szidalmazza Krisztus Urunkat. Megígérte, de mégis megsztalta az istengyilkosságot. Mikor ezért Steinhardt megrotta, Cioran kereken megvallotta, „ígértem, amit ígér-

tem, író maradok, és olvasóközönségemnek felelek eszméimért”,³⁵ azaz azt írja, amit megszoktak és várnak. A ciorani aforizma ezzel szemben így hangzik: „Aki az utókornak akar írni, biztosan rossz író, nem szabad tudnunk, hogy ki nekünk frunk.”³⁶

A mélybe világít Andrei Pippidi észrevétele, hogy Cioran a román Drieu la Rochelle, aki „azt hitte, törvényt ül a bizánci típusú passzizmus fölött, amikor valójában, ékesszóló felhívást tett közzé a demokrácia ellen”³⁷ Gondolkodásuk valóban kísértetiesen rokon. De az is igaz, hogy a francia Cioran Párizsban „román obszessióját leplezte” és élte.³⁸ Másszóval francia és román művének belső dinamikája és tematikája hasonlít és egyezik, hiszen „individualizmusa csalódott nacionalizmus”.³⁹ Féligazság az, hogy aki egy Cioran-könyvet olvasott, olvasta a többit is.⁴⁰ Ugyanakkor taktikusan vezekelt, jóvá akart tenni valamit. Például olyan cikket írt a zsidókról, amelyet állítólag lelkesen olvastak fel zsinagógákban is.⁴¹ És közben francia Drieu is volt. Drieu la Rochelle szellemiségét képviselte, annak zsidógyűlölete nélkül. Más szóval a transznacionális fasizmust, illetőleg aztán e világszemlélet színváltozását. Neki lehetett, mint jogilag idegennek, a francia irodalomban mégis honosnak. Állítólag soha nem folyamodott francia állampolgárságot, miközben remete Rastignacként hódította meg Párizst. Egzotikus remete jelmezében képviselte a folytonosságot, miközben „sors nélküli nép fiaként” rötta „Nyugat bulvárait”; azok közé tartozva, akiknek „nem volt otthon mit szeretniök, szerelmüket máshova, más országokba vitték, ahol hevületük elkápráztatja az őshonosokat.”⁴²

Annyira nyilvánvaló a Drieu – Cioran folytonosság, hogy senki nem beszél róla. Persze Cioran nem a lövöldözésben találja meg élete értelmét, mint Drieu vagy regényhős alteregója: Gilles. Ez ugyanis „átváltozott”, átélte a színváltozás élményét a '30-as évek Párizsának utcai za-

Nem tudom, a hal akkor is néma lenne-e, ha annyi titkot kéne őriznie, mint nekünk.

Mindig legyünk önmagunk. A ló huszár nélkül mindig ló. A huszár ló nélkül csak ember.

A fiatalkori bűnözőknek egyáltalán nincs biztosítva a jövőjük. Lehetnek belőlük még rendes emberek is.

A puritánoknak a szemükön kéne fűgefalevelet viselniük.

Kettétört az élete! És most van neki két külön bejáratú, nagyon kellemes élete.

Ki kérdi meg a tézist és az antitézist, hogy akarnak-e szintézissé válni? Sokan próbálták a bölcsék kövét a gondolatok kövültté változtatása révén előállítani.

Hogy hol mikor virrad meg, az a földrajzi helyzettől függ.

Némely ínyenc azt szeretné, hogy a hal még ficáncoljon is a zsírban, amiben sütik.

Benépesíteni a Földet könnyű. Elnépteleníteni a Földet könnyű. Hát akkor mi olyan nehéz itt?

Ne létesítsünk menhelyeket a fogyatékos értelem számára.

Vajon eljut-e az ember valaha is arra az erkölcsi színvonalra, hogy mozgó börtönöket szerel fel a nomádok számára?

Némely színdarab olyan gyenge, hogy nem tud lemenni a műsorról.

Mellébeszél a kannibál: „Az ember egy állat.”

„Ne higgy!” – súgja egyik fülédbe az ördög. „Higgy!” – súgja a másikba az angyal. Néha meg fordítva.

FORDÍTOTTA BOJTÁR ENDRE

vargásaiban: „úgy érezte, hogy a visszatért isteni pár veszi körül, a Félelem és a Bátorság, amely a háborúban elnököl”.⁴³ Mások számára viszont elfogadhatónak tartotta az ifjú Cioran a tűzkeresztséget. Magasztalta a militarizmust. „Románia színeváltozása”-ban arról elmélkedett, hogy a hadsereg ugyan szervezett félelem, de mentsége a dicsőség szenvedélye, ha imperialista eszme szolgálatában áll. Még a leghülyebb német katona is a nagy jövő tudatában szolgál. „Országá problémáit világszinten éli át.” Gőgje gusztustalan és embertelen, de hajtóerő. Az orosz katona egy országot szolgál, de tudatában egy egyetemes ideológia harcosa. A bolsevizmus Oroszország világhegemonális törekvéseit rejti magában. A hősiesség korábban betyárkodásban, romantikus csavargásban nyilvánult meg. Ma egyetemes tudat, érdektelen barbárság.

Cioran nem kötött olyan házasságot sem, mely polgári jólétet nyújtana, és érte gyűlölnie kellene a nőt, mint Drieu, aki a nők iránti megvetésén és zsidógyűlöletén nem tudott uralkodni. Sőt Cioran, németországi élményeinek vonzásában a kispolgári idillt emelte magasba – rendhagyó cikkben. Ő, aki lelkes bordélylátogatónak vallotta magát, és a nemibetegség igenlésének romantikus pózában is szívesen tetszelgett, elmarasztalta azt, hogy a román fiatalember életének „sötét szimbóluma” a bordélyház, képtelen bármiféle naivságra, tisztánlátó, de tisztánlátása gyilkos, életidegen, tele mérhetetlen vulgaritással, hiszen a szexualitást – Romániában jobban, mint bárhol máshol – megfosztották érzelmi nimbuszától, érzelmi tartalmától és naiv spontaneitásától. Németország viszont ennek kiáltó ellentéte. Hiszen „nem találkoztam sehol sem a nemi életnek tisztább stílusával, amelyet áthat a természetesség és a naivitás. A végtelenségig lelkesedem a férfi és a nő közötti barátság rendszeréért, amely minden németet felment a bordély komor tapasztalatától, az életnek ezzel az első fertőzött revelációjától. Minden német, bármilyen idős is legyen, gyermek a román kamasszal szemben.” Hiszen a román ifjú számára az élet egyetlen eseménye a kánkó, a trógerség szerves megfelelője. Nincsenek az élet semmijét eltakaró illúziói. Márpedig: „Egy komoly ország óvja a titkokat, és nem kompromittálja azokat a helyeket, ahol az élet irracionális szubsztanciává válik.” Csak undor fogja el Cioran a hazai ifjúság láttán. Ezért: „Heves abszurd vibrálás akarok, fenomenális méretűt, ellenállhatatlanul hódítót, olyan vibrálást, amely profécia, vak lendülettel, reszkető és halálos szenvedély. Ennek az ifjúságnak hatalmas energia-leckét kell adni, hogy az élet magas szintjére emelve, nagy feszültség által megváltsa magát egész organikus vulgaritásától.” Hiszen a vulgaritás a balkanizmus legborzalmasabb formája. A szexualitásnak vissza kell adni erotikus nimbuszát, érzelmi színeváltozásra van szükség. Viszont egyben le kell győzni a normák transzcendenciáját, az erkölcs-élet kínzó kettősségét. Ami legyőzi: az élet aktusának immanenciája. „Semmi sem ellentmondásosabb, mint a »nemi erkölcs«, akkor, amikor az erkölcsöt egy – az élettől elkülönülve kikristályosodott – értékrendszer határozza meg, amikor egész sor értékbe zárkozunk az élet mellett. A vitalizmus legyen az a látomás, amely megszabadítja a szexualitást a ráakódott nem-értékektől. A reflektált, világos, kritikai és bénító tudat helyett az élet primátusát érvényesítsük, tanuljuk meg, hogy a gondot az élet homályos árnyékává tegyük. Sorsunkat a vitális forrá-

sok misztikájában éljük. Heves, lírai és termékeny irracionalizmus fedje fel nekünk az élet gyökereit, ahol ezt nem fertőzte meg az értékekből derivált világ. A vitális források misztikája, azaz az élet belső dialektikájának extatikus megragadása, a tudat megsemmisítése az Erosz démoniájában.”⁴⁴ Ez utóbbi sorokat már akár Drieu la Rochelle is írhatta volna, aki az erőszak tobzódásában úgy érezte, hogy „a vérnek ebből vadságából biztosan olyan misztikus lendület fakad, mely áthatva a hús lényegétől, elszakít minden testi köteleket és engem, tiszta lüktetést, tiszta szellemet, a száműzetés végletébe vetett, egészen Istenig”.⁴⁵ Mindketten csodáltak a barbárokat. És míg Drieu a hunokat várta, azaz a Vörös Hadsereget, Cioran bár nem kívánta ezt a paradét, de arról elmélkedett, hogy a jövő az orosz és a német népé, ő maga pedig a szkítákat vallotta önnön őseinek, vagy a Nyugatra üszköt vető barbár, olykor „az utolsó mongol” pózában tetszelgett.⁴⁶ Hiszen: „Mindenkinek jogában áll, hogy olyan származást tulajdonítson magának, amilyenhez kedve van, és amely megmagyarázza önmagát saját magának. Hányszor változtattam én is őseimet!”⁴⁷

Bármiféle komoly gyónás megtörte volna a manzárd-remeteség varázsát is. Pedig felvillanhatott a kísértés. Egykori baloldali moralistákkal kellett volna kapcsolatba lépnie. Sartre-ot nem ismerte, csak látásból. Mégis Sartre róla írta „Az eszmék vállalkozója” című cikkét, amelyről hallgatott Cioran és irodalma. Albert Camus-t viszont közelebb érezhette magához Cioran. De csak egyszer találkoztak. „Valami kellemetlent mondott, miután közöltem *A bomlás kézikönyvét*: »Most már a valóban intellektuális dolgok terére kellene lépnie«. Ez hihetetlen szemtelenségnek tűnt. Ami a műveltséget illeti, Camus provinciális volt, csak a francia irodalmat ismerte. Lehet, hogy *A bomlás kézikönyve* nem jó könyv, de mégis valamilyen színvonalat képvisel. Camus úgy beszélt velem, mint egy iskolásgyerekekkel, soha többet nem láttam”⁴⁸ – nyilatkozta 1986-ban. Ingerülten is válaszolt, amikor később azt kérdezték tőle:

– Nem érzi magát olykor hasonlatosnak Camus *Idegenjéhez*?

– Már Camus előtt megírtam könyvem: *A kétségbeesés csúcsain*, amely németül és franciául is megjelent. Anticipáltam mindazt, amit Camus mondott.

Valóban, az *Idegen és Sziszifusz mítosza* 1942-ben jelent meg, és Camus csak két évvel volt fiatalabb, mint Cioran. De 1936-ban megírta értekezését Szent Ágostonról és Plotinusról, 1937-ben kiadta *Szűze és visszája* című moralizáló esszégyűjteményét, 1939-ben pedig lírai vallomásait: a *Nászokat*. Amerikai, angol, spanyol, olasz és orosz műveket vitt színpadra, köztük Dosztojevszkij *Ördögökjét*. Ettől függetlenül van egyezés Camus és Cioran megnyilatkozásaiban. A bíróság előtt Camus hőse nem tagadta: „Minden egészséges ember többé-kevésbé kívánta azok halálát, akiket szeret.” Cioran 1979-ben – negyven évvel *A bomlás kézikönyve* megjelenése után – arról vallott: „Nincs senki, akinek egyik vagy másik pillanatban ne kívántam volna a halálát.”⁴⁹

Cioran, amikor magának vindikálta az abszurd felfedezésének dicsőségét, akkor egyben Camus morálját, a morált is elutasította. Örök jelenben élő abszurd ember maradt, aki úgy lázadt, hogy lemondott a lázadás élményéről. Igaz, az én kultusza már maga a lázadás. A lázadás pedig hit –

fejtegette Cioran(-Sztavrogin) 1956-os könyvében. „Hitem tárgya azonban Ersatz. Őszintén szólva: lázadásom olyan hit, amelyben nem hiszek. De nem is vetem el.”⁵⁰ Az énkultusz tehát egyben lemondás a lázadásról. Az én babona – hangsúlyozta Cioran.⁵¹ Most nincs kéznél jobb, mint a nemzet⁵² – írta 1937-ben, amikor így szövötközött a Történelemmel. A mítoszt választotta: a pillanat mámorát, az utópia ellenében. A mítosz: jobban megfelelt az ösztönvilág érvényesítésének. A demokrácia fő bűnének gyengeségét tartotta. Még esztétikai értéket sem lelt benne.

A színéváltozás élményéről és igényéről lemondott Cioran. A nemzeti átváltozás nosztalgiajéről is: „Ahhoz, hogy egy nemzet valamit nyomjon a latban, a közepének jónak kell lennie. Amit egyszerűen civilizációnak vagy társadalomnak neveznek, nem más, mint az őt alkotó középszerűek kiváló minősége.”⁵³ Cioran ezentúl már nem is akarta őket megbotránkoztatni, hanem inkább tanítani. A sikert élvező boldog-keserű kispolgárként figyelte életművének sorsát. Van valami szimbolikus is abban, ahogy ő, a *Wille zur Macht* filozófiájának hordozója, aki ifjúkorában magát állandóan öngyilkosságra készítkeztetett, megőregedvén nemegyszer hangsúlyozta művei terapeutikus hatását, hogy olvasói leveleket kapott, kiknek feladói éppen írásai hatására mondtak le az öngyilkosságról. Hagyta, hogy az idő szépiítsen meg mindent, amit lehet. Elindult vissza az időben. Úgy nyilatkozott az erdélyi toleranciáról mintha annak előharcosa lett volna. Aztán, ahogy gyógyíthatatlan betegség lett úrrá rajta, anyanyelve és választott nyelve helyett, ahhoz a nyelvhez tért, amely filozófiailag vértette fel, németül kezdett beszélni. Majd ezt sem bírta. Utolsó román szavai pedig már egy gyermek gügyögésére emlékeztettek. Visszatért a szétrombolt gyermekkori paradicsomba? Ha a nyelv haza⁵⁴, akkor igen. De egyébként ki tudja? Meg tudjuk-e vonni a frenezis és extázis mérlegét? Talán Clio.

Clio orgazmus?

Cioran életét alighanem az teszi érdekessé, amit egyszerű földi halandók hibáinak és bűnnek tartanak, pontosabban azok játékos elhallgatása és megvallása: túlélési stratégiája. Ez egyben a bukás, a zuhanás stratégiája is. „Mások aláhullanak az időben, én kiestem belőle” – írta 1964-ben.⁵⁵ Dan Mihăilescu három zuhanást feltételez Cioran életében.⁵⁶ Az első tízéves korában érte, amikor a gyermekkori paradicsomból, az „áldott és átkozott” Resináról Nagyszébenbe vitték iskolába és német panzióba. Itt tanult meg németül. A következő stáció: Bukarest, amikor a közép-európai erdélyi világból kiesve a balkáni Párizsban ért földet, és helyet kellett magának csinálnia az egyetemi közegeben. „A birodalomból a dekadenciába” hullott – hangsúlyozta Mihăilescu. A harmadik zuhanás már a világhírré emelkedéssel járt az igazi Párizsban, amikor megtagadta hazáját és nyelvét, vagy legalábbis ezt állította...

Értelmiségi közhely, hogy a románok győzelme a kudarc. Cioran is vallotta: „Olyan vidékről jövök, ahol a kudarc [románul: *ratare* = félresiklás] kötelesség volt, az pedig hogy »nem tudom megvalósítani magamat«, minden vallomás főmotívuma.”⁵⁷ A kudarc aztán bosszúra sarkall. Cioran is tudta, hogy mit próbál megtagadni. „Aki ad magára, annak nincs hazája. A haza nem egyéb, mint csapda.”⁵⁸ Tudta, hogy mire kellene a színéváltozás. De a párizsi bölcs már azt is tudta, hogy nincs színéváltozás. „Fogyatékosságaink megakadályoznak abban, hogy önmagunktól megszabaduljunk, mások legyünk, más bőrbe bújunk, képessé váljunk a metamorfózisra. Visszahúznak, ha előrelépünk, ezért semmiben sem tudunk haladni, hacsak saját haszontalan identitásunk megismerésében nem.”⁵⁹ Eközben 1976-ban egy német rádiónak így nyilatkozott: „a történelem vége» akkor következik be, amikor minden ember olyan lesz, mint én. [...] A »dekadencia« szó, amellyel éltem és visszaéltem, napról napra megállapítom, valóság, történelmi fatalitás.”⁶⁰ Itt már csak akkor lesz tehát színéváltozás, amikor vége szakad az emberi történelemnek. Ez lesz a nihilista fanatizmus színéváltozása: Clio orgazmus. Mert: „Minden mély tapasztalat megragadható fiziológiai fogalmakkal.”⁶¹ És mi más az orgazmus, mint „paroxizmus, hasonlóan a kétségbeeséshez. Az egyik egy pillanatig tart, a másik egy életen át.”⁶² Hogy Clióval hogyan állunk, nem tudni, talán egész történelmünk az ő fiziológiai paroxizmusa; mindenesetre e nagy színéváltozás után Camus bukott embere nem tűnődhet el már az eszméken sem. Addig azonban Cioran írásai az *élan vital* átélésétől a gnosztikus gyűlölködés: az unalom gyakorlásáig az énkultusz kultúrtörténetét tárják fel. Hiszen: „Az eszmék története magányos emberek gyűlölködéseinek története.”⁶³ Ami pedig a létet illeti: „plágium”.⁶⁴ Életműve olyan, mint az énkultusz, az európai kultúra eme – a misztikusoktól a romantikusokig húzódó – vonulatának, valamiféle leckeként való újrafogalmazása és felmondása, újra és újra.

Az énkultusz alkonya a Cioran-kultusz hajnala? Vajon Cioran-kultuszunk nem rejtett vagy rejteni akart énkultuszunk? – akkor is, ha olykor szórakozunk rajta. Ezért igaz, bizonyos mértékig: „Komédiások vagyunk valamennyien, túléljük problémáinkat.” Mint ahogy az is valós tapasztalat: „Manapság az érdeklődés az embereket, amit elhallgatott az író, amit *mondhatott volna* – néma mélységeit fürkészi. Ha viszont életművet hagyott ránk, ha kitérülte, bizonyos lehet benne, hogy elfelejtjük.”⁶⁵ Cioran nem is tárta fel „mélységeit”. A rejtőzködés játszmáját élte. Mentségére szolgáljon, hogy azért, amit eltitkolt, nemcsak ő volt felelős. Azoknak „a mélységeknél” a hordozója volt, amelyeket a talán egyszer még boldognak vélhető 20. század ki-termelt: egyebek között az énkultusz és önkultusz egymásba fonódását is. Paradoxonokba öltöztetett életfilozófiájának ebben rejlik a szépsége és a silánysága, kinek-kinek a maga mértéke szerint.

J E G Y Z E T E K

- 1 Cioran: *Aforizmak*. Ford. Réz Pál. Bp., 1990. 16–17.
- 2 Cioran: *Aforizmak*, 17.
- 3 Ion Negoitescu: *Istoria literaturii române*. București, 1991. 355.
- 4 Emil Cioran: *Schimbaria la fața a României*. București, 1990.
- 5 *Romániai Magyar Szó*, 1990. júl. 22.
- 6 Jan Kershaw: *The „Hitler Myth”*. Oxford–New York, 1987.

- 7 Emil Cioran: *Impresii din München*. Hitler în conștiința germană. *Vremea*, júl. 15. 346. sz.
- 8 Emil Cioran: *Profilul interior al Căpitanului*. *Glasul strămoșesc*, 1940. dec. 25. 10. sz. (Ezen az úton köszönöm meg Damian Hurezeanunak, hogy e cikk másolatát rendelkezésemre bocsátotta.)

- 9 Convorbiri cu Cioran. București, 1991. 129–130.
- 10 Paul D. Quinlain: Lupescu: Romania's Gray Eminence. *East European Quarterly*, 1994. 1.sz.
- 11 Leon Volovici: *Nationalist Ideology and Antisemitism. The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*. Oxford, 1991. 107.
- 12 Vasile Marin: *Crez de generație*. București, 1937. 73.
- 13 Vladimir Tișmaneanu: Romania's Mystical Revolutionaries. *Partisan Review*, 1994. 4.sz. 603.
- 14 Doris Heres: *Die Beziehungen der französischen Werke Emile Ciorans zu seinen ersten rumänischen Schriften*. Bochum, 1988. 41.
- 15 E. M. Cioran: *Histoire et utopie*. Paris, 1960. 68–69.
- 16 Friedrich Nietzsche: *Jenseits von Gut und Böse. Zur Genealogie der Moral*. Berlin, 1968. 337., 430.
- 17 E. M. Cioran: *La tentation d'exister*. Paris, 1956. 64., 147–148.
- 18 Cioran înaintea lui Cioran. *Apostrof*, 1991. 10–11. sz.
- 19 Ms. 18606. Muzeul Literaturii Române, București = MLR
- 20 Emil Cioran: *Schimbarea la față a României*. București, 1936. 165.
- 21 Andrei Pleșu: Debut editorial românesc. *Secolul 20*, 1991. 328–330. sz. 55.
- 22 Mircea Eliade și corespondenții săi. I. Szerk. Mircea Handoca. București, 1993. 188.
- 23 I. m., 188.
- 24 Cioran: *Aforizmək*, 59.
- 25 Emil Cioran: *Pe culmile disperării*. București, 1990. 185–186.
- 26 Ms. 14069. MLR.
- 27 Emil Cioran: *Scrisori din München. Romania în fața străinătății*. *Vremea*, 1934. șpe. 24. 335. sz.
- 28 Z. Ornea: Noua generație a anilor treizeci. *Dilemma*, 1994. sept. 10.
- 29 Emil Cioran: *Tristețea de a fi*. Craiova, 1992. 112.
- 30 E. M. Cioran: *La tentation d'exister*. Paris, 1956. 20.
- 31 Cioran: *Aforizmək*, 10.
- 32 Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*. I. Bp. 1967. 256., 261.
- 33 I.m. II. 270.
- 34 I. Negoitescu: *Straja dragonilor*. Cluj, 1994. 130.
- 35 N. Steinhard: *Primejdia mărturisirii*. Cluj-Napoca, 1993. 130.
- 36 Cioran: *Aforizmək*, 174.
- 37 Andrei Pippidi: Miturile trecutului / Răspîntia prezentului. „22”, 1992. 8.sz.
- 38 Mihăilescu: O familie ... *Contrapunct*, 1991.
- 39 Cornelius Hell: *Skepsis, Mystik und Dualismus. Eine Einführung in das Werk E. M. Ciorans*. Bonn, 1985. 20.
- 40 Heres: *Die Beziehungen*, 357.
- 41 Mihăilescu: *La Paris, România literară* 1990. dec. 6. 49. sz.
- 42 E. M. Cioran: *Précis de décomposition*. Paris, 1949. 145.
- 43 Drieu la Rochelle: *Gilles*. Paris, 1969. 433.
- 44 Emil Cioran: *Spre o altă morală sexuală*. *Vremea*, 1934. nov. 11. 363.sz.
- 45 Pierre Drieu la Rochelle: *Le jeune Européen suivi de Genève et Moscou*. Paris, 1978. 29.
- 46 E. M. Cioran–Constantin Noica: *L'ami lointain*. Paris-Bucarest. Paris, 1991. 8., 31.
- 47 Cioran: *Aforizmək*, 164.
- 48 Convorbiri, 173.
- 49 Cioran: *Écartèlement*. Paris, 1979. 87.
- 50 Cioran: *La tentation*, 20.
- 51 Uo., 21.
- 52 Emil Cioran: *Intre conștiința europeană și cea națională*. *Vremea*, 1937. dec. 25. 518.sz.
- 53 Cioran: *Écartèlement*. Paris, 1979. 173.
- 54 Cioran: *Aforizmək*, 188.
- 55 E. M. Cioran: *La chute dans le temps*. Paris, 1964. 184
- 56 Dan C. Mihăilescu: O familie de cuvinte. *Contrapunct*, 1991. sept. 1. 44. sz.
- 57 Cioran: *Aforizmək*, 200.
- 58 Cioran: *Aforizmək*, 148.
- 59 Cioran: *Écartèlement*. Paris, 1979. 109.
- 60 E. M. Cioran: *Lettres choisies. Magazine littéraire*, 1994. dec. 327.sz. 56.
- 61 Cioran: *Silogismele*, 61.
- 62 Cioran: *Aveux et Anathèmes*. Paris, 1987. 42.
- 63 Cioran: *Aforizmək*, 7.
- 64 Cioran: *Écartèlement*, 78.
- 65 Cioran: *Aforizmək*, 5.

Négy napom

MÁRTON LÁSZLÓ

1995. május 22., hétfő

Abban a városban, ahol mostanában telnek napjaim, reggelente zsidó vicceket olvasok a WC-n. *Jüdische Witze*, gyűjtötte, válogatta és kommentálta Salzia Landmann; valamikor a hatvanas évek elején jelent meg, most nincs kedvem kimenni és megnézni, hogy pontosan mikor.

Ezenkívül a következő olvasnivalók vannak a WC-n:

- egy nagyon szépen tipografált naptár, jelentős német nyelvű írók jelentős idézeteivel; legfelül, január első hetét illetően Hugo von Hofmannsthal egy tercinákban írt költeménye („Noch spür' ich ihren Atem auf den Wangen” – valamiféle szeretett nőnek a leheletét érzi az orcáján a lírai Én);
- egy még szebb naptár, jelentős olasz festők jelentős képeivel; jelenleg, május utolsó hetére nézvést Michelangelo egyik freskójának egyik részlete van hivatva jelezni az idő múlását;
- egy kb. 80 cm. magas oszlop finom és választékos hölgy-magazinokból, elsősorban *marie claire*: ízlésformálás (didaktikus szándék nélkül), intelligens esszék divatról, életmódról, testápolásról és más izgalmas női kérdésekről, interjúk és életút-összefoglalások;
- M. P. fiatal német költő második verseskötete;
- egy elbeszéléskötet, nem jegyeztem meg a szerző nevét, a címlapján két emlő formájú kúpos hegy látható, mellbimbószerű csúcsokkal;
- egy újság (feltételezem, hogy a *Zeit*, de nem biztos, mert össze van hajtogatva, és csak a széle lóg ki a könyvoszlop alól, a szélén pedig csupán egy kövér betűkkel szedett alcímet lehet elolvasni, miszerint „Betrug ist Tradition”, vagyis hogy a család hagyomány – vajon miről szólhat a cikk?);
- egy híres szöveggyűjtemény (otthon nekem is megvan), *Weltrevolution der Seele*. vagyis a lélek világgforradalma, szemelvények ó- és újkori gnosztikus szerzők munkáiból, vastag és változatos; szerkesztette Peter Sloterdijk és Thomas H. Macho;
- a *Stern Magazin* egy 8 évvel ezelőtti száma: vezetők berlini politikusoktól érdeklődnek, milyenek is képzelik 50 évvel később, tehát 2037-ben Berlin arculatát; a politikusok pedig óvatos hülyeségeket mondanak, pártállásra való tekintet nélkül (pl. hogy 2037-ben a Berliini Fal „egyfajta semipermeábilis hártya lesz a szocializmus és a kapitalizmus között”, ezt, ha jól emlékszem, egy szociáldemokrata szenátor mondta, de most nincs kedvem kimenni és megnézni); ezenkívül benne van U.-nak egy nagyon szellemes és kicsit szomorú eszmefuttatása az egyedülálló nők férfi-

udvartartásáról (ő a „hárem” szót használja). U. maga is egyedülálló nő, az ő lakásában lakom.

A város, ahol U. él, és ahol mostanában telnek napjaim, hűvös és józan hely, ugyanakkor türelmes, nagyvonalú és az egész világra nyitott civitás. Európa legzöldebb nagyvárosa, a polgári szabadság töretlen hagyományával. A mai nap folyamán ebben a legzöldebb nagyvárosban mázskáltam, töretlen hagyományok között; okos és rokonszenves emberekkel találkoztam a város különböző pontjain. Este *Ármány és szerelem* a Thalia Theaterben, rendezte Nicolai Sykosch; egyszerre csak az az érzésem támad, mintha egy budapesti színházban ülnék. De ez már a késő este, hadd esteledjék; inkább a reggelt idézném fel még egy pillanatra –

„Özvegy Diamantnéet keresem.” – „Diamantné vagyok, de özvegy nem vagyok.” – „Na, mibe fogadjunk?”

1995. május 23., kedd

(Reggel:)

„Idehallgasson, Schwarz! Megkapja a lányomat, és hozományként letétbe helyezek a bankban hatvanezer márkát!” – „Inkább legyen fordítva: megkapom a hatvanezer márkát, maga pedig helyezze letétbe a lányát a bankban!” (Termonukleáris robbanások a beleimben: a tegnapi esti felülmúlhatatlan rombuszhaltól?)

A szemközti lakásban, karnyújtásnyira innét, egy horvát család lakik; mindenüket és mindenkijüket elvesztették a háborúban. Szállodát akarnak nyitni, valahol az Isztriai-félszigeten, esténként csüggeden nézik a tv-híradót. Tegnapelőtt egy tortát állítottak a konyhaasztalra, meggyújtottak rajta négy gyertyát; jött egy szőke kisfiú, és elfújta őket. Ma reggel megszólalt egy ébresztőóra a fal túloldalán. Tárnyilagosan és türelmesen ébreszt, már egy óra-ja ébreszt, de senki sincs, akit felébreszthetne és aki elhallgattathatná. (Csöppet sem zavar: mintha egy tücsök ciripelne.)

Ebben a városban az állatok nem félnek. Nincs félnivalójuk? Hosszan figyeltem egy kutyát, amint keresztben elnyúlva napozott a forgalmas járdán. Láttam egy hatyúfészkét, közvetlenül az egyik tóparti presszó terasza alatt: nyugodtan és közömbösen ült benne a hatyú. A pázsiton, vizsgára készülők egyetemisták között vadkacsák totyognak,

belecsipdesnek a jegyzetekbe. Mindezen csodálkozom; de még inkább meglep, hogy én magam mennyire aktív és közvetlen vagyok.

F. T. órája az itteni finnugor tanszéken. Eldugott épület, frásvetítő, kedves és érdeklődő diákok; az első kérdés azonban itt is az, hogy miből tud egy író megélni. D. és K. komolyan válaszolnak, én megpróbálok tréfálni, ám ebben a polgárilag szabályozott városban nem nagyon szeretik a tréfát (igaz, hogy a mélymagyar típusú komolyságot sem szeretik – bár pillanatnyilag divatban van a melankólia: olyan, mint a depresszió, csak kommunikatívabb). – „Elmúlás nádszálán vitorlázó buga”: ez a verssor vajon hogyan fordítható németre? A szépséges M.-ből kibuggyan a nevetés. Az van a homlokára írva – magyarázom F. T.-nek és a finnugor szakos hallgatóknak –, hogy Buga Jakabra gondol *A Tenkes kapitányából*. Pedig valami egészen más dolog van a homlokára írva, bizony ám.

Este felolvasás a Literaturhaus nagytermében, telt ház. D. kezdi, én folytatom, K. fejezi be, lehet érezni, hogy ezúttal „átmegy” nemcsak a szöveg, hanem a hanghordozás is. Itteni fiatal szerzők, finnugor szakos hallgatók, a magyar kolónia kiválóságai, újságírók, érdeklődők, áruház királyok: szemközt ülnek és figyelnek. Utána felém fordul J. (tehetséges, harmincéves és nagyon előkelő): „Kezdem kiismerni jesusitaszerű körmondfonságodat!” Én (éjjel elmúlt, be vagyunk rúgva): „Athanasius Kirchertől tanultam, megvan a telefonszáma.” Múlt héten két ausztrál kolléga járt itt, jövő héten volt jugoszláv frónők jönnek.

1995. május 23., szerda

A zúgó agyféltekék reggele. „Tudja mit, maga snorner: felveszem magát könyvelőnek, és havi kétszáz schillinggel többet kap, mint a régi könyvelő!” – „Tudja mit, bankár úr, visszahívom a régi könyvelőt, és fizessen nekem havi kétszáz schillinget!” (Változat. Bankár: „Kap tőlem egy nadrágot, még egészen új.” Snorner: „Vegye meg tőlem ezt a nadrágot. Még egészen új.”)

Igaz is: miért mindig a snorner-viceket lapozom fel reggelente, miért nem pl. a Móricka- vagy a Pollákné-viceket? Csak nem azért, mert magamat is némileg snornernek érzem a német kulturális intézményrendszer előszobájában? A dolog azonban ennél bonyolultabb: a még-egészen-új nadrág nem a bankártól származik, hanem eredeti-egzotikus izé, azonkívül a bankár előbb-utóbb meg is veszi, lehetőleg olcsón, s így mindenki jól jár, vagy legalábbis remélheti, hogy póruljárásából diadalmenet lesz, ahogy múlik az idő. Egy biztos: hogy az idő múlik.

Az itteni kultúra: teljes decentralizáltság (H., M., Fr., B. nagyvárosoknak teljesen különálló irodalmi életük van, s mindez nem vág egybe sem a színházi, sem az egyetemi infrastruktúrával). Teljes vagy majdnem teljes elszigeteltség: a személyes ismeretségeknél az a sűrű és bonyolult hálójára, a barátságoknak és a személyes ellentéteknek az az informális kultúraformáló szerepe, amely Magyarországon magától értetődő (és néha nagyon nyomasztó tud lenni), itt nem létezik. Ki-ki úgy boldogul, ahogy akar és tud; a szerzők arra fordítják erejüket és figyelmüket legnagyobb részét, hogy megszervezzék publikálási vagy felolvasási lehetőségeiket. És persze kíméletlen konkurrenciaharc, már a legfiatalabb korosztályokban is. J.-nek pl. már megjelent egy regénye az egyik nagy kiadónál, jó kritikákat kapott: máris igen komoly gondot okoz neki, hogy melyik pályá-

társától mekkora távolságot tartson. Leplezetlenül irigyl D.-t, aki Magyarországon él, az ő fogalmai szerint majdnem nyomorban, mégis (!) milyen *gazdag* fantáziája van, és vajmi kevésbé törődik vele, hogy kivel hány percet beszélgethet egy partin.

Erről jut eszembe: én vajon mit irigylek és kitől? Holnap okvetlenül el kell gondolkodnom rajta. (Este bekopogtatok D.-hez, ott van K. is. Bundesliga-mecsek zanzáit nézzük, hazulról küldött újságkivágásokat olvasunk: megcsap a budapesti elmebajnok egy aránylag szelíd fuvallata. Du. valami belement a jobb szemembe, fáj.)

1995. május 24., csütörtök

Szóval: mit irigylek és kitől? Egyszerű kérdés, mégis éppoly nehéz öszintén és főleg pontosan válaszolni rá, mint arra a valamivel bonyolultabb kérdésre, amelyet ma de. egy igen választékos és finom kerti rendezvényen tettem föl magamnak, hogy ti. nem vagyok-e véletlenül egy kicsit hiú, és ha igen, akkor miben is mutatkozik meg hiúságom? (Mindez akkor jutott eszembe, amikor az ápolt pázsiton, egy terebélyes hársfa alatt üldögélve, a düh közelgő vulkánkitörésének jeleit észleltem K. máskülönben mindig barátságos arcán; komolyan aggódtam, hogy felugrik, és hasba rúgja vagy állon boksolja a piros frakkos pincért, aki tíz perc elteltével sem hozta ki az üvegcizmába töltenő, zavaros búzasört.) Hiúságom itt és most a nyelvhasználatban mutatkozik meg, a bonyolult mondatkonstrukciókban, a szétcsavazott, majd a mondatvégen újból összeillesztett szintagmákban, a múlt idejű feltételes mód összetörölődő segédigéiben, klopstockiádákban és hagedornizmusokban, amelyek a mai amerikanizált közbeszédben nemcsak nevetségesegek, hanem, mint a kiüzetés után a paradicsom gyümölcsei, tilosak is – a város lakóinak. Én azonban – én, én, én – igenis használhatom őket, én idegen vagyok, tőlem már az is szép teljesítmény, ha egyáltalán meg tudok szólalni; nekem szabad méríteni a klasszikus irodalmi nyelv letűnt gazdagságából. Én hozzáférhetek az ő titkaikhoz, sőt fitogtathatom, hogy többet (mindenesetre: mást és másképpen) tudok ezekről a titkokról, mint ők maguk; az én nyelvi és történelmi közegem azonban titok marad előttük, s ebből ők annyit és csak annyit ismerhetnek meg, amennyit én feltárok előttük, s ez még mindig bizonyára több, mint ami az érdeklődés és a figyelem korlátai közé befér.

Tehát: mit irigylek és kitől? (Ma reggel, bevásárlás közben, megtaláltam a Hosszú Soron, egy iráni és egy nepáli butik között, különböző krimik és pornográf nyomtatványok alá rejtve, Braune professzor Részletes Gót Grammatikáját, valamint Braune professzor Részletes Ófelnémet Grammatikáját, mindkét kiadvány tizenkét DM. Vettem a nepáli boltban egy kis kézivarrogépet, ugyancsak 12 márkáért; ugyanennyibe kerül egy telefonkártya, amelynek révén kb. 3 percig beszélhetek Bpsten élő szeretteimmel. Hosszú Sor = Lange Reihe: majdnem Lange Reue, vagyis Hosszú Bűnbánat.) Hogy kitől mit irigylek, ezt a kérdést ma du. is föl tettem magamnak, amikor D.-vel és A. M. asszonyal Altonában jártam, azon belül Ottensenben, azon belül a Gauss utcában, ahol valaha egy szappangyár működött, majd a gyárépületet előbb megvette egy telekspekuláns, utóbb megszállták az alternatívok, majd ugyanezek az alternatívok bankhitelhez jutván, megvásárolták és lakóhellyé építették át a gyárat. Az egykori szappan-

gyárban van most 25 lakás, 3 tanműhely, 1 tanterem nyelv-órák számára, 1 kerékpárjavító, 1 mosoda, 1 kávéház, 1 könyvesbolt, 1 mozi, ingyenes programmal, 1 diszkóterem (színpadnak is használható), 1 külföldieket segítő iroda, 1 gyárkézmény (kb. 50 méter magas), egy kis tó, halakkal, zegzugok, kerti szobrok és rengeteg fű-fa-virág. Láttunk egy másik gyárat, ahol most műtermek vannak. Egy harmadik gyárat, amely híres rockkoncertek színhelye, ez maga A Gyár (Die Fabrik). Egy negyedik gyárat (úgy hívják, hogy Zeise, nagyszabású ipari gótika), ahol a város legnagyobb alternatív mozija van, 4 játszóhellyel + elegáns étterem (a fehérdamasztos asztalok közt iparvágányok kanyarognak) + kiállítóterem + bazársor. Itt nemcsak lehet élni, nemcsak kellemes élni, itt az élet kellemessége alulról jövő kezdeményezésekből épül ki. (A. M. – vörösre van festve a haja; megbotlik a járdán, amikor elmegyünk egy leendő óriási üzletközpont mellett, amely egy régi temető helyén épül – elmagyarázza az alternatív lakóközösségek érdek-képviselési rendjét. Kis köztársaság Ottensenen belül, amely kis köztársaság Altonán belül, amely kis köztársaság H. nagyvároson belül, amely nem kis köztársaság a Ném. Szöv. Köztársaságon belül.)

Este Judit elmondja, egy 12 márkás telefonkártya gyors elhasználódása közben, hogy a XII. kerületi önkormányzat jogutód nélkül megszünteti a Csaba utcai iskolát; a tanulók és tanárok mehetnek tanulni és tanítani a szélrózsza minden irányába; a tiltakozásokat a helyi újságban egy helyi politikus politikai hangulatkelésnek minősítette.

„Miközben a gnózis fölfedezi a monoteisztikus teremtéstörténet komikus elemét, és Istent vak zsarnokként állítja be, aki a világ teremtőjeként és uraként azt veszi félvállról, ami lábai előtt zajlik, eközben a pneuma szenvedéstörténetét úgy fogja föl, mint valamely távoli, magasan a teremtő isten fölött álló, idegen és merőben másmilyen isten tragédiáját.” (Ez nem a zsidó vicccyűjtemény, ez a gnosztikus szöveggyűjtemény. Egy pillanatra be kellett hoznom, mert ilyen hosszú mondatot, pláne ha közben fordítanom is kell, nem tudok megjegyezni; de mindjárt visszaviszem a WC-re.)

Úgy látszik, belátható időn belül senkinek se fogom elárulni, hogy kitől mit irigylek.

A

TANULMÁNY KIADÓ

könyvei 1995-ben

Pierre Manent
**A LIBERÁLIS GONDOLAT
TÖRTÉNETE**

254.-Ft

François Furet
**GONDOLJUK ÚJRA
A FRANCIA FORRADALMAT**

354.-Ft

Anthony Quinton
A TÖKÉLETLENSÉG POLITIKÁJA
(az angol konzervatív gondolkodás
történetéről)

383.-Ft

**A FILOZÓFUS
AZ AMERIKAI ÉLETBEN**
(Emerson, W. James,
Cavell és Rorty tanulmányaival —
Beck András szerkesztésében)

484.-Ft

Szeptember végén jelenik meg

**ESZMIÉK A POLITIKÁBAN:
A NACIONALIZMUS**
(Fichte, Renan, Meinecke,
A. D. Smith és Gellner tanulmányaival)

Tanulmány Kiadó

7602 Pécs 2, Pf. 68.

